

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**İMPARATORLUK ÇAĞINDA
OSMANLI MEZHEPLER TARİHİ YAZICILIĞI:
15-16. YÜZYIL**

Furkan Ramazan ÖĞE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahid DÜNDAR

MAYIS - 2022

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İMPARATORLUK ÇAĞINDA
OSMANLI MEZHEPLER TARİHİ YAZICILIĞI:
15-16. YÜZYIL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Furkan Ramazan ÖĞE

Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

“Bu tez 09/06/2022 tarihinde yüzyüze olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Doç. Dr. Kadir GÖMBEYAZ	Başarılı
Dr. Öğr. Üyesi M. Mücahid DÜNDAR	Başarılı
Dr. Öğr. Üyesi Habib KARTALOĞLU	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Furkan Ramazan ÖĞE

09/05/2022

ÖNSÖZ

Akademik bir çalışma nadiren salt kaynaklardan hareketle oluşturulur. Çoğu zaman çalışmanın arka planında yazarın, başvurduğu kaynaklardan farklı olarak, faydalandığı destekçileri vardır. Eldeki çalışma da bireysel ve kurumsal pek çok destekçi sayesinde vücuda gelmiştir. Yapılan yardımların karşılığı genelde bir teşekkürün ötesinde olsa da kudret zikirle yetinmeye imkân sağlamaktadır. Bu bağlamda ilk olarak danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahid Dünder'ı zikretmeliyim. Hem tez ekseninde hem de sâir durumlarda kapısını sürekli açık tuttuğu ve fakültedeki görevime başladığımdan bugüne değin pek çok konuda yol gösterdiği için kendisine müteşekkirim.

Tezin meydana gelmesinde en büyük katkıya sahip isimlerden biri şüphesiz Doç. Dr. Kadir Gömbeyaz'dır. Çalışmanın bidâyetinde kendisiyle yaptığım görüşmeler, verdiği tavsiyeler ve sunduğu kaynaklar araştırmada büyük rol oynamıştır. Bu itibarla doğrudan öğrencisi olmadığım halde sağladığı bütün katkılar için kendisine teşekkür ederim. Kezâ jüride yer almak ve çalışmaya eleştirel katkılarda bulunmak noktasında himmetlerini esirgemeyen hocam Dr. Öğr. Üyesi Habib Kartaloğlu'nu da burada anmalıyım. Lisans döneminde derslerinden edindiğim istifadeyi tez vesilesiyle yüksek lisansa da taşıyan Prof. Dr. Asım Cüneyd Köksal'a hocama, Lütfi Paşa özelinde sağladığı katkıdan ötürü şükranlarımı sunuyorum. Zikrettiğim kıymetli isimlerden başka teze bilerek yahut bilmeyerek katkı sağlayan pek çok kişi vardır. Özellikle İslâm mezhepleri tarihi alanındaki değerli hocalardan görüşlerinden yararlandıklarına gıyaben teşekkürlerimi sunarım. Çalışmanın hazırlanma aşamasında kaynak temini noktasında her türlü desteği sağlayan İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) çalışanı dostum Taha Yasin Tan'a ve akademi yolundaki refakatlerinden ötürü mesai arkadaşlarım Arş. Gör. Ali Can Kanoğlu ile Arş. Gör. M. Salih Aslan'a da teşekkür etmek üzerime borçtur.

Tezin kurumsal düzeyde destekçileri ise yazma eser kütüphaneleri olmuştur. Yalnızca eser talep formunda yazdığı için değil; içtenlikle belirterek Süleymaniye, Beyazıt, Köprülü, Hacı Selim Ağa, Yusuf Ağa, Nuruosmaniye, Ragıp Paşa, İstanbul Millet, Manisa, Ziya Bey, Amasya, Hasan Paşa ve Konya Bölge Yazma Eserler kütüphanelerine ve çalışanlarına yazma eserlerin temini hususundaki desteklerinden ötürü teşekkür ederim.

Teşekkür faslının sonuna doğru gelirken anmadan geçmemin mümkün olmadığı iki kıymetli insan vardır. Bunlar tezin manevî destekçileri; kıymetli annem Nazan hanımefendi ve babam Kerim beyefendidir. Doğumumdan bugüne gelinceye dek gösterdikleri karşılıksız ve muhtemelen sınırsız sevgi ve muhabbetleri ile tez sürecindeki destekleri için kendilerine minnettarım.

Son olarak tezin en büyük destekçilerinden değerli eşim Fatıma'yı zikretmeliyim. Esasında kendisine hem akademik üslup hem de dil sınırları içerisinde bihakkın teşekkür etmem imkânsızdır. Zira belirteceğim herhangi bir gerekçe şükrümü küçültmek olacaktır. Fakat en azından bu yönde bir çaba olarak; Osmanlıdaki fırka tasnifleri gibi tekrara düşsem de beni dinlemekten asla vazgeçip sıkılmadığı, çalışmayı baştan sona mükerreren okuyup düzelttiği ve sayısız fedakârlıklarda bulunduğu için kendisine teşekkür ederim.

Furkan Ramazan ÖĞE

09/06/2022

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
TABLO LİSTESİ.....	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii

GİRİŞ.....	1
------------	---

BÖLÜM I: 15. ve 16. YÜZYIL OSMANLISINDA MEZHEPLER TARİHİ

YAZICILIĞININ TEMELLERİ: LİTERATÜR.....	13
---	----

1.1. Hamîdüddîn İsrâîl b. Dümrük ve <i>eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn</i>	13
1.2. Mehmed Şâh Fenârî ve <i>Enmûzecü'l- 'Ulûm'</i> u.....	20
1.3. Yûsuf b. Hüseyin el-Kirmastî ve <i>Risâle fî 'aķâidi'l-fırķati'n-nâciye'si</i>	25
1.4. Osmanlı Şeyhülislâmlarından Kemâlpaşazâde ve Dört Farklı Fırak Risâlesi	30
1.5. Nebî b. Tûrhân es-Sînôbî ve <i>Hayâtü'l-Kulûb'</i> u.....	39
1.6. Vezîriâzam Lütî Paşa ve <i>Zübdetü'l-mesâil'i</i> ile <i>Hayât-ı Ebedî'si</i>	46
1.7. Mehmed Birgîvî ve <i>Tuhfetü'l-müsterşidîn</i> ile <i>Dâmiġatü'l-mübtedi'in</i>	52
1.8. Ya'kûb b. 'Abdüllatîf ve <i>Milel-Nihal</i> Türündeki Eseri	63
1.9. Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî ve <i>Tebyînü'l-meġârim'i</i>	67

BÖLÜM II: İMPARATORLUK ÇAĞINDA OSMANLI MEZHEPLER TARİHİ

YAZICILIĞI: BULGULAR VE DEĞERLENDİRME	73
---	----

2.1. Tasnîfine Göre.....	73
2.1.1. Doġu Hanefî Geleneġi.....	75
2.1.1.1. eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn – <i>Risâle fî tafşili'l-fırâķi'l-İslâmiyye</i>	79
2.1.1.2. <i>el-Maķâlât fî beyâni ehli'l-bida'</i>	80
2.1.1.3. <i>Hayâtü'l-ķulûb</i>	82
2.1.1.4. <i>Dâmiġatü'l-mübtedi'in</i>	82
2.1.1.5. <i>Tuhfetü'l-müsterşidîn</i>	83
2.1.1.6. <i>Hayât-ı Ebedî</i>	86
2.1.1.7. <i>Zübdetü'l-mesâil</i>	88
2.1.2. Eş'arî Geleneġi	92
2.1.2.1. <i>Enmûzecü'l-'Ulûm</i>	95

2.1.2.2. Risâle fî ‘aķâidi’l-fırakı’n-nâciye	97
2.1.2.3. İhtilâfât-ı fırak-ı İslâmiyye ve beyân-i mesâil-i kelâmiyye	98
2.1.2.4. Tebyînü’l-Mehârim	102
2.1.2.5. Risâle fî beyâni’l-fırakı’d-ďâlle	106
2.2. Müellifine ve Telif Türüne Göre.....	108
2.2.1. Müellifine Göre	109
2.2.2. Telif Türüne Göre.....	111
SONUÇ	120
KAYNAKÇA.....	126
ÖZGEÇMİŞ	147

KISALTMALAR

a	: Yazma Eserde Varağın Ön/Vech Sayfası
b	: Yazma Eserde Varağın Arka/Zahr Sayfası
b.	: bin
bk.	: Bakınız
b.y.	: Basım Yeri Yok
c.	: Cilt
cev.	: Çeviren
dip.	: Dipnot
ed.	: Editör
Erişim	: Erişim Tarihi
GAL	: Geschichte der arabischen Litteratur
haz.	: Hazırlayan
h.	: Hicrî
H.	: Hazreti
İ.B.B.	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
Ktp.	: Kütüphanesi
mlf.	: Müellif
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden
No.	: Numara
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
sad.	: Sadeleştiren
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri
vs.	: vesâire
yk.	: Yaklaşık
y.y.	: Yayıncı Yok

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Hamîdüddîn İsrâîl b. Dümruk'e Nispet Edilen <i>eş-Şâfi fî Uşûli'd-Dîn</i> Başlıklı Eserdeki Fırka Tasnifi	20
Tablo 2: Mehmed Şâh Fenârî'nin <i>Enmûzecü'l- 'Ulûm</i> Adlı Eserindeki Fırka Tasnifi ..	24
Tablo 3: Yûsuf b. Hüseyin el-Kirmastî'nin <i>Risâle fî 'Akâidi'l-Fırakı'n-Nâciye</i> 'sinden Hareketle Oluşturulan Fırka Tasnifi	29
Tablo 4: Kemalpaşazâde'ye Nispet Edilen <i>Risâle fî beyânî'l-fırakı'd-dâlle</i> Başlıklı Risaledeki Fırka Tasnifi	35
Tablo 5: Kemalpaşazâde'ye Nispet Edilen <i>Risâle fî tafşîli'l-fırakı'l-İslâmiyye</i> Başlıklı Risaledeki Fırka Tasnifi	37
Tablo 6: Kemalpaşazâde'ye Nispet Edilen <i>el-Mağâlât fî beyânî ehli'l-bida' ve 'd-dalâlat</i> Başlıklı Risaledeki Fırka Tasnifi.....	38
Tablo 7: Nebî b. Tûrhan es-Sînôbî'nin <i>Hayâtü'l-kulûb</i> Adlı Eserinde Fırka Tasnifi....	46
Tablo 8: Lütî Paşa'nın <i>Zübdetü'l-mesâil</i> Adlı Eserindeki Fırka Tasnifi.....	50
Tablo 9: Lütî Paşa'nın <i>Hayât-ı Ebedî</i> Adlı Eserindeki Fırka Tasnifi	51
Tablo 10: Mehmed Birgivî'ye Nispet Edilen <i>Tuhfetü'l-Müsterşidîn</i> Başlıklı Risaledeki Fırka Tasnifi.....	57
Tablo 11: Mehmed Birgivî'ye Nispet Edilen <i>Dâmiğatü'l-Mübtedi'in</i> Adlı Eserdeki Fırka Tasnifi.....	61
Tablo 12: Ya'kûb b. 'Abdullaîf'in <i>İhtilâfât-ı fırak-ı İslâmiyye ve beyân-i mesâil-i kelâmiyye</i> Adlı Eserindeki Fırka Tasnifi.....	66
Tablo 13: Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî'nin <i>Tebyînü'l-Mehârim</i> Adlı Eserindeki Fırka Tasnifi	71

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Gömbeyaz'ın Türlerine Göre Fırka Tasnifleri Tablosu.....	74
Şekil 2: Fırka Tasniflerinin Türlerine ve Değerlendirme Kriterlerine Dair Bir Teklif..	74
Şekil 3: Fırka Tasniflerinin Yer Aldığı Telif Türlerine İlişkin Kategori	112
Şekil 4: Klasik Dönem Mezhepler Tarihi Eserlerinin, Oluşturulan Telif Türleri Kategorisindeki Yerleri	115
Şekil 5: 15 ve 16. Yüzyıllarda Osmanlıdaki Fırka Tasnifleri ve Yer Aldıkları Eser Türleri	118

ÖZET	
Başlık: İmparatorluk Çağında Osmanlı Mezhepler Tarihi Yazıcılığı: 15-16. Yüzyıl	
Yazar: Furkan Ramazan ÖĞE	
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahid DÜNDAR	
Kabul Tarihi: 09/06/2022	Sayfa Sayısı: vii (ön kısım)+147 (ana kısım)
İslâm mezhepleri tarihinin temel literatürünü <i>makâle</i>, <i>fırak</i> ve <i>milel-nihal</i> türü eserler oluşturmaktadır. Müellifler bu eserler aracılığıyla hem kendi zamanlarındaki hem de geçmiş dönemlerdeki fırkalara dair görüşlerini belirtmişlerdir. Bunu da genellikle bir fırka şablonu üzerinden yapmışlardır. Şablonun biçimi ve içeriğine göre de farklı fırka gelenekleri ortaya çıkmıştır. Bunlardan en meşhuru Eş‘arî ile Doğu Hanefî fırak geleneğidir. Sahip oldukları bilgi değeri tartışmaya açık olsa da söz konusu geleneklerdeki fırka tasnifleri, İslâm mezhepleri tarihinin en temel bilgi kaynağı konumundadır. Bu bağlamda çalışmanın konusu 15 ve 16. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında yaşamış Osmanlı âlimlerinin müstakil olarak veya eserinde bir yer ayırarak telif ettikleri fırka tasniflerinin tespit edilmesi ve incelenmesidir. Başka bir deyişle klasik dönemdeki mezhepler tarihi literatürünün Osmanlıdaki yansıması ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Buna göre ilgili yüzyılda yaşadığı tespit edilen dokuz müellif ve on üç fırka tasnifi incelenmiştir. Ele alınan on üç tasnifin hepsinin müellifine nispeti kesin değildir. Bunlardan yedi tanesi kesin, altı tanesi şüphelidir. Otantikliğin ciddi bir sorun olduğu bu dönemdeki literatürü ortaya çıkarmayı amaçlayan çalışmada, metinlerdeki fırka tasnifleri geçmişle de mukayese edilerek Osmanlı mezhepler tarihi yazıcılığı hakkında çıkarımlarda bulunulmuştur. Hem Doğu Hanefî hem Eş‘arî fırak geleneğini takip eden yazıcılıkta müelliflerin en çok etkilendikleri isimler; Doğu Hanefî geleneğinde Ebû Mutî‘ (ö. 318/930), Eş‘arî geleneğinde Şehristânî (ö. 548/1153) ve daha çok Âmidî (ö. 631/1233) olmuştur. Tasniflerin içeriği söz konusu olduğunda Doğu Hanefî geleneğindeki metinler daha korumacı davranarak kendilerine ulaşan metni olduğu gibi aktarma tavrını benimserken Eş‘arî geleneğine tâbi müellifler yeni tasnif denemelerinde bulunmuşlardır. Türkçe fırak yazıcılığının da başladığı bu dönemde, Osmanlı âlimlerinin elinde şekillenen müstakil bir Osmanlı mezhepler tarihi yazıcılığından bahsetmek mümkündür.	
Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Osmanlı, Tasnif, Fırak, 73 fırka	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Ottoman Sects Historiography in the Age of Empire: 15-16th Century	
Author of Thesis: Furkan Ramazan ÖĞE	
Supervisor: Assist. Prof. Muhammed Mücahid DÜNDAR	
Accepted Date: 09/06/2022	Number of Pages: vii (pre text) +147 (main text)
The primary literature on the history of Islamic sects consists of works such as <i>maqāla</i>, <i>fıraq</i>, and <i>milal-nihal</i>. Through these works, the authors expressed their views on the sects both in their own time and past. They generally did this through a sect template. Different sect traditions have emerged according to the form and content of the template. The most famous among these is the Ash‘arī and the Eastern Hanafī sect tradition. Although their knowledge value is open to debate, the classifications of sects in these traditions are the most fundamental source of information in the history of Islamic sects. In this context, the subject of this study is to determine and examine the classifications of sects written by Ottoman scholars who lived in the Ottoman geography in the 15th and 16th centuries, either independently or by allocating a place in their work. In other words, the reflection of the historical literature of sects in the classical period on the Ottoman Empire was tried to be revealed. Accordingly, the classification of nine authors and thirteen sects determined to have lived in the mentioned century was examined. It is not certain that all of these thirteen classifications belong to their authors. Among them, seven are certain and six are doubtful. In this study, which aims to reveal the literature in this period when authenticity was a serious problem, inferences were made about the historiography of Ottoman sects by comparing the classifications of sects in the texts with the past. In the aforementioned historiography, which follows both the Eastern Hanafī and Ash‘arī sect tradition, the authors were most influenced by Abū Mutī (d. 318/930) in the Eastern Hanafī, on the other hand, al-Shahristānī (d. 548/1153) and mostly al-Āmidī (d. 631/1233), in the Ash‘arī tradition. When it comes to the content of the classifications, the texts in the Eastern Hanafī tradition acted more protectively. They adopted the attitude of transferring the text that reached them as it is, while the authors of the Ash‘arī tradition tried new classifications. It is possible to talk about a separate Ottoman historiography of sects, which was shaped in the hands of Ottoman scholars in this period.	
Keywords: History of Islamic Sects, Ottoman, Classification, Fıraq, 73 sects	

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

İslâm mezhepleri tarihinin temel kaynaklarını makâle, fırak ve milel-nihal türü eserler oluşturmaktadır. Müelliflerin hem kendi hem de geçmiş dönemlerdeki fikir ve gruplara ilişkin oluşturdıkları metinler, İslâm'ın erken zamanlarında ortaya çıkan fırkalar hakkında bilgi vermektedir. Kimi mezhepler tarihi yazarlarının sahip oldukları taassup nedeniyle eserlerine ihtiyatla yaklaşmak gerekse de söz konusu metinler, fırkalar hakkında bilgi içeren ilk metinler olması itibarıyla önemlidir. Mezhepler tarihi literatürünün ilk örneklerini makâle/makâlât türü eserler oluşturmuştur. Müellifler belirli bir konu etrafında kendilerinin veya fırkalarının görüşlerini açıklamak ve savunmak adına ya da muhalif addettiği grupların fikirlerini eleştirmek amacıyla küçük hacimli eserler yazmışlardır. Genellikle hâkim görüşten farklı fikir savunanların kaleme aldığı bu türden metinlerin pek çoğu bugüne ulaşmamıştır. Bu itibarla Makâle'nin devamında ortaya çıkan fırak literatürü, mezhepler tarihinin daha sık başvurulan kaynağı haline gelmiştir. Fırak eserlerinin temelinde de -genellikle- 73 fırka hadisi yer almaktadır. Buna göre müellifler İslâm'daki ayrılma ve bölünmeleri hadiste bildirilen 73 fırkaya ulaştırmaya çalışmışlardır. Âlimler nezdinde bu çabanın arka planında, gaybî bir ihbarda bulunduğu için Hz. Peygamber'in mucizesini ve dolayısıyla da nübüvvetini ortaya çıkarma isteği vardır. Bu çerçevede onlar, 73 sayısına ulaşmak için fırka olarak görülmeyen fikirleri de fırkalaştırmışlardır. Âlimlerin bu tavırlarındaki temel sıkıntılardan biri, kendilerinden sonra İslâm'da bir ayrışmanın olmayacağını varsaymalarıdır. Onlar, ilerleyen yüzyıllarda başka bir fırkanın meydana çıkma ihtimalini değerlendirmemişlerdir. Mezhepler tarihi literatürünün erken dönem kaynaklarını sunan bu müellifleri gelecekteki fırkalaşmaları hesaba katmadıklarından ötürü hoş görmek mümkün olsa da yüzyıllar sonra fırka tasnifinde bulunan Osmanlı müelliflerinin de benzer tavır içerisinde olmaları oldukça dikkat çekicidir. İlk tasnifler ile sonraki tasnifler arasında pek çok yeni fikir hareketi ortaya çıksa da muhalif nitelikli çeşitli zümreler zuhur etse de İslâm toplumunun hangi gruplara ayrıştığını gösteren fırka tasnifinde bir değişikliğe gidilmemiş, başlangıçtaki varlığı bile şüpheli olan fırkalar tasniflerde zikredilmeye devam etmiştir. Hatta bazı müellifler kendi dönemlerindeki dinî hareketlere karşı ret maksatlı metinler kaleme alsalar da fırka tasniflerinde onlara

yer vermemişlerdir. Müelliflerin kendilerine tevârüs eden fırka tasnifini pek bir değişikliğe gitmeden kullanmaya devam etmeleri ise sorgulamaya değer bir meseledir ki hazırlanan çalışma da bu sorgulamanın neticesinde ortaya çıkmıştır.

Osmanlıdaki mezhepler tarihi yazıcılığını konu edinen çalışma, giriş ve sonuç hariç iki bölümden oluşmaktadır. Belirlenen yüzyıllardaki mezhepler tarihi yazıcılığından bahsetmek ise ancak literatür tespitiyle mümkün olur. Bundan dolayı birinci bölüm, literatür tespitine ayrılmıştır. Bu kısımda vefat tarihi 15 ve 16. yüzyıllara denk düşen müelliflerin fırka tasnifine dair kaleme aldıkları yahut içerisinde fırka tasnifine yer verdikleri eserlerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Tespit edilen metinlerle birlikte incelenen yüzyıllarda mezhepler tarihinin durumundan bahsetmek mümkün hale gelmiştir ki bu da ikinci bölümün muhtevasını oluşturmuştur.

Sahip olduğu içerik ve uyguladığı tasnifle özgün olduğu düşünülen çalışmanın ilk bölümünde, fırka tasnifinde bulunan müelliflerin hayatlarından ve ilgili eserlerinden bahsedilmiştir. Müelliflerin hayatlarına yer verilmesinin gerekçesi, onların Osmanlı âlimi olduklarının ispatı ve seçilen yüzyıllarda yaşadıklarının izhârıdır. Ayrıca fırak yazarlarının tercih ettikleri tasniflerde mekânsal bir bağlantının yahut etkinin olup olmadığını gösterme ihtimali de müelliflerin -kısa bir şekilde- hayatlarına yer vermeyi gerektirmiştir. Örneğin Eş‘arî fırka tasnif geleneği içerisinde değerlendirilen Mehmed Şah Fenârî ile Kirmastî, aynı yüzyıllarda Bursa’da ikâmet eden iki âlimdir. Her ikisinin de aynı tasnif geleneğinden haberdar olmasının ya da hayatının ilerleyen dönemlerinde Mekke’ye yerleşen Yusuf Sinânüddîn’in eserinde verdiği Eş‘arî tasnifinin bölgesel bir durumdan kaynaklanıp kaynaklanmadığını tespit imkânı, müelliflerin hayatlarından bahsetme noktasında mezkûr iki gerekçeye ilâveten belirtilebilir. Ancak müelliflerin sunduğu fırka tasniflerinde bölgesel bir etkinin olup olmadığının tespiti, eldeki çalışmadan hareketle çıkarılamamaktadır. Eğer böyle bir etki varsa bunun tespiti, yeni çalışmalara ihtiyaç duymaktadır. Meseleyle bağlantılı olarak, haklarında bilgi bulunmayan müelliflerin, eldeki sınırlı kaynak ve malzemedan hareketle biyografilerini inşa etmeye çalışmak da alana bu türden bir katkı sunmak açısından amaçlananlar arasındadır.

İlk bölümde, müelliflerin kısa biyografilerine ek olarak fırka tasnifinde bulundukları eserler bahis konusu edilmiştir. Genellikle yazma halinde bulunan eserlerin, tespit

edilen nüshalarına yer verilmiş ve otantikliklerine işaret edilmiştir. Nüshaların araştırılmasında çoğu zaman Türkiye kütüphaneleri esas alınmıştır. Ancak bazen yabancı kütüphanelerin kataloglarına da başvurulmuştur. Teliflerin müelliflerine aidiyetlerinin tespiti ise çalışmanın sınırını aşmaktadır. Fakat bu konuda imkân ölçüsünce zaman zaman tercihlerde bulunulmuş, bazen de duruma işaret etmekle yetinilmiştir. Nüsha ve aidiyet tespitinin dışında metinlerdeki fırka tasnifleri de bu bölümde ele alınanlar arasındadır. Bazı araştırmalarda fırka tasnifleri metin içinde, nesir biçiminde verilse de bu çalışmada daha açıklayıcı ve belirgin olması dolayısıyla tablo kullanımına gidilmiştir. Fırka tasniflerinin literatürün ele alındığı kısımda verilmesinin nedeni ise değerlendirme bölümündeki yapıyı bozmamak ve müellif, eser ve fırka tasnifi şeklinde bütüncül bir şablon oluşturmaktır. Bölümdeki fırka tabloları, yazmalardan hareketle karşılaştırmalı bir şekilde oluşturulmuştur. Bu noktada metinlere dair ifade edilmesi gereken sıkıntı, fırka isimlerinde yanlış okumaların çok olduğudur. Söz gelimi tek bir noktaya veya harfe bağlı olarak kastedilen fırka farklılaştığından müellif veya müstensihden kaynaklı olarak incelenen dönemdeki metinlerde pek çok yanlış yazım bulunmaktadır. O nedenle fırka isimleri diğer nüshalarla karşılaştırılarak verilmiş, eğer yazmalar arasında yazım farklılığı bulunmuşsa buna işaret edilmiş, hatalı bir yazım varsa da doğrusu parantez içinde belirtilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü, ilk kısımda tespit edilen literatürün değerlendirilmesine ayrılmıştır. Değerlendirmenin yönleri de bölüm başlıklarını oluşturmuştur. Bu bağlamda mezhepler tarihi literatürü; içerdiği fırka tasnifine göre, onu kaleme alan müellifine göre ve içerisinde yer aldığı telif türüne göre değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. “Tasnifine göre” şeklinde isimlendirilen ilk başlıkta, eser veya risalelerdeki fırka tasnifleri ele alınmış ve bunların hangi gelenek içerisinde bulunduğu gösterilmiştir. Bu bağlamda çalışmanın Eş‘arî ve Doğu Hanefî fırka gelenekleri ekseninde hazırlandığı söylenebilir. Zira bu dönemde mezkûr iki gelenek dışında bir fırka tasnifine rastlanmamıştır. Tasnifler bulundukları gelenek ve gelenekte takip ettikleri isimlerle karşılaştırılarak incelenmiş, tasniflerin kaynakları ortaya çıkarılmaya çalışılmış ve kaynaklardan farklılaştığı noktalara işaret edilmiştir. Metinlerde firkalara nispet edilen görüşlerin doğruluğu ise araştırma kapsamının dışında tutulmuştur. Müellif ve telif türü üzerinden yapılan başlıklandırmaya gelindiğinde -görüldüğü kadarıyla- bu, yeni bir değerlendirme kriteri denemesidir. Sınırlı malûmattan dolayı tek başlık altında ele alınan meselede, ilk

olarak müelliflerin ilmî ve meslekî kimliklerinin ortaya koydukları tasnife bir etkisinin olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmış, devamında müstakil bir Osmanlı mezhepler tarihi yazıcılığının mevcûdiyeti sorgulanmıştır.

Çalışmanın Amacı

Yapılan araştırma neticesinde ilk bölümde dokuz müellif ve on üç fırka tasnifine yer verilmiştir. Ancak belirtmeli ki ele alınan metin ve tasniflerin hepsinin nispeti kesin değildir. Bu, incelenen dönemdeki literatürün genel bir sorunudur. Çözümü ise yeni nüshaların tespiti ve literatürün ortaya çıkarılmaya devam edilmesidir ki çalışmanın arka plandaki amaçlarından biri budur. Çalışmada müellifine nispeti şüpheli metin ve tasniflere yer verilmesinin ise birkaç gerekçesi vardır. Bunlardan biri kataloglara bu isimlerle kaydedilen eserlerin durumunu, başka bir deyişle otantikliğini izah etmek ve katalog kayıtlarının doğruluğunu tartışmaktır. Diğer, Osmanlı dönemindeki mezhepler tarihi yazıcılığını araştıran güncel çalışmalar, araştırmalarını bu isimler üzerinden yaptığından eserlerin durumunu ortaya koymaktır. Bir diğeri de literatüre dair var olan eserleri eksisi ve artısıyla olduğu gibi ortaya çıkarmaktır. Ayrıca nispetlerin doğru olma ihtimali de gerekçelerden biridir.

En yalın ifadesiyle, Osmanlıdaki fırka tasniflerini konu edinen çalışmanın amacı; 15 ve 16. yüzyıllardaki mezhepler tarihine dair kaleme alınan literatürü tespit etmek, eserlerin aidiyet problemini gündeme getirerek imkân ölçüsünce tercihlerde bulunmak, metinlerdeki fırka tasniflerinin içerik, biçim, yöntem, dil gibi noktalardan geçmişle karşılaştırmasını yaparak benzerliklerine yahut farklılıklarına dikkat çekmek, müelliflerin takip ettiği ve aracılığıyla tasniflerini oluşturdukları fırka geleneklerine işaret etmek, fırka tasniflerine dair müellifleri ve bulundukları telif türleri üzerinden değerlendirmelerde bulunarak Osmanlıdaki mezhepler tarihi yazıcılığını tartışmak ve bu yazıcılığı nasılsa o şekilde ortaya çıkarmaktır.

Çalışmanın Yöntemi

Ele aldığı konu ve uyguladığı yöntemlerle sosyal bilimler içerisinde yer alan çalışmayı, belirli nitelikleri itibariyle bir sınıflandırma içine yerleştirmek mümkündür. Buna göre hazırlanan araştırma, yaklaşım tarzına göre nitel; araştırma modeli açısından da betimsel

araştırmadır.¹ Bununla beraber içinde bulunduğu bilim dalı göz önüne alındığında bir mezhepler tarihi; kullandığı yöntem bakıldığında da arşiv-doküman incelemesi, içerik analizi ve kütüphane araştırmasıdır.² Esasında çalışmanın nitel, betimsel ve doküman odaklı olması, konu seçiminin doğal sonucudur. Zira tez belirli bir dönemdeki fırak literatürünü ortaya çıkarmaya çalışan bir tarih araştırmasıdır. Burada antrparantez ifade edilmesi gereken; betimsel bir model takip edilmekle birlikte imkân ölçüsünce, özellikle ikinci bölümde, nedensel yönün de ön plana çıkarılmaya çalışıldığıdır.

Takip edilen yöntemler söz konusu olduğunda, sahip olduğu muhteva itibariyle çalışmanın genelinde mantıksal olarak tümevarım; birinci bölümünde temel amaçlardan biri olarak literatür bildirimi ve içerik analizini içeren literatür tarama ile arşiv ve doküman incelemesi yöntemleri kullanılmıştır.³ İkinci bölümde de sosyal bilim yöntemlerinden biri olan karşılaştırmalı yöntem başvurulmuştur.⁴

Elde edilen verilerin analizine gelindiğinde; betimleme, sınıflama ve ilişkilendirme şeklinde üç aşamalı bir süreç takip edilmiştir.⁵ Betimleme aşamasında tespit edilen metinler gerekli ölçüde tanıtılmış, sınıflama aşamasında eserler ait oldukları fırak geleneğine yerleştirilmiş ve nihayetinde ortaya konulan bulgular geçmişteki metinlerle ilişkilendirilerek yorumlanmıştır. Gerçekleştirilen analizin usulünde ise klasik yöntem kullanılmıştır. Daha açık ifadesiyle; belgelerin analizinde temelde iki yöntem söz konusudur: klasik yöntemler ve kantitatif yöntemler. Çalışmada ise bunlardan klasik yöntemler esas alınmış ve bunda da ağırlıklı olarak içsel analiz kullanılmış, zaman zaman dışsal analize de müracaat edilmiştir. Dışsal analizin merkeze alınmaması ise çalışmanın kapsamından kaynaklanmıştır.⁶ Fakat gelecek çalışmalarda bu araştırmadaki

¹ Rauf Arıkan, *Araştırma Yöntem ve Teknikleri* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2013), 21, 27-28.

² Arıkan, *Araştırma Yöntem ve Teknikleri*, 29.

³ Arıkan, *Araştırma Yöntem ve Teknikleri*, 47-55.

⁴ Kemal Aydın - Uğur Baran Hanağası, “Sosyoloji ve Siyasal Araştırmalarda Karşılaştırmalı Yöntem”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 33 (2017), 61; Gülsüm Tütüncü - Neslihan Ünal, “Karşılaştırmalı Tarih: Doğuşu, Gelişimi, Metodolojisi ve Türkiye’deki Durumu”, *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 4/4 (2019), 79.

⁵ Bu analiz sürecini Ian Dey’in gerçekleştirdiği belirtilmiştir. bk. Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016), 239.

⁶ Belge analizindeki klasik yöntemlerden içsel ve dışsal analiz hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Maurice Duverger, *Metodoloji Açısından Sosyal Bilimlere Giriş*, çev. Ünsal Oskay (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2006), 131-135. Burada zikredilen analiz kavramları söz konusu olduğunda “iç” ve “dış” kavramlarına verilen anlamlar farklılaşabilmektedir. Tarih araştırmaları göz önüne alındığından dış kelimesine eserin unsurları, kaynağı ve otantikliği anlamı verilirken iç kelimesine de kaynağın müellifinin, öneminin, içeriğinin ve olaylarının tenkidi anlamı verilmiştir. bk. John Tosh, *Tarihin*

bulguları dışsal analiz yöntemiyle incelemek döneme ve literatüre ilişkin özgün sonuçlara ulaştıracaktır.

Çalışmanın Önemi

İslâm mezhepleri tarihinin gelişiminden, aşamalarından, geçirdiği süreç ve evrelerinden bahsetmek ancak ortaya konulan literatürün tespiti ve tahliliyle mümkün olur. İslâm mezhepleri tarihinin makâle, fırak ve milel-nihal literatürü üzerinden erken dönemine ilişkin tarih anlatımı oluşmuş olsa da Osmanlı döneminde bu anlatı kesintiye uğramakta ve doğrudan Cumhuriyet dönemindeki durumuna geçilmektedir. Bunun temel nedeni İslâm mezhepleri tarihinin Osmanlıdaki literatürü, kaynakları ve konumu hakkında yeterli sayıda çalışma bulunmamasıdır. Eldeki çalışma bu eksikliği gidermeyi amaç edinmesi itibarıyla önemlidir.

Kaynaklar bölümünde de ifade edileceği üzere bu alanda iki tür çalışma yapılmıştır. Bunlardan biri Osman Aydın'ı da olduğu gibi tüm bir Osmanlı dönemini çalışmak; diğeri de yüksek lisans tezlerinde görüldüğü üzere tek bir müellifi ve eserini çalışmak. İlki çok geniş bir alanı kapsadığı için; ikincisi de -eserin kaynakları ve etki boyutu dikkat alınmadığı durumda- çok spesifik kaldığı için noksan görülmüştür. Çalışmada da -bazı sorunları muhtevî olduğu kabul edilmekle birlikte- bu iki yöntemden farklı olarak belirli bir yüzyılın mercek altına alınması hedeflenmiştir ki bu, çalışmanın özgün yönlerinden biri olmuştur. Sonraki yüzyılları içeren yeni çalışmalarla birlikte Osmanlı dönemi mezhepler tarihi literatürü ve yazıcılığı genel hatlarıyla ortaya çıkmış olacaktır.

Kavramsal Çerçeve

Çalışmadaki bazı kavramların hangi anlamda kullanıldığına -kısaca- dikkat çekmek faydalı olacaktır. Bu meyanda ilk olarak birinci bölümün başlığında da kullanılan literatür kelimesi zikredilebilir. Bununla İslâm mezhepleri tarihi disiplini içerisinde meydana getirilen eserler ve içerisinde fırka tasnifine yer veren metinler kastedilmektedir. Bu anlamda bir tefsir, kelâm veya tasavvuf eseri de içerdiği fırka

Peşinde: Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular, çev. Özden Arıkan (Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 58-60; Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1998), 28-34. Çalışmada ise içsel analizle belgenin unsurları ve belgedeki fikirlerin araştırılması; dışsal analizle de belgenin ortaya çıktığı ortam ve yaptığı etki kastedilmiştir.

tasnifinden dolayı literatürden sayılmıştır. Buna ilâveten çalışmanın özellikle ikinci bölümünde “klasik dönem” şeklinde bir kullanıma gidilmiştir. Bu ifade ile İslâm mezhepleri tarihinin temel eserlerinin telif edildiği 3./10. ilâ 8./14. yüzyıllar kastedilmiştir. “Geçmiş dönem” kalıbı da aynı şekilde bu dönemi ifade etmek için kullanılmıştır. İkinci bölümde hem başlıkta yer verilen hem de metin içinde mütemâdiyen zikredilen bir kelime de tasniftir. Farklı ilim dallarında ve özellikle hadis ilminde muhtelif manalara tekabül eden, sözlük anlamı itibariyle de eser yazmak anlamına gelen tasnif kelimesi, yalnızca fırka tasnifi anlamında kullanılmıştır.

Çalışmada sıklıkla atıfta bulunulan mezhepler tarihi yazıcılığı ifadesine de işaret etmek gerekir. Bu kavram, mezhep ve fırkalara dair kaleme alınmış eserler ile eserlerin içeriği, yöntemi, üslubu, dili vb. hususlarının bütününe kasteden çok geniş bir anlamı ifade etmektedir. Bu kavramın içeriğini ve kapsamını belirlemek çalışmanın sınırlarını aşsa da “yazıcılık” dendiğinde kastedilenin ne olduğu belirtilmelidir. Çalışmada mezhepler tarihi yazıcılığı iki farklı anlamda kullanılmıştır. Bunlardan biri “tasnifine göre” başlığındaki kullanımdır. Bu başlıkta genel hatlarıyla içeriği ve yöntemi esas alan bir yazıcılık kastedilmiştir. “Telif türüne göre” başlığında ise içerik ve yöntemden ayrı salt eserler üzerinden ilerleyen bir kurgu takip edildiğinden bu kısımda yazıcılık dendiğinde mezhepler tarihi eserleri ve fırka tasniflerinin geçtiği metinler kastedilmiştir. Çalışmada mezhepler tarihi yazıcılığından başka bir de Osmanlı mezhepler tarihi yazıcılığı şeklinde bir kullanım bulunmaktadır. Bununla Osmanlı âlimlerinin elinde şekillenen, bu kimselere ve coğrafyaya özgü bir yazıcılık kastedilmiş ve bu kabulün imkânına telif türüne göre başlığında işaret edilmiştir.

Çalışmanın Kapsamı

Çalışmada dönem, literatür ve müellif olmak üzere üç yönden sınırlandırmaya gidilmiştir. Sırayla gidildiğinde; araştırma, başlıkta da belirtildiği üzere zamansal olarak 15 ve 16. yüzyıllar ile sınırlandırılmıştır. Buna göre vefat tarihi bu iki yüzyıl dışında kalan müelliflerin telifleri araştırmaya dahil edilmemiştir. Araştırmayı bu şekilde zaman itibariyle sınırlandırmak çalışmaya biçilen sınırlı süreden kaynaklıdır. Doğası gereği daraltılması gereken çalışmada, yüzyılların seçimindeki gerekçe ise 15 ve 16. asırların Osmanlı mezhepler tarihi yazıcılığını çalışmaya başlamak için uygun bir zaman dilimi olmasıdır. Bunu biraz açmak gerekirse; Osmanlı müelliflerinin fırka tasnifleri ilk olarak

bu yüzyıllarda görülmektedir. Osmanlıdaki yazıcılık bir bütün olarak çalışılacak olduğunda da ilk metinlerin tespit ve tahlili önem arz etmektedir. Yapılan tercih sayesinde çalışmanın alana ilişkin sonraki araştırmalara da bir kaynak olması beklenmektedir. Nitekim bu yüzyıllar Osmanlı toplumunda dinî siyasî heretik fırkalara itirazların ve karşı çıkışların başladığı ve arttığı yıllardır. Söz gelimi Safevîler ile ilişkili olarak Şîilik ve Kızılbaş vurguları bulunmakta, bir yandan tasavvuf karşıtlığı kendini göstermektedir. Sonraki yüzyıllarda daha yoğun bir şekilde artan dinî hareketliliğin hemen öncesindeki tabloyu ortaya sermek ve sonrasıyla mukayesesine imkân sağlamak amacıyla 15 ve 16. yüzyıllar seçilmiştir.

Literatür noktasındaki sınırlandırmaya gelindiğinde; çalışmada, 15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı müellifleri tarafından İslâm mezhepleri tarihi alanına dair yazıldığı tespit edilen eserlerin ve eserlerdeki fırka tasniflerinin ele alındığı söylenmişti. Ancak bu cümledeki tespit edilen ifadesinin altını çizmek gerekir. Çünkü ileride görüleceği üzere bu dönemde İslâm mezhepleriyle veya daha doğru bir ifadeyle fırka tasnifiyle alakalı yaygınlaşmış bir telif geleneği bulunmamaktadır. İlgili kısımlar bir ilimler tasnifi eserinde, bir kelâm metninde, bir vaaz kitabında yahut da bir tefsirde geçebilmektedir. Bu nedenle fırka tasnifine dair telif edilen metinlerin tespiti oldukça zor bir hâl almaktadır. Aslında bu, İslâm mezhepleri tarihine özgü bir durum değildir. İslâm siyaset düşüncesine dair metinler de aynı şekilde fıkıh, kelâm, tasavvuf, felsefe, tarih vb. farklı ilim dallarına ait eserlerde geçebilmektedir. O nedenle çalışmanın, bu dönemin literatürünü bütünüyle kuşattığını söylemek mümkün değildir. Zira bu iddia ancak esas alınan yüzyıllarda yazılmış eserlerin tamamının incelenmesiyle hakikat kazanır ki bunun da eldeki çalışma özelinde mümkün olmadığı açıktır. Dolayısıyla çalışmanın, mezkûr iki yüzyılda fırka tasnifine ilişkin telif edilmiş eserlerin tamamını içerdiği şeklinde bir iddia barındırmadığı ifade edilmelidir. Fakat bu durum, konuyla alakalı tespitlerde veya çıkarımlarda bulunmanın önünde engel de değildir. Çünkü tespit edilen metinlerin dönemin genel yapısını yansıttıkları söylenebilir. Bu nedenle incelenen döneme dair yapılan çıkarımlar veya ulaşılan sonuçlar bu eserler üzerinden yapılmıştır.

Ele alınan literatüre ve “literatür” kelimesiyle kastedilenin ne olduğuna dair şu hususu ayrıca belirtmek gerekir: 15 ve özellikle 16. yüzyıl Osmanlısında Kızılbaşlık, Şîilik veya aşırı tasavvufi gruplara karşı telif edilmiş husûsî metinler yahut bazı kimseler tarafından karşı çıkışlar bulunmaktadır. Bunun yanında yine bu dönemde bir grup yahut

topluluktan ziyade belirli bir heretik fikri ret amacıyla da eserler yazılmıştır. Fakat bu türden metinler çalışmanın ilgi alanı dışındadır. Bu bağlamda III. Murad adına yazıldığından hareketle incelenen yüzyılda telif edildiği anlaşılan Mutahhar b. Abdurrahman b. Ali isimli bir müellife ait Şîa'yı ret maksadıyla kaleme alınmış, kataloglara “Risâle fî tekfiri’ş-Şî’a eş-şeni’a” adıyla kaydedilen risale⁷ kapsam dışında tutulmuştur. Belirlenen yüzyıllarda Şîa'yı reddetmek amaçlı daha pek çok risale ve eserin bulunduğu görülmektedir. Öte yandan 16. yüzyılda yaşayan Ebüssuûd da dışarıda tutulan isimlerdendir. Bazı araştırmalarda yazıcılık içerisinde zikredilse de ayrıntılı bir fırka tasnifinde bulunmadığı için kendisine yer verilmemiştir. Ancak bu vesile ile onun tam bir fırka tasnifinde bulunmasa da ana fırkaları belirttiği ve onlar hakkında kısa malûmatlar verdiği bir risalesine işaret edilebilir.⁸ Temel çerçeve, klasik dönemde olduğu üzere 73 fırka hadisiyle irtibatlı bir biçimde ele alınan İslâm fırkalarını muhtevî eserler olduğu için bu tarz metinler kapsam dışında tutulmuştur. Bu nedenle çalışmada zikredilen telifleri, belirlenen dönemde mezhepler tarihiyle ilgili tespit edilen eserlerin tamamı olarak değil; fırka tasnifi içeren eserlerin tamamı şeklinde anlamak daha doğru olacaktır. Kapsamı ve muhtemel sonuçları dolayısıyla bu türden metinlerin tespiti ve dönemsel değerlendirilmesi ise ayrı bir çalışmaya konu olabilecek türdendir.

Bu başlık altında dikkat çekilmesi gereken son husus da müellif seçimindeki sınırlamadır. Çalışmada -ulaşılacak sonuçların tutarlılığı açısından- dönemsel bir belirlenimden ayrı olarak fırak yazarlarının milletleri ve yaşadıkları coğrafya da kriter olarak belirlenmiştir. Buna göre fırka tasnifinde bulunan müelliflerden Osmanlı âlimi olmaları ve ikâmet ettikleri coğrafyanın yaşadıkları yıllarda Osmanlı toprağı olması beklenmiştir. Dolayısıyla 15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı toprakları dışında Türk olmayan müellifler tarafından mezhepler tarihi alanında telif edilmiş eserler çalışma kapsamı dışında tutulmuştur. Tezin hedeflediği çerçeve dışında kalan bu metinlerin de başka çalışmalara konu olması disiplin adına faydalı olacaktır.

⁷ Mutahhar b. Abdurrahman b. Ali, *Risale fî tekfir eş-Şî’at eş-şeni’at el-beşi’at erdebiliye* (İstanbul: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 698), 72a-143a. Risalenin Topkapı ve Manisa kütüphanelerinde olmak üzere iki nüshası daha bulunmaktadır.

⁸ Ebüssuûd’a nispet edilen bu risale için bk. Muhammed b. Mustafa el-İmâdî Ebüssuûd, *Ehlü’l-Bid’a’ya Ait Bir Risale* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Paşa, 706), 232b-233a.

Çalışmanın Kaynakları

15 ve 16. yüzyıl Osmanlısında yaşamış Osmanlı müelliflerinin, hayatlarını ve eserlerini ortaya çıkarmak amaçlandığı için hem klasik hem de modern biyografik ve bibliyografik kaynaklara başvurulmuştur. Bu kaynaklardan bazıları; Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*'si ile eserin tercüme ve zeyilleri, Kâtip Çelebî'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn*'u ile *Süllemü'l-vüşûl*'ü, İbnü'l-İmâd'ın (ö. 1089/1679) *Şezerâtü'z-zehab*'i, Mehmed Süreyyâ'nın (ö. 1909) *Sicill-i Osmânî*'si, Bağdatlı İsmail Paşa'nın (ö. 1920) *İzâhu'l-meknûn*'u ile *Hediyyetü'l-ârifîn*'i, Bursalı Mehmed Tâhir'in (ö. 1925) *Osmanlı Müellifleri* eseri, Brockelmann'ın (ö. 1956) *GAL*'ı, Ziriklî'nin (ö. 1976) *el-A'lâm*'ı ve Kehhâle'nin (ö. 1987) *Mu'cemü'l-müellifîn*'idir. Bunlar dışında İbn Tolun'un (ö. 953/1546) *Kitâbü'l-Ğurefi'l-'aliyye*'si, Temîmî'nin (ö. 1010/1601) *eş-Tabakâtü's-seniyye*'si ve Leknevî'nin (ö. 1304/1886) *el-Fevâidü'l-behiyye*'si gibi Hanefî tabakât kitapları da kullanılan kaynaklar arasındadır. Şair yönü bulunan müelliflerde de Sehî Bey'in (ö. 955/1548) *Heşt Bihişt*'i ile Latîfî'nin (ö. 990/1582) *Tezkiretü's-şu'arâ*'sı gibi tezkire türü eserlere başvurulmuştur. İncelenen müellifler tarihsel bir kimliğe sahip olduklarından Hoca Sâdeddîn'in (ö. 1008/1599) *Tâcü't-tevârih*'i ile Hammer (ö. 1856) ve İsmail Hakkı (ö. 1977) gibi tarihçilerin Osmanlı tarihi eserlerine müracaat edilmiştir. Biyografik tespitler için zaman zaman Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden de yararlanılmıştır.

Tespiti ve nispetinden bağımsız olarak eserlerin kendileri söz konusu olduğunda yazmalar, temel kaynaklar arasındadır. Yazma eserler için hem kütüphane kataloglarına hem de müstakil telif edilmiş kataloglara başvurulmuştur. Fırka isimlerinin okunmasında yalnızca müstensihler değil muhakkikler tarafından da yanlışlar yapıldığı için incelenen metinlerden tahkik edilen varsa da eserin yazma nüshası kullanılmaya özen gösterilmiştir.

Zikredilenlere ilâveten İslâm mezhepleri tarihi içerisindeki fırak ve milel-nihal literatürü de çalışmanın kaynakları arasındadır. İlk bölümde ele alınan eser ve fırka tasnifleriyle mukayese etme amacıyla müracaat edilen bu eserlerden Eş'arî fırka geleneğinde en çok kullanılanlar Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel*'i ile Âmidî'nin (ö. 631/1233) *Ebkârü'l-efkâr*'ıdır. Doğu Hanefî geleneği özelinde ise en sık yararlanılan metin Ebû Mutî'nin (ö. 318/930) *er-Red 'alâ ehli'l-bida'*'sı olmuştur. Osmanlıdaki yazıcılığa

büyük oranda etki ettiği görülen bu metinler dışında Eş‘arî ve Doğu Hanefî gelenekteki fırak türü bütün eserler de kaynaklar arasında yer almıştır.

Eş‘arî ve Doğu Hanefî olmak üzere bahsi geçen fırak geleneklerinin özellikleri noktasında ikincil kaynaklara başvurulmuştur. Burada iki isim öne çıkmaktadır: Keith Lewinstein ve Kadir Gömbeyaz. Her iki yazarın doktora tezi ile Lewinstein‘ın “Notes on Eastern Hanafite Heresiography” adlı makalesinden Eş‘arî ve Doğu Hanefî fırak geleneklerinin özelliklerini, yapılarını ve kaynaklarını içermeleri bakımından istifade edilmiştir. Bu bağlamda zikredilen çalışmaların, eldeki çalışmanın ortaya çıkmasına imkân sağladığı belirtilebilir. Zira fırak geleneklerinin geçmişi bilinmeden Osmanlı dönemindeki durumu hakkında tutarlı ve bütüncül bir şekilde konuşmak pek mümkün değildir. Eldeki çalışmadan da alana bu türden bir katkı sunması beklenmektedir.

Araştırma konusu olarak belirlenen Osmanlı mezhepler tarihi yazıcılığına gelindiğinde, belli bir yüzyılı seçip bunun üzerinden ilerleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak daha geniş kapsama sahip bir çalışma Osman Aydınli tarafından yapılmıştır. Aydınli‘nın *Osmanlı‘dan Cumhuriyet‘e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı* isimli çalışması, bir bütün olarak Osmanlı‘nın başlangıcından bugüne kadar İslâm mezhepleri tarihini konu edinmektedir. Muhtemelen konunun genişliğinden dolayı çalışma yüzeysel kalmıştır. İlgili yüzyıllar üzerinden değerlendirildiğinde; ele alınan metinlerin nispetlerine ilişkin bir açıklamada bulunulmamış, 15 ve 16. yüzyıla ait dört risaleden bahsedilmiş ve konu giriş seviyesinde ele alınmıştır. Bu durum çalışmanın, alandaki ilk örneklerden biri olmasından ve sahip olduğu geniş kapsamdan kaynaklanmış olmalıdır. Osmanlıdaki mezhepler tarihine ilişkin diğer çalışmalar genelde yüksek lisans seviyesinde ilerlemiştir. Bir dönem yerine muayyen bir isim üzerinden hazırlanan tezler, seçilen ismin mezhepler tarihine dair çalışmasını merkeze almıştır.⁹ Makale türünde ise incelenen isimlerden bazılarına ilişkin sınırlı da olsa çalışmalar yapıldığı görülmektedir.¹⁰ Osmanlı mezhepler tarihi yazıcılığının doğru bir şekilde anlaşılıp ortaya konulabilmesi için nitelikli daha pek çok çalışmaya ihtiyaç vardır.

⁹ Bu çerçevede hazırlanan yedi adet tez çalışması tespit edilmiştir. Biri hariç tamamlanan tezlerin nitelik noktasında zayıf kaldığı söylenebilir. Bu itibarla çalışma içerisinde ayrıca atıfta bulunulmamıştır.

¹⁰ Söz konusu isimler Kemalpaşazâde, Birgivi ve Yusuf Sinânüddin‘dir.

Son olarak çalışmada, yazım noktasında takip edilen birkaç hususa işaret etmekte fayda var. Atıfta olduğu gibi transkripsiyonda da esas alınan sistem İSNAD olmuştur. Transkripsiyon özelinde bunun tek istisnası kâf (ك) ve gayn (غ) harflerinden sonraki ünlü harflerin üstüne konan düz çizgidir (-). Mezkûr harflerden sonraki uzatmalar diğerlerinde olduğu üzere şapka (^) kullanımı ile gösterilmiştir. Bu alfabe yalnızca eser isimlerinde esas alınmış, kişi isimlerinde ayn (ع) harfi dışında kullanılmamıştır. Bu hususun istisnası da birinci bölümdeki başlıklardır. Arapça yazılışını göstermek amacıyla müellif isimleri yalnızca bölüm başlıklarında transkripsiyonlu biçimde verilmiştir. Atıf noktasında ise dikkat çekilmesi gereken mesele yazma eserlerdir. Yazma eserlere atıf yapıldığında kütüphane kataloglarındaki hatalı isimlendirmeler kullanılmamış, eserin doğru ismi transkripsiyonlu bir şekilde verilmiştir.

BÖLÜM I: 15. VE 16. YÜZYIL OSMANLISINDA MEZHEPLER TARİHİ YAZICILIĞININ TEMELLERİ: LİTERATÜR

Osmanlı dönemi mezhepler tarihi literatürü, klasik döneme nispetle pek fazla yeniliğin görülmediği bir alandır. Müellifler eserlerinde klasik fırka tasnifini devam ettirmiş ve bunlar üzerinden var olan literatürün devamını sağlamışlardır. Çalışmanın bu bölümünde tespit edilen literatürün genel hatlarıyla tanıtımı yapılacaktır. Bölümdeki başlıklandırma, eser müelliflerinin vefat tarihlerinden hareketle gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya giriş mahiyetindeki bu bölümün amacı, ilerleyen bölüme okuyucuyu hazırlamak ve yine ilerleyen bölümde satır aralarında spesifik bilgiler vererek genel çerçeveden kopmayı önlemektir. Bu itibarla her bir başlıkta ilgili müellifin veciz biyografisine, konuyla ilgili bibliyografik kaynaklarda ve kütüphane kataloglarında kendisine nispet edilen eserlere ve ele alınacak kitabın veya risâlenin yazma nüshalarına yer verilmiştir. Bununla birlikte eserin genel çerçevesine de işaret edilmiş ve müellifin kullandığı fırka tasnifi tablo halinde gösterilmiştir.

1.1. Hamîdüddîn İsrâîl b. Dümruk ve eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn¹¹

Kaynaklar, Hamîdüddîn İsrâîl b. Dümruk (Demrek)¹² hakkında neredeyse hiçbir malûmata yer vermemiştir. Yalnızca Kâtib Çelebi¹³ ve Bağdatlı İsmail Paşa¹⁴ gibi

¹¹ Eserden haberdar eden Kadir Gömbeyaz hocama teşekkür ederim.

¹² Bu lakap hem Dümruk hem de Demrek şeklinde okunmuştur. Yazma eser kataloglarına Dümruk şeklinde kaydedilen isim, *Süllemü'l-vüşûl*'de ve müellifin *el-Hâdî fî'l-fetâvâ* isimli eserinin Beyazıt nüshasında Demrek şeklinde harekelenmiştir. Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüşûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaût (İstanbul: Merkezü'l-ebhâs li't-târih ve'l-fünûn ve's-sekâfeti'l-İslâmiyye, 2010), 1/296; Hamîdüddîn İsrâîl b. Demrek, *el-Hâdî fî'l-fetâvâ* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 2773), 1b.

¹³ Kâtib Çelebi *Keşfü'z-zunûn*'unda “el-Hâdî fî'l-fetâvâ” başlığı altında eserin İsrâîl'e ait olduğunu belirtir ve müellifin adını şu şekilde zikreder: Şeyh Hamîdüddîn İsrâîl bin Dümruk el-Hanefî. bk. Kâtib Çelebi, *Keşf el-Zunun*, haz. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rıfat Bilge (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 2/2026. *Süllemü'l-vüşûl* eserinde ise müellifin adını Şeyh Ebü'l-Halil İsrâîl bin Dümruk el-Hanefî şeklinde belirtir ve incelenecek olan *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn* isimli eseri, ona nispet eder. Akabinde Nefîsü'd-dîn'in, eserinde, İsrâîl'den “büyük bir imam” şeklinde bahsettiğini ve onun *el-Vâfi fî uşûli'l-fikh* isimli bir eserinin bulunduğunu söyler. bk. Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüşûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 2010, 1/296.

¹⁴ İsmail Paşa, müellifi Mahmud Kâdî-i Sîmâv'ın babası İsrâîl bin Dümruk el-Hanefî Hamîdüddîn el-Sîmâvî diye tanımlar ve onun *el-Hâdî fî'l-fetâvâ* isimli bir eserinin olduğunu dile getirir. bk. Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-muşannifin*, haz. Kilisli Rıfat Bilge vd. (İstanbul: Maârif Basımevi, 1955), 1/204.

bibliyografik eser müellifleri ile İbn Tolun¹⁵ ve Edirneli Mehmed Kâmî Efendi¹⁶ gibi Hanefî tabakât yazarları, ondan ismen bahsetmiş ve telif ettiği eserleri zikretmekle iktifa etmişlerdir.¹⁷ Bu itibarla kendisi hakkında verilen bilgiler oldukça sınırlıdır. Ancak Osmanlı döneminin meşhur simalarından biri olan Şeyh Bedreddin'in (ö. 823/1420) babası olması hasebiyle¹⁸ hem kendi eserlerinden hem de Bedreddin'e dair yazılan menâkıb ve terâcimler üzerinden İsrâil hakkında çeşitli bilgilere ulaşılmaktadır.

Şeyh Bedreddin, *Teshîl* adlı eserinde adının Mahmûd b. Kâdî-i Samavna olduğunu söylemiştir.¹⁹ Buradan hareketle Bedreddin'in babasının Samavna kadısı olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Samavna²⁰ bugün Yunanistan sınırları içerisinde yer alan Edirne'nin kırk kilometre güneyindeki eski bir Osmanlı kasabası olan Dimetoka ilçesinin bir köyüdür.²¹ *Câmi 'u'l-fuşûleyn* isimli eserinde de kendini Mahmûd b. İsrâil şeklinde tanıtmış ve Samavna Kadısıoğlu adıyla meşhur olduğunu belirtmiştir.²² Bu itibarla birincil kaynaktan müellifin, İsrâil adında bir kadı olduğu sonucu çıkarılmaktadır. Her ne kadar Samavna az bir nüfusa sahip olsa da²³ kadı olabilmek için fikhî bir yeterliliğin gerektiği düşüncesinden hareketle onun, yüksek bir fıkıh bilgisine

¹⁵ Şemseddin İbn Tolun, *Kitâbü'l-Ğurafi'l-'aliyye fî terâcimi müteahhîri'l-Hanefiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1924), 80a.

¹⁶ Edirneli Mehmed Kâmî Efendi, *Mehâmmü'l-fukahâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 422), 145b; Şükrü Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 343, dip. 293. Mehmed Kâmî Efendi, müellifin baba adını Dümruk/Demrek yerine Derrâk olarak belirtmiştir.

¹⁷ Mezkûr kaynaklarda İsrâil'e nispet edilen toplam üç eser bulunmaktadır. Bunlar; *el-Hâdî fî'l-fetâvâ*, *el-Vâfî fî uşûli'l-fıkıh* ve araştırma kapsamında incelenecek *eş-Şâfî fî uşûli'd-dîn*'dir.

¹⁸ İsmail Paşa, *Hediiyetü'l-Ârifin*, 1955, 1/204; Muhammed Hıfzurrahman b. Muhibburrahman el-Kümillâî, *el-Büdüru'l-mağiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (Kahire: Dâru's-Sâlih, 2018), 4/216.

¹⁹ Şeyh Bedreddin, *et-Teshîl Şerhu Letâifi'l-işârât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 699), 1b. Eserin tahkiki için ayrıca bk. Şeyh Bedreddin, *et-Teshîl Şerhu Letâifi'l-işârât*, thk. Mustafa Bülent Dadaş (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019).

²⁰ Samona, Samaona ve Simavna gibi farklı okunuş şekilleri de bulunmaktadır. Yaygın olan kullanım Simavna şeklindedir. Daha sonraları Şeyh Bedreddin yanlış bir nispetle Simâvî şeklinde anılmıştır. Zira Simav esasında Kütahya'nın bir kasabasıdır. bk. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017), 686. Bu nispetten hareketle de Bedreddin'in Kütahyalı olduğu iddiası ortaya atılmıştır. bk. Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikin* (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002), 7/165; Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, haz. Mümin Çevik, Erol Kılıç, çev. Mehmed Ata (İstanbul: Sabah Gazetesi, ts.), 1/167, 403. Ancak söz konusu iddia, tarihi gerçeklikle uyuşmamaktadır.

²¹ Machiel Kiel, "Dimetoka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/305.

²² Şeyh Bedreddin, *Câmi 'u'l-fuşûleyn* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 119), 1b; Şeyh Bedreddin, *Câmi 'ul-Fuşûleyn: Yargılama Usulüne Dair*, ed. Hacı Yunus Apaydın, çev. Hacı Yunus Apaydın vd. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2012), 39.

²³ Kiel, "Dimetoka", 9/306.

sahip olduğu da söylenebilir. Kaldı ki fıkıh bilgisiyle de öne çıkan Şeyh Bedreddin'in, ilk eğitimini babasından aldığı göz önüne alındığında durum netlik kazanmaktadır.

Şeyh Bedreddin'in eserleri dışında, tarihi ve biyografik kaynaklar da İsrâil'in Samavna kadısı olduğu noktasında ittifak etmektedirler. Aynı zamanda o, bölgenin fethinde de bulunmuş bir kazaskerdir. Öyle ki Samavna kalesini bizzat o fethetmiştir. İsrâil'in askerî ve ilmî kimliği yanında soyunun Selçuklulara dayandığı da belirtilmiştir. Aktarılan bilgilere göre İsrâil'in babası veya dedelerinden biri, Selçuklu vezirlerinden olup Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin'in kardeşinin oğludur.²⁴ Ancak İsrâil'in soyuna ilişkin bu nispetin tutarlılığı konusunda, sonradan uydurulduğu şeklinde birtakım tartışmalar da olmuştur.²⁵

İsrâil'in oğlu Şeyh Bedreddin'in torunlarından Halil b. İsmail, dedesinin hayatını, şahsiyetini ve mücadelesini anlatmak amacıyla *Menâkıb-ı Şeyh Bedreddin* adında manzûm bir eser telif etmiştir. Eserden hareketle İsrâil hakkında da bilgilere ulaşılabilmektedir. *Menâkıb*'daki bilgilere göre İsrâil'in babasının adı Abdülaziz'dir. O sürekli seferlere, gazalara çıkardı. Aynı zamanda Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ile görüşmüş ve yıllarca ona hizmet etmiştir. Konya doğumlu olan Abdülaziz, Mevlânâ'nın vefatı sonrasında Hüsametdin Çelebi'ye hizmet etmeye başlamıştır. Bu itibarla sûfî kimliğe sahip bir babası olan İsrâil'in, Abdülmümin ve Fazıl Bey adında iki amcası bulunmaktadır.²⁶ Ayrıca onun, Şeyh Bedreddin'den başka çocukları olduğu bilgisi aktarılsa da²⁷ bunlara dair bir bulguya ulaşılamamıştır.

²⁴ Mehmed Mecdî, *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri*, nşr. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 1/71; Burcu Camgöz, *Mecdî Mehmed Efendi Hadâ'iku's-Şakâ'ik (2-142 Sayfalar Arası)*, (İnceleme-Çeviri Yazı) (Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 227-228; Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye: Osmanlı Âlimleri*, haz. Muhammet Hekimoğlu, ed. Derya Örs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 98-99; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayer (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 2/361; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, sad. İsmet Parmaksızoğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 5/32-33; H. J. Kissling, "Badr al-Dîn b. Kâdî Samâwnâ", *The Encyclopaedia of Islam*, ed. H. A. R. Gibb vd. (Leiden: Brill, 1986), 1/869; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), 1/360-361.

²⁵ Ali Kozan, *Şeyh Bedreddin ve Düşünce Tarihimizdeki Yeri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 17-19; Mustafa Bülent Dadaş, *Şeyh Bedreddin'in Teshîl Adlı Kitabının Tahkik ve Tahlili* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 8-9.

²⁶ Hafız Halil, *Şeyh Bedreddin Menakıbnamesi*, çev. Mehmet Kanar (İstanbul: Tekin Yayınevi, 2015), 21-25.

²⁷ Hafız Halil, *Şeyh Bedreddin Menakıbnamesi*, 33.

İsrâîl'in hayatı söz konusu olduğunda tek ayrıntılı bilgi İbn Arabşâh'ın '*Ukûdî'n-naşîha*'sında geçmektedir. Buna göre İsrâîl, gençliğinde ilim tahsiline düşkün biriydi. İlim tahsil etmek için Semerkant'a gitmiş ve oranın ulemâsından ders almıştır. *Hidâye* sahibi Burhâneddin Merginânî'nin (ö. 593/1197) torunlarından Hoca Abdülmelik'ten fıkıh okumuştur. Daha sonrasında genel olarak ilimlerde, özelde fûrû'-ı fıkıhta belirli bir seviyeye gelmiş halde Rum beldesine geri dönmüştür.²⁸

İsrâîl'in ölüm tarihi hakkında diğer konularda olduğu gibi kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak belirli bulgulardan hareketle İsrâîl'e dair yaklaşık bir vefat tarihi tayin etmek mümkündür. Söz gelimi, oğlu Şeyh Bedreddin'in doğumuyla alakalı 740-770 (1339-1368) yılları arasında değişen tarihler gösterilmiştir.²⁹ Kaynaklarda Bedreddin'in doğum yeri olarak da Samavna kalesi ifade edilmiştir.³⁰ Ayrıca İsrâîl'in Samavna kalesi komutanının kızıyla evlendiği ve oğlunun da bu evlilikten doğduğu göz önüne alındığında Bedreddin'in Samavna'nın fethinden sonra doğduğu bilgisi kesinlik kazanmaktadır.³¹ Kalenin bağlı olduğu Dimetoka'nın 760/1359 veya 761/1361'de ele geçirildiği³² dikkate alındığında Bedreddin'in bu tarihlerden sonra doğduğu kabul edilebilir. Hafız Halil konuyla alakalı olarak Bedreddin'in doğduğu sırada Edirne'nin henüz başkent olmadığı bilgisini vermektedir.³³ Edirne'nin başkent olma tarihi için verilen 767/1365 yılı esas alındığında³⁴ Bedreddin'in bu tarihler arasında doğduğu anlaşılmaktadır. Daha net bir tarih olarak Hafız Halil 760/1358 yılını,³⁵ Kissling 3 Aralık 1358 tarihini³⁶ vermektedir. Dolayısıyla oğluna ilk tahsilini veren İsrâîl'in -açık

²⁸ İbn Arabşâh'ın mezkûr metni, müstakil olarak bulunmamaktadır. Metne Takiyüddin Efendi'nin *Tabakât-ı Hanefiyye*'sinden ulaşılmaktadır. Önsözünü İsmet Sungurbey'in, metnini Abdülbâki Gölpinarlı'nın yazdığı *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin* isimli eserde ilgili kısım neşredilmiştir: bk. İsmet Sungurbey, "Önsöz", *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*, mlf. Abdülbâki Gölpinarlı (İstanbul: Eti Yayınevi, 1966), X.

²⁹ Bilal Dindar, "Bedreddin Simâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/331.

³⁰ Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, 98-99; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 5/32; Kissling, "Badr al-Dîn b. Kâdî Samâwnâ", 1/869; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/361.

³¹ İsrâîl'in evlendiği kişi kale komutanının kızı olup öncesinde Hristiyan iken Müslüman olduktan sonra Melek adını almıştır. bk. Hafız Halil, *Şeyh Bedreddin Menakıbnamesi*, 32-33; Kissling, "Badr al-Dîn b. Kâdî Samâwnâ", 1/869; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/361.

³² Kiel, "Dimetoka", 9/306.

³³ Hafız Halil, *Şeyh Bedreddin Menakıbnamesi*, 33.

³⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/170.

³⁵ Hafız Halil, *Şeyh Bedreddin Menakıbnamesi*, 33.

³⁶ Kissling, "Badr al-Dîn b. Kâdî Samâwnâ", 1/869.

bir şekilde- 760'lı yıllarda hayatta olduğu söylenebilir. Bunun yanında Bedreddin'in uzun yıllar süren ilmî ve tasavvufî seyahatinin sonunda tekrardan Edirne'ye geldiği ve orada annesi ile babasını sağ olarak bulduğu belirtilmiştir.³⁷ İsrâîl'in o tarihte sağ olduğu doğru kabul edildiğinde ve Bedreddin'in Edirne'ye dönüşü için verilen 1404-1405 yılı³⁸ esas alındığında onun 15. yüzyılın başlarında vefat ettiği söylenebilir. Son olarak İsrâîl'in, oğlu Bedreddin ile ilişkisiyle alakalı olarak; oğlunun destekçisi ve takipçisi olduğu ifade edilmiştir.³⁹

Araştırma kapsamında incelenecek eser, İsrâîl'e nispet edilen *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn*'dir. Eser, Ekrem Muhammed İsmail tarafından müellife nispetle tahkik edilmiştir.⁴⁰ Ancak telifin İsrâîl'e nispetinde sıkıntılar bulunmaktadır. Buna karşın muhakkik eserin ne nispetiyle ilişkili bir değerlendirmede bulunmuş ne de müellife ilişkin bir bilgilendirme yapmıştır. Ayrıca o, eserin yalnızca bir nüshasının bulunduğunu belirtse de⁴¹ daha erken tarihli bir nüshası Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Fakat eserin müellife nispetini güçleştiren nüsha Konya'daki değil bilakis muhakkikin incelediği Mekke'deki nüshadır.⁴² Bu bağlamda *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn*'in tespit edilen nüshaları şunlardır:

1. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, numara 1344. 65 varaktan oluşan nüsha 16 satırdır. Müellifi meçhul olarak kaydedilen nüshada yazara ilişkin bir kayıt bulunmamaktadır. Ferağ kaydında Mustafa b. Baḥşî tarafından 7 Safer 1093/15 Şubat 1682 tarihinde istinsah edildiği belirtilmiştir.

³⁷ Mehmed Mecdî, *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri*, 1/72; Camgöz, *Mecdî Mehmed Efendi Hadâ'iku's-Şakâ'ik*, 230; Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, 100-101; Hafız Halil, *Şeyh Bedreddin Menakıbnamesi*, 153; Abdülbâki Gölpınarlı, *Simavna Kadıoğlu Şeyh Bedreddin* (İstanbul: Eti Yayınevi, 1966), 111; Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 1996, 2/361; Dindar, "Bedreddin Simâvî", 5/332.

³⁸ Michel Balivet, *Şeyh Bedreddin: Tasavvuf ve İsyan*, çev. Ela Güntekin (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 123.

³⁹ Hafız Halil, *Şeyh Bedreddin Menakıbnamesi*, 86,87,95,98,153; Balivet, *Şeyh Bedreddin*, 67; Kissling, "Badr al-Dîn b. Kâḍî Samâwnâ", 1/869.

⁴⁰ Hamîdüddîn İsrâîl b. Dümruk el-Hanefî, *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn*, thk. Ekrem Muhammed İsmail (Amman: Dâru'n-Nûr, 2021).

⁴¹ Ekrem Muhammed İsmail, "Muḳaddime", *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn*, mlf. Hamîdüddîn İsrâîl b. Dümruk (Amman: Dâru'n-Nûr, 2021), 15.

⁴² Muhammed b. Seyyid Ahmed Mutîurrahmân vd., *Fihrisü maḥṭûṭât-i Mektebeti'l-Ḥarâmi'l-Mekkî eş-Şerîf* (Riyad: Darü'l-Me'sûr, 2017), 4/373-374.

2. Mescid-i Harâm Kütüphanesi, Akâid bölümü, numara 1359. 107 varak olan nüshanın satır sayısı 23 ile 25 arasında değişmektedir. Nüshanın başında müstensih tarafından eserin adı ve müellifi belirtilmiştir. Oldukça geç bir tarihte, 1345 yılı Rebûlâhir ayında (1926 Ekim/Kasım'ında) Seyyid Hamza Mustafa Sakr tarafından istinsah edilmiştir. Fakat müstensih eseri, 6 Ramazan 733/21 Mayıs 1333 tarihinde İbnü'l-Haccâr adıyla bilinen Ahmed b. Yusuf b. İsmail isimli müstensihin tamamladığı bir nüshadan yazdığını belirtmiştir.⁴³ Bu bilgi doğru kabul edildiğinde vefatı 807/1404 sonrasına tarihlenen İsrâil'in bu eseri yazması zor görünmektedir.⁴⁴ Bununla beraber belirtilen şüphe göz önüne alınarak eserdeki fırka tasnifine ve müellifin tavrına yer vermek faydalı olacaktır.

Eser temelde bir kelâm kitabıdır. Müellif, eserini Ehl-i sünnet akidesini anlatan meşhur kitaplardan hareketle oluşturduğunu ve ona *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn* adını verdiğini belirtmiştir.⁴⁵ Bu bağlamda kitap, klasik kelâm metnlerinin yapısına sahiptir. “Eşyanın hakikati sabittir” önermesini içeren bilgi bahisleriyle başlamış ve ilahiyyât, nübüvvât ve sem'îyyât ile devam etmiştir. Fasil fasıl ilerleyen eserin son faslı, bid'at ve hevâ ehline ayrılmıştır.

⁴³ İsrâil b. Dümruk el-Hanefî, *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn* (Mekke: Mektebetü'l-Harâmî'l-Mekkî eş-Şerîf, Akâid, 1359), 107a.

⁴⁴ Müstensihin, kullandığı nüshaya ilişkin düştüğü bu not, eserin İsrâil'e nispetini şüpheli kılmaktadır. Fakat müellif, eserin başında kitabını *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn* şeklinde isimlendirdiğini belirtmiş ve Kâtip Çelebi ile İbn Tolun da bu eseri İsrâil'e nispetle zikretmişlerdir. Ayrıca eserin sonundaki fırka tasnifi göz önüne alındığında bu kısmın Bâbertî'ye (ö. 786/1384) nispet edilen fırak risalesinin nüshalarıyla örtüştüğü görülmektedir. Aradaki tek fark, alt fırkaların oldukça kısa şekilde verilen görüşlerinin *Şâfi*'de geçmemesidir. Bununla beraber Bâbertî'ye nispet edilen nüshalardan Lala İsmail nüshası *Şâfi*'dekinin birebir aynısıdır. İlgili nüshalar için bk. Ekmeleddîn Bâbertî, *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâle* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, 2817), 67b-68a; Ekmeleddîn Bâbertî, *Risâle fî beyâni fırakı'd-dâle* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, 2851), 55b-57b; Ekmeleddîn Bâbertî, *Risâle fî beyâni fırakı'd-dâle* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Paşa, 706), 196b-197a; Ekmeleddîn Bâbertî, *Risâle fî beyâni'l-mezâhibi'l-bâtıla* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 656), 223a-223b; Ekmeleddîn Bâbertî, *Risâle fî aşhâbi'l-ehvâ ve'l-bida'* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 771), 98a-99a; Ekmeleddîn Bâbertî, *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâle* (Ankara: Milli Kütüphane, Afyon Gedik Ahmet Paşa, 18145), 37b-39b. Fırka tasniflerinin, ele alınan dönemde, bu şekilde birebir aktarım örnekleri bulunmaktadır. Bu durum, *Şâfi*'deki tasnifin Bâbertî'den etkilenerek ortaya çıktığı ihtimalini gündeme getirmektedir. Ancak ifade edildiği üzere Mekke nüshasındaki istinsah tarihi nispet konusunda önemli bir sorundur. Ya müstensih, tarihteki sekiz ile yedi rakamlarını birbirine karıştırdı ya da *eş-Şâfi* gerçekten de İsrâil'e ait bir metin değil. Şu an için her iki ihtimalden birini geçerli kılacak bir bilgi bulunmamaktadır. Bu itibarla *Şâfi*'nin İsrâil'e nispetinin şüpheli olduğu ifade edilebilir.

⁴⁵ *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn* (Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi, 1344), 2a; Dümruk el-Hanefî, *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn* (Akâid, 1359), 2b.

İşaret edildiği üzere kitap -benzer kelâm eserlerinde olduğu üzere⁴⁶- salt fırka tasnifi amaçlı kaleme alınmamıştır. Kitabı araştırma kapmasına dâhil eden husus, müellif tarafından kitabın sonuna eklenen ehvâ ve bid'at ashâbına dair olan fasıldır. 64b ile 66a⁴⁷ sayfaları arasında işlenen fasla müellif “Kim İslâm'da olmayan bir şey ortaya çıkarırsa helâk olur ve kim bir bid'at türetirse dalâlete düşer, dalâlete düşen de cehennemdedir” hadisiyle⁴⁸ başlamıştır. Akabinde de fırkaların tasnifine geçmiştir. Buna göre müellif, ana fırkaları altıya ayırmış; her birine on ikişer alt fırka ekleyerek 72 sayısına, fırka-i nâciyeye birlikte de 73 sayısına ulaşmıştır. Ana ve alt fırkaları herhangi bir açıklama yapmadan listeledikten sonra altı ana fırkanın temel görüşlerini (*medârü'l-kelâm*) belirtmiştir. Bu bağlamda Hâriciyye'nin görüşlerinin esası Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin'in laneti ve tekfiri üzerine; Râfiziyye'ninki Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in laneti ve tekfiri üzerine; Kaderiyye'ninki kazâ ve kaderin nefyi üzerine; Cebriyye'ninki kullardaki istitâat ve kudretin nefyi üzerine; Cehmiyye'ninki Kur'ân'ın yaratılmışlığı, Allah'ın sıfatlarının iptali ve Allah'ın isimlerinin hâdisliği üzerine; Mürcie'ninki ise iman ehlinde *ferâiz* ve *ahkâm*ın iptali üzerinedir. Eserdeki fırka tasnifine gelindiğinde ortaya çıkan tablo şu şekilde olmuştur:

⁴⁶ Bu tarzdaki kelâm eserlerine Âmidî'nin *Ebkârü'l-efkâr*'ı ile Adudüddin el-Îcî'nin *el-Mevâkıf fi 'ilmi'l-kelâm*'ı örnek olarak verilebilir. Söz gelimi Âmidî, *Ebkâr*'ın son cildinde imâmet öncesinde fırka tasnifini ele almıştır. bk. Seyfeddin Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr fi uşûli'd-dîn*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî (Kahire: Darü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1424), 5/37-106. Îcî ise meşhur kelâm eseri *Mevâkıf*'ı fırka tasnifiyle sonlandırmıştır. bk. Adudüddin el-Îcî, *el-Mevâkıf fi 'ilmi'l-kelâm* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 414-430. Doğal olarak *Mevâkıf* şerhlerinde de benzer durum devam etmiştir. bk. Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf (Metin-Çeviri)*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 3/744-813.

⁴⁷ Mekke'deki nüshada bu fasıl 105a-107a sayfaları arasındadır.

⁴⁸ Hadis kaynaklarında müellifin aktardığı hadisin bire bir aynısına rastlanmamıştır. Fakat *eş-Şâfi* ile aynı telif türüne sahip eserlerde, başka bir deyişle akâid metinlerinde mezkûr hadis bu ifadelerle kullanılmıştır. bk. Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe, “el-Fıkhü'l-ebîsât”, çev. Mustafa Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri* (İstanbul: İFAV, 2017), 58; Kemaleddîn Ahmed b. Hasan b. Sinaneddîn el-Bosnevî, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtü'l-imâm Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007), 30; Muhammed b. Süleyman el-Halebî er-Reyhâvî, *Nuḥbetü'l-leâli li-şerhi Bed'i'l-emâli* (İstanbul: Hakikat Kitâbevi, 2021), 5.

Tablo 1: Hamîdüddîn İsrâîl b. Dümruk’e Nispet Edilen *eş-Şâfi fi Uşûli’ d-Dîn* Başlıklı Eserdeki Fırka Tasnifi⁴⁹

<i>eş-Şâfi fi Uşûli’ d-Dîn</i>						
	1. Hâriciyye	2. Râfiziyye	3. Kaderiyye	4. Cebriyye	5. Cehmiyye	6. Mürcie
1.	Ezrahiyye	‘Aleviyye	Hamziyye	Muhtariyye	Mu’attılıyye	Bârikiyye Târikiyye (M)
2.	İbâziyye	İmriyye Âmiriyye (M)	Şeneviyye	Ef’âliyye	Mültezikiyye	Sâibiyye
3.	Hâzimiyye	Şi’iyye	Keysâniyye	Ma’îniyye [Ma’iyye]	Vâridiyye	Râciyye
4.	Şa’lebiyye	İşhâkiyye	Şeytâniyye	Merfû’iyye [Mefrûgiyye]	Harîkiyye [Harkıyye]	Şâkkiyye
5.	Halefiyye	Zeydiyye	Şerikiyye	Neccâriyye	Maḥlûkîyye	Behîsiyye [Beyhesiyye]
6.	Kûziyye	‘Abbâsiyye	Vehmiyye	Mennâiyye [Mennâniyye]	Gayriyye	‘Ameliyye
7.	Kenziyye	İsmâ’iliyye	Râvendiyye	Keseliyye	Fâniyye	Meb’ûziyye [Menküsiyye]
8.	Mu’tezile	İmâmiyye	Nâkişiyye	Sâbikiyye	Zenâdika	Müsteşniyye
9.	Meymûniyye	Mütenâsihiyye	Müteberîyye/ Müteberri’e	Hâbibîyye	Lafziyye	Eşeriyye Âşeriyye (M)
10.	Muhakkime	Lâ’îniyye	Bâsiyye (M)	Havfiyye	Vâkıfiyye	Bide’iyye
11.	Aḥnesiyye	Râci’iyye	Nazzâmîyye (M)	Fikriyye	Merisiyye	Müşebbihiyye
12.	Şimrâhiyye	Merâisiyye [Merisiyye]	Mu’tezile (M)	Hâşeniyye	Kabriyye	Hâşviyye

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Görüldüğü üzere müellif, Doğu Hanefî fırak geleneğine ait 6x12’lik tasnif metodunu kullanmıştır. Bu meyanda o ana fırkaları Hâriciyye, Râfiziyye, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürcie şeklinde belirledikten sonra her birinin altında 12 fırkaya yer vermiştir. Eksik herhangi bir fırkanın bulunmadığı tasnifte toplam fırka sayısı, Fırka-i nâciye ile birlikte 73’e ulaşmaktadır.

1.2. Mehmed Şâh Fenârî ve *Enmûzecü’l-‘Ulûm’u*

Kaynaklarda hayatı hakkında yeterli bilginin bulunmadığı Mehmed Şah Fenârî’nin tam adı, Ebü’l-Berekât Fahreddin Mehmed Şah b. Mehmed b. Hamza b. Halil b. İsâ el-Fenârî er-Rûmî el-Hanefî’dir. İlk Osmanlı şeyhülislâmı Molla Fenârî’nin (ö. 834/1431) en büyük oğlu olan Fenârîzâde’nin doğum tarihi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Kesin bir sonuca ulaştırmaya da bugün Bursa’da Yeşil Medrese olarak bilinen Sultâniye Medresesi’nin yapım tarihi konuyla ilgili bir ipucu sağlamaktadır. Söz gelimi Çelebi Sultan Mehmed tarafından 1419 yılında yaptırılan bu medreseye Mehmed

⁴⁹ Nüshalar arasındaki okunuş farklılıklarına işaret etmek için fırka isimlerinden sonra konulan parantez içindeki “M” harfi, Mekke nüshasını işaret etmektedir.

Şah Fenârî daha 18 yaşındayken⁵⁰ ilk müderris olarak atanmıştır. Buradan hareketle onun 803/1401 yılında doğduğu sonucuna ulaşılabilir.⁵¹

Mehmed Şah Fenârî, küçük yaşta medreseye müderris olması sebebiyle çıkan söylentilerin ardından şüphelerin izâlesi için ilk dersini halka açık bir biçimde gerçekleştirmiştir. Dönemin pek çok hocasının bulunduğu bu derste kendisine yöneltilen zor soruları başarılı bir biçimde cevaplayarak vazifelendirildiği makamı hak ettiğini göstermiştir.⁵² O, başta babası olmak üzere Molla Yegân adıyla benâm olmuş Mehmed b. Armağan (ö. 865/1461 civarı) ve Abdülvâcid Kütâhî (ö. 838/1435) gibi isimlerden ders almıştır. Bununla beraber Mehmed Şah’a bâtinî ilimlerde Abdürrahman Bistâmî’nin (ö. 858/1454) hocalık yaptığı da belirtilmiştir.⁵³

Kaynaklarda çok zeki⁵⁴ hatta babasından daha zeki olduğu belirtilen⁵⁵ Mehmed Şah Fenârî, pek çok alanda muhtelif eserler telif etmiştir. Bunlardan birçoğu babası Molla Fenârî’nin eserleri üzerine yazdığı şerhlerden, kalan kısmı da aklî ve naklî ilimlere dair telif, hâşiye ve ta’lîk türü metinlerden oluşmaktadır. Doğum tarihinde olduğu gibi ölüm tarihinde de farklı görüşler bulunsa da Şah Fenârî’nin 839/1435 yılında vefat ettiği kanaati hem daha yaygın⁵⁶ hem de daha isabetlidir.

Çalışmada Mehmed Şah Fenârî özelinde merkeze alınacak eser, onun ilimler tasnifine dair telif ettiği *Enmûzecü’l-‘Ulûm* adlı eseridir. Makâlât-fırak literatüründe, ilimler tasnifi içerisinde fırka tasnifi vermek pek yaygın olmasa da Şah Fenârî öncesinde bunun örnekleri bulunmaktadır. Râzî’nin *Hadâîku’l-envâr*’ı ve Âmülî’nin *Nefâisü’l-fünûn*’u bunun örneklerindendir.⁵⁷ Bu bağlamda Şah Fenârî’nin, eserini Râzî’nin *Hadâîk*’ından

⁵⁰ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. A. Yekta Saraç, ed. Mustafa Çiçekler (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016), 1/437.

⁵¹ Muhammed Yetim, “Mehmed Şah Fenârî”, *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 2/568.

⁵² Ahmed Efendi, *eş-Şakâ’iku’n-nu’mâniyye fî ulemâi’d-devleti’l-Osmâniyye*, 70-73.

⁵³ Kemal Faruk Molla, “Mehmed Şah Fenârî’nin Enmûzecü’l-‘Ulûm adlı eserine göre Fetih öncesi dönemde Osmanlılar’da ilim anlayışı ve ilim tasnifi”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 18 (2005), 249.

⁵⁴ Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 1996, 2/1078.

⁵⁵ Ahmed Efendi, *eş-Şakâ’iku’n-nu’mâniyye fî ulemâi’d-devleti’l-Osmâniyye*, 70-71.

⁵⁶ Tahsin Deliçay, “Mehmed Şah Fenârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/529.

⁵⁷ Bu eserlere “Telif Türüne Göre” başlığında yer verilmiştir.

hareketle oluşturduğu zikredilebilir. Nitekim o, eserinin başında *Hadâik*'taki altmış ilme kırk ilim daha ilave ederek yüz ilme ulaştığını belirtmiştir.⁵⁸

Enmûzecü'l-'Ulûm, Şah Fenârî'nin babası Molla Fenârî hayattayken 6 Şevval 827/1 Eylül 1424 tarihinde yazılmıştır. Tespit edildiğine göre Fenârîzâde'nin söz konusu eseri, İslâm felsefesi ve bilim tarihinde bu isimle yazılan ilk eserdir. Bununla beraber *Enmûzecü'l-'Ulûm*, sistematik olmasa da dönemin ilim dünyasında geçerliliği olan klasik metinlerden hareketle birçok ilmin içeriğinden bahseden Osmanlı dönemindeki ilk metin olma hüviyetine de sahiptir.⁵⁹ Buna karşın henüz tahkikli tam bir metni bulunmayan eserin tespit edildiği kadarıyla altı nüshası mevcuttur:

1. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, numara 2781. Toplam 167 varaktan müteşekkil olup *Maḳâlâtü'l-fıraḳ* bölümü 160a ve 163a sayfaları arasında yer almaktadır.
2. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, numara 2782. 196 varaktan oluşan bu nüshada *Maḳâlâtü'l-fıraḳ* başlığı, 189a ile 191b sayfaları arasında bulunmaktadır. Aynı koleksiyondaki 2781 ile 2782 numaralı bu iki nüsha, aşağıdaki diğer nüshalarla karşılaştırıldığında mezkûr iki nüshanın eksiksiz olduğu görülmektedir. Nitekim diğer dört nüshadaki üçüncü *aş*'ın sonu eksiktir.
3. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, numara 2783. Toplamda 117 varak olan nüshanın *Maḳâlâtü'l-fıraḳ* kısmı 113b ve 115b sayfalarındadır.
4. Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Koleksiyonu, numara 482. Yekûnu 209 varak olan nüshada *Maḳâlâtü'l-fıraḳ* ilmine ayrılan yer 202a ile 205a sayfalarındadır.
5. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, numara 3677. Nüsha 155 varak olup *Maḳâlâtü'l-fıraḳ* bölümünün bulunduğu sayfa aralıkları 149b ile 152a'dır.

⁵⁸ Mehmed Şâh Fenârî, *Enmûzecü'l-'Ulûm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3677), 3b; Mehmed Şâh Fenârî, *Enmûzecü'l-'Ulûm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 482), 4b; Kadir Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 164, dip. 399.

⁵⁹ İhsan Fazlıoğlu, "İthâf'tan Enmûzec'e Fetih'ten Önce Osmanlı Ülkesi'nde Matematik Bilimler", *Uluslararası Molla Fenari Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa): Bildiriler*, ed. Tevfik Yücedoğru vd. (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010), 136-137.

6. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacım Selim Ağa Koleksiyonu, numara 897. Nüsha 172 varaktan oluşmaktadır. *Maḳâlatü'l-fıraḳ* ilmi ise 166b ve 169a sayfaları arasındadır.

Bir ilimler tasnifi eseri olan *Enmûzecü'l-'Ulûm*'da Mehmed Şah Fenârî 100 adet ilimden bahsetmiştir. *Maḳâlatü'l-fıraḳ*'ı da bu ilimler arasında sayan müellif ona 96. sırada yer vermiştir.⁶⁰ Nüshalarda büyük farklılıklar olmamakla birlikte yukarıda işaret edildiği üzere dört nüshada bölümün sonu eksik kalmıştır. Eksik kalan kısmın itmâmı için diğer iki nüshaya müracaat edilmiş, öncelenen nüsha ise Hüsrev Paşa nüshası olmuştur.

Mehmed Şah Fenârî *Maḳâlatü'l-fıraḳ* bölümünü üç *aşl*'a ayırmıştır. İlk asılda ana fırkaları zikretmiş, onların kaç fırkaya ayrıldıklarına ve temel görüşlerinin ne olduğuna değinmiştir.⁶¹ İkinci asılda kısaca değindiği fırkaların alt dallarını söylemiştir. Burada fırkaların görüşlerinden ziyade yalnızca müntesiplerinin tâbi oldukları isim belirtilmiştir. Görüşlerine yer verilen fırka sayısı oldukça azdır. Fırkaların isimlendirilmesi de tâbi olunan isim üzerinden açıklanmıştır.⁶² Üçüncü asılda ise kurtuluşa eren fırkanın yani Fırka-i nâciye'nin esaslarından bahsedilmiştir. Âlemin sonradan yaratılmışlığı, Allah'tan başka yaratıcının bulunmadığı, O'nun kadim olduğu ve ilim, kudret gibi sıfatlarla muttasıf olduğu, yine Allah'ın hiçbir cihette bulunmadığı, ahirette görülebildiği ve hiçbir şeye muhtaç olmadığı, cismânî haşrin, ahiret hallerinin, ebedi cennet ve cehennem diyarının,⁶³ şefaatin ve mucizelerin hak olduğu, imametteki fazilet sıralamasının tarihteki fiili sıralama gibi olması gerektiği ve son olarak Ehl-i kiblenin tekfir edilemeyeceği bu esaslardandır. Mehmed Şah Fenârî'nin fırka tasnifine gelindiğinde o, şu şekilde bir tasnife yer vermiştir:

⁶⁰ Fenârî, *Enmûzecü'l-'Ulûm* (Hüsrev Paşa, 482), 5b.

⁶¹ Fenârî, *Enmûzecü'l-'Ulûm* (Hüsrev Paşa, 482), 202a-202b.

⁶² Fenârî, *Enmûzecü'l-'Ulûm* (Hüsrev Paşa, 482), 203a-204b.

⁶³ Fenârî, *Enmûzecü'l-'Ulûm* (Hüsrev Paşa, 482), 204b-205a.

Tablo 2: Mehmed Şâh Fenârî'nin *Enmûzecü'l-'Ulûm* Adlı Eserindeki Fırka Tasnifi

<i>Enmûzecü'l-'Ulûm</i>							
1. Mu'tezile	2. Şî'a	3. Havâric	4. Mürce'e	5. Neccâriyye	6. Cebriyye	7. Müşebbihe	8. Nâciye
1.1. Vâsiliyye	2.1. Ğulât	3.1. Muhakkime	4.1. Yûnusiyye	5.1. Burgûsiyye			
1.2. 'Amriyye	2.1.1. Sebe'îyye	3.2. Beyhesiyye	4.2. 'Ubeydiyye	5.2. Za'ferâniyye			
1.3. Hüzeyliyye	2.1.2. Kâmilîyye	3.3. Ezârîka	4.3. Ğassâniyye	5.3. Müstedrike			
1.4. Nazzâmîyye	2.1.3. Beyânîyye	3.4. Necedât	4.4. Şevbâniyye				
1.5. İskâfiyye	2.1.4. Muğîriyye	3.5. Asfariyye	4.5. Şûmeniyye				
	2.1.5. Cenâhiyye		[Tûmeniyye]				
1.6. Ca'feriyye	2.1.6. Mansûriyye	3.6. İbâziyye					
1.7. Mezdâriyye	2.1.7. Haftâbiyye	3.6.1. Hafsiyye					
[Murdâriyye]	2.1.8. Ğurâbiyye	3.6.2. Yezidiyye					
1.8. Hişâmîyye	2.1.9. Zemmiyye	3.6.3. Hârişîyye					
1.9. Şâlihiyye	2.1.10. Hişâmîyye	3.6.4. Dördüncü					
1.10. Hâbihiyye	2.1.11. Zûrâriyye						
1.11. Harbiyye	2.1.12. Yûnusiyye						
[Hadsîyye]	2.1.13. Şeytânîyye	3.7. 'Acârîde					
	2.1.14. Mîjfevîza						
1.12. Mu'ammeriyye	2.1.15. Nuşayriyye ve	3.7.1. Meymûniyye					
	İşhâkiyye	3.7.2. Hamziyye					
1.13. Şümâmîyye	2.1.16. İsmâ'îliyye	3.7.3. Şu'aybiyye					
1.14. Hayyâtîyye	2.1.17. Rizâmîyye	3.7.4. Hâzîmiyye					
1.15. Câhîziyye		3.7.5. Halefiyye					
1.16. Ka'biyye		3.7.6. Etrâfiyye					
1.17. Cübbâ'îyye		3.7.7. Ma'lûmiyye					
1.18. Behşemiyye		3.7.8. Meçhûliyye					
1.19. Esvâriyye		3.7.9. Şaltîyye					
1.20. Bîşriyye	2.2. Zeydiyye	3.7.10. Şe'âlîbe					
	2.2.1. Cârûdiyye						
	2.2.2. Süleymânîyye	3.7.10.1. Ahnesiyye					
	2.2.3. Beşîriyye	3.7.10.2. Ma'bediyye					
	2.3. İmâmîyye	3.7.10.3. Şeybâniyye					
		3.7.10.4. Mükremiyye					

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tabloda görüldüğü üzere Mehmed Şâh Fenârî Eş'arî geleneğe uygun bir tasnifte bulunmaktadır. Buna göre o ana fırkaları sekize ayırmıştır. İlk fırka olan Mu'tezile'de 20, ikinci fırka olan Şî'a'da 22, üçüncü fırka olan Havâric'de 22, dördüncü fırka olan Mürce'de 5, beşinci fırka olan Neccâriyye'de de 3 fırka bulunmaktadır. Geriye müellifin tek fırka olarak değerlendirdiği anlaşılan Cebriyye, Müşebbihe ve Nâciye kalmaktadır. Tablo incelendiğinde müellifin 73 sayısına ulaşmak istese de toplamda 75 fırka⁶⁴ yazdığı görülmektedir. Bununla beraber müellif 72 sayısına ulaştığını düşünmektedir. Çünkü bölümün ikinci asl'ında; Mu'tezile, Şî'a, Havâric, Mürce ve Neccâriyye'nin fırkalarından bahsetmiştir ve müellifin zikrettiği bu fırkaların toplamı da 72 etmektedir. Sonuçta Nâciye ile birlikte de 73'e ulaşmaktadır. Ancak o, ilk başta

⁶⁴ Hârici fırkalardan İbâziyye, Acârîde ve Seâlîbe hariç. Çünkü müellif -her ne kadar haklarında açıklama yapmış olsa da- alt kollara ayrıldıkları için bu üçünü fırka olarak saymamıştır. Eğer fırka olarak değerlendirilirse toplamda fırka sayısı 78'e çıkmaktadır.

zikrettiği Cebriyye ile Müşebbihe'yi hesaba katmamıştır. Ancak yine de Mehmed Şah Fenârî'nin tasnifini 73 fırka hadisine tâbi olmak kaygısıyla yaptığı söylenebilir.

1.3. Yûsuf b. Hüseyn el-Kirmastî ve *Risâle fî 'akâidi'l-fırkati'n-nâciye'si*

15 ve 16. yüzyıl Osmanlısında yaşamış bir Osmanlı âlimi olan Kirmastî'nin adı kaynaklarda Yusuf b. Hüseyn el-Kirmastî olarak geçmektedir. Muhtemelen doğduğu yere nispetle verilen Kirmastî nisbesi ile meşhur olmuştur. Rumcada Kremaste olarak geçen Kirmasti kelimesi, Anadolu eyâletine bağlı Hudâvendigâr sancağındaki bir kazânın adıdır. 1922 yılında kazânın adı Mustafakemalpaşa olarak değiştirilmiş ve bugüne değin Bursa ilinin bir ilçesi olarak aynı isimle anılagelmiştir.⁶⁵

İsminden hareketle babasının adının Hüseyn olduğu anlaşılan Kirmastî'nin hayatı hakkında kaynaklardaki bilgiler oldukça yetersizdir. Doğum yeri ve tarihine ilişkin bir kayıt bulunmayan müellifin tedris dönemiyle ilgili de malûmat sınırlıdır. Kaynakların ittifakla belirttiğine göre Kirmastî, Fatih Sultan Mehmed'in hocası Hocazâde Muslihuddin Efendi'den (ö. 893/1488) ders almıştır.⁶⁶ Eğitim hayatının neticesinde ise o, hem Arap diline ilişkin ilimlerde hem de şer'î ilimlerde yetkinlik kazanmıştır. Elde ettiği yetkinlikle birlikte çeşitli medreselerde müderrislik yapmıştır. Bu medreselerden biri İstanbul'da Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan yüksek dereceli Sahn-ı Semân medresesidir.⁶⁷

Kirmastî hayatı süresince üç farklı görevde bulunmuştur. Bunlardan biri -yukarıda zikredildiği üzere- müderrislik diğeri ise kadılıktır. Buna göre o, önce Bursa ve sonrasında İstanbul şehirlerinde kadılık görevinde bulunmuştur.⁶⁸ Taşköprizâde Kirmastî'nin kadılık görevindeki üslup ve tavrından sitayişle bahseder. Öyle ki onun tavrı dönemin padişahı Sultan Bayezid'e anlatıldığında padişah onu takdir etmiş ve

⁶⁵ Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, 566.

⁶⁶ Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2016, 1/474; Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 1996, 2/1692; Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, 342-343; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüşûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 2010, 1/430; Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahlâbi men zeheb*, thk. Mahmûd Arnâvût (Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1986), 9/549.

⁶⁷ Fahri Unan, "Sahn-ı Semân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/532.

⁶⁸ Ahmet Özel, "Kirmastî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/67.

ödüllendirmek için kendisine hediyeler göndermiştir.⁶⁹ Bu ikisi dışında Kirmastî'nin bir de kısa süreli tahrir emniyeti vazifesi bulunmaktadır.⁷⁰

Hayatının geneli hakkındaki malûmatta süren kapalılık vefat tarihinde de kendini hissettirmektedir. Kaynaklarda birbirine yakın olsa da verilen muhtelif yıllar kesin bir bilginin olmadığını göstermektedir. Buna göre tespit edildiği kadarıyla Kirmastî'nin ölüm tarihiyle alakalı verilen tarihler şunlardır: 899/1494⁷¹, 900/1495⁷², 906/1500⁷³ ve 920/1514⁷⁴. Tarihler göz önüne alındığında Kirmastî'nin 15. yüzyılın sonu 16. yüzyılın başlarında vefat ettiği görülmektedir. Kirmastî'nin hayatı üzerine yoğunlaşan ve hakkında doktora çalışması yürüten Sahip Aktaş, ölüm yılıyla alakalı olarak en tutarlı tarihin 920/1514 yılı olduğunu belirtmiştir.⁷⁵ Bunun yanında Kirmastî'nin Fatih Camii civarında inşa ettirdiği medresenin/mektebin yanına defnedildiği de kaynaklarda zikredilmektedir.⁷⁶

Kirmastî çok yönlü kişiliğinin etkisiyle fıkıh-fıkıh usulü, kelâm, belâgat, mantık ve münâzara gibi pek çok alanda eserler telif etmiştir. Müellifin kaleme aldığı eserlerin büyük çoğunluğu günümüze ulaşmıştır. Ancak konu kapsamına girmediğinden incelenen eser dışındaki telifler ele alınmayacaktır. Kirmastî özelinde merkeze alınacak metin, onun *Risâle fî 'aḳâidi'l-fıraḳı'n-nâciye* adlı eseridir. Tespit edildiği kadarıyla eserin iki nüshası bulunmaktadır:

1. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, numara 2261. 33 varaktan müteşekkil olan eser 17 satırdır. *Risale fî ilmi'l-kelam* adıyla kaydedilmiştir.
2. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, numara 2306. 45 varaktan oluşan metin 13 satırdır. Her iki nüshanın da yazısı okunaklıdır. Bununla birlikte nüshalarda müellife veya müstensihne ait herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

⁶⁹ Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, 342-345.

⁷⁰ Sahip Aktaş - Mustafa Agâh, "Yûsuf b. Hüseyin el-Kirmâstî'nin Hayatı ve Eserleri", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2018), 218-219.

⁷¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî aḥbâri men zeheb*, 9/549.

⁷² Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 1996, 2/1692; Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, 344-345.

⁷³ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1955, 1/563; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüṣûl ilâ ṭabakâti'l-fuḥûl*, 2010, 1/430.

⁷⁴ Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2016, 1/474.

⁷⁵ Aktaş - Agâh, "Yûsuf b. Hüseyin el-Kirmâstî'nin Hayatı ve Eserleri", 223-224.

⁷⁶ Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, 344-345; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2016, 1/474; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî aḥbâri men zeheb*, 9/549.

Bu ikisi dışında Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu, 1574/2 numaralı nüsha Kirmastî'ye *Risâle fî Akaidi'l- fırakı'n-nâciye* adıyla kaydedilmiştir. Fakat 73 fırka hadisinin zikriyle başlayan ve Ehl-i sünnetin temel görüşlerini fırkalardan bağımsız bir şekilde ele alan 35b-38a sayfaları arasındaki bölümün, Kirmastî'ye nispeti hatalıdır.

Kirmastî üzerine Türkçe ve Arapça dillerinde çeşitli araştırmalar yapılmış olmakla birlikte zikredilmesi gereken çalışma, mezkûr eserin tahkikini içeren yüksek lisans çalışmasıdır. Cemalettin Gezgiç tarafından hazırlanan “Yusuf el-Kirmastî ve *Risale fî Akaidi'l-Fırakı'n-Naciye* Adlı Eserinin Tahkiki” isimli yüksek lisans çalışması 2009 yılında Marmara Üniversitesi'nde tamamlanmıştır.⁷⁷ Çeviri ve tahkik bölümlerinden oluşan çalışmadan dikkatle faydalanılabilir.

Risâle fî 'akâidi'l-fırakı'n-nâciye, kelâm ilminin tarifi ve konusunu açıklayan bir mukaddimeyle başlamakta; akabinde de kelâm ilminin konularını *mesele mesele* bölümlere ayırarak işlemektedir. Eser ne tam bir kelâm ne de tam bir fırak metnidir. Nitekim eserde ilahiyât, nübüvvât ve sem'iyât bahislerindeki kelâmî meselelerden bahsedilmekte ancak içerik çok yüzeysel kalmaktadır. Buradan hareketle kelâmdan ziyade adında da geçtiği üzere bir akâid metnidir. Bunun yanında müellif bir fırka tasnifi sunmamakta fakat eserde her meselede pek çok firkadan bahsetmektedir. Bu da müellifin zihninde bir tasnif olduğunu okuyucuya hissettirmektedir. Ayrıca metinde yalnızca İslâmî fırkalardan değil Hristiyanlık, Yahudilik, Mecûsîlik, Sâbiîlik, Dehriyye, Seneviyye, Berâhime ve Münecime gibi diğer din ve akımlardan da bahsedilmektedir. Bunlar dışında Haşeviyye, Seneviyye, Tenâsühiyye, Felâsife, Zenâdika, Melâhide, Hanâbile ve Sûfiyye gibi grupların görüşlerine de eserinde yer vermiştir. Bu da eseri milel-nihal literatürü içinde mütâlaa etmeye imkân sağlamaktadır. Fakat diğer din ve akımlara, İslâmî fırkalara nispetle oldukça az yer verildiği de göz önüne alınmalıdır.

Kirmastî, eserini meseleler üzerinden şekillendirmişse de konuları mesele ekseninde açıklamak yerine görüşler üzerinden işlemiştir. Mezhebî kimliğinin Eş'arî olduğu rahatlıkla anlaşılan Kirmastî, zikrettiği meselelerin altında Eş'arîlerce kabul görmüş olan kanaati belirttikten sonra İslâmî veya gayri İslâmî fırkaların görüşlerini sırasıyla

⁷⁷ Cemalettin Gezgiç, *Yusuf el-Kirmastî ve “Risale fî Akaidi'l-Fırakı'n-Naciye” Adlı Eserinin Tahkiki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009).

serdetmektedir. Ayrıca Kirmastî fırkaların yanında bireysel olarak âlimlerin görüşlerine de sıklıkla müracaat etmiştir.⁷⁸ Metinde dikkat çeken hususlardan biri Mâtürîdiyye'ye ilişkin herhangi bir görüşün bulunmamasıdır. Müellifin zihninde -şayet varsa- Mâtürîdîlik, Hanefîyye ile özdeştir. Kaldı ki tekvin sıfatının ispatını Hanefîlere atfetmesi bunun açık bir göstergesidir.⁷⁹ Metinde Hanefîlere ait zikredilen tek görüş de bu olmuştur.

Yukarıda bahsi geçtiği üzere Kirmastî açıkça fırka tasnifinde bulunmamıştır. Ancak neredeyse zikrettiği her fırkayı müntesibi olduğu ana kolla birlikte söylediği için ortaya bir fırka tasnifi oluşturma imkânı çıkmıştır. Buna göre metinden hareketle oluşturulan tasnif şu şekildedir:

⁷⁸ Metinde görüşü belirtilen veya zikri geçen isimler şunlardır: Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, Ebû İshak İsferyânî, Bâkılânî, İbn Fûrek, İmâmü'l-Harameyn (Cüveynî), Âmidî, Şehristânî, Gazzâlî, Râzî (Fahredden), Ebû Abdullah el-Halîmî, Ebû Saîd, Ebû Hanîfe, Ebû Zeyd Debûsî, Ebu'l-Hasan el-Kerhî, Şafî, Hasan-ı Basrî, Ebû Hâşim el-Cübbâî, Ebû Ali el-Cübbâî, Ebü'l-Kâsım el-Belhî, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, Kâdî Abdülcebbar, Nazzâm, Câhız, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, Mahmûd el-Hârizmî, Neccâr, Dırâr b. Amr, Hayyât, Bîşr b. Mu'temir, Ebû Bekr el-Esamm, Muammer b. Abbâd, Abbâd b. Süleyman es-Saymerî, Hişâm b. Amr el-Füvâtî, Cehm b. Safvân, Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî, Ebü'l-Hüseyn es-Sâlihî, İbnü'r-Râvendî, İbn Selâm (İbâzî), Râgıb el-İsfehânî, Ubeydullah b. Hasan el-Anberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Câlînûs.

⁷⁹ Yûsuf b. Hüseyn el-Kirmastî, *Risâle fî 'akâidi'l-fırakı'n-nâciye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2261), 11b; Yûsuf b. Hüseyn el-Kirmastî, *Risâle fî 'akâidi'l-fırakı'n-nâciye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2306), 15a.

Tablo 3: Yûsuf b. Hüseyin el-Kirmastî'nin *Risâle fî 'Aḳâidi'l-Fırakı'n-Nâciye*'sinden Hareketle Oluşturulan Fırka Tasnifi

<i>Risâle fî 'Aḳâidi'l-Fırakı'n-Nâciye</i>								
1.Mu'tezile	2.Şî'a	3.Havâric	4.Mürce'e	5.Neccâriyye	6.Dırâriyye	7.Cebriyye	8.Kerrâmiyye	9.Eş'ariyye
1.1. Vâsiliyye	2.1. Ğulât	3.1. Muḥakkime	4.1. Yûnusiyye			7.1. Cehmiyye	8.1. Müşebbihe 8.2. Mücessime	
1.2. 'Amriyye	2.1.1. Sebe'iyye	3.2. Beyhesiyye	4.2. 'Ubeydiyye					
1.3. Huzeyliyye	2.1.2. Bâtîniyye	3.3. Ezârika	4.3. Ğassâniyye					
1.4. Nazzâmiyye	2.1.3. Benâniyye	3.4. Necdiyye	4.4. Şevbâniyye					
1.5. Esvâriyye	2.1.4. Muğîriyye	3.5. Şufriyye	4.5. Şûmeniyye [Tûmeniyye]					
1.6. İskâfiyye	2.1.5. Cenâhiyye	3.6. İbâziyye						
1.7. Ca'feriyye	2.1.6. Maşûriyye	3.6.1. Hâşîniyye						
1.8. Bîşriyye	2.1.7. Haṭṭâbiyye	3.6.2. Yezidiyye						
1.9. Mezdâriyye [Murdâriyye]	2.1.8. Ğurâbiyye	3.6.3. Hârîsiyye						
1.10. Hâbitiyye	2.1.9. Zemmiyye							
1.11. Hudeybiyye [Hadşiyye]	2.1.10. Hişâmiyye							
1.12. Mu'ammeriyye	2.1.11. Zurâriyye							
1.13. Şümâmiyye	2.1.12. Yûnişîyye							
1.14. Hâyâtîyye	2.1.13. Şeytânîyye							
1.15. Câhîziyye	2.1.14. Rîzâmîyye							
1.16. Ka'biyye	2.1.15. Mişevvîza							
1.17. Cübbâ'iyye	2.1.16. Nuşayriyye ve İshâkiyye	3.7. 'Acârîde						
	2.1.17. İsmâ'îliyye	3.7.1. Meymûniyye						
		3.7.2. Hamziyye						
		3.7.3. Şu'aybiyye						
		3.7.4. Hâzîmiyye						
		3.7.5. Halefiyye						
		3.7.6. Efrâfiyye						
		3.7.7. Ma'lûmiyye						
		3.7.8. Meçhûliyye						
		3.7.9. Şaltîyye						
	2.2. Zeydiyye	3.7.10. Şe'âlîbe						
	2.2.1. Cârûdiyye							
	2.2.2. Süleymâniyye	3.7.10.1. Ahnesiyye						
	2.2.3. Şâlihiyye	3.7.10.2. Şeybâniyye						
	2.3. İmâmiyye	3.7.10.3. Mükremiyye						

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo incelendiğinde Kirmastî'nin aslî dokuz fırka saydığı görülmektedir. Ana fırkalar dışarıda bırakıldığında Mu'tezile 17, Şia 21, Havâric 20, Mürce 5, Kerrâmiyye 2 ve Cebriyye 1 fırkaya ayrılmaktadır. Tasnif hazırlanırken fırka sayısı müellifin sözlerinden hareketle oluşturulduğu için fırkaların sayı itibariyle eksik veya fazla olma ihtimaline işaret etmekte fayda vardır. Bununla birlikte müellif tasnifte belirtilenden daha fazla fer'î fırka ismi zikretmiş ancak onları aslî bir fırkaya nispet etmemiştir. Tenâsühiyye, Haşeviyye, Dehriyye ve Sûfiyye gibi.⁸⁰ Bazen de klasik dönemde kendisine fırka nispet edilmiş kişilerden isim olarak bahsetmiş, onları fırka şeklinde zikretmemiştir. Söz gelimi Kirmastî, Eş'arî fırak geleneğinde Mu'tezile'nin bir fırkası olarak gösterilen Sâlihiyye fırkasının görüşlerini aktarmak yerine fırkanın kendisine nispet edildiği Ebü'l-

⁸⁰ Buna ilâveten müellif, Seneviyye'ye üç tane fırka nispet etmiştir. Bunlar Veseniyye, Mâneviyye ve Reydâniyye fırkalarıdır. Kirmastî bu üç fırkanın Seneviyye altında olduğunu belirtmiş olsa da Seneviyye'nin hangi grubun (muhtemelen Mecûsilîğin) altında olduğunu belirtmemiştir. bk. Kirmastî, *Risâle fî 'aḳâidi'l-fırakı'n-nâciye* (Ayasofya, 2306), 5b.

Hüseyin es-Sâlihî'nin görüşlerini aktarmaktadır. Benzerleri çok bulunmasa da bu ve benzeri fırkalar, oluşturulan tasnifi şüpheden berî kılmak için tabloya eklenmemiştir. Son olarak metin, kurtuluşa erecek fırkanın genelde Ehl-i sünnet özelde Eş'ariyye olduğu imasını taşımaktadır.

1.4. Osmanlı Şeyhülislâmlarından Kemâlpasazâde ve Dört Farklı Fırak Risâlesi

15 ve 16. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden olan Kemâlpasazâde'nin tam adı, Şemseddin Ahmed b. Süleyman b. Kemâlpâşa'dır.⁸¹ Dedesine nispetle İbn Kemâl, Kemâlpasazâde yahut İbn Kemâl Paşa şeklinde anılmıştır. Yaygın olmasa da Kemâlpasaoğlu⁸² şeklinde kullanımlar da görülmektedir. Kemâlpasazâde Osmanlı'nın saygın ailelerinden birinde yetişmiş bir isimdir. Nitekim dedesi Kemal Paşa Osmanlı emirlerinden ve babası Süleyman Çelebi de Osmanlı komutanlarından biriydi.⁸³ 873/1469 senesinde dünyaya geldiği belirtilen Kemâlpasazâde'nin⁸⁴ doğum yeri ile alakalı Edirne, Tokat ve Amasya olmak üzere üç farklı görüş söz konusudur. Konuyla alakalı tartışmalar bir kenara bırakıldığında⁸⁵ Kemâlpasazâde, yetiştiği ailenin yapısı gereğince önce belirli ilimleri tahsil etmiş ardından askeriye sınıfına geçmiştir.⁸⁶

II. Bayezid'in seferlerine iştirak eden Kemâlpasazâde'nin, şahit olduğu bir olay neticesinde hayatına yeniden yön verdiği aktarılmaktadır. Kemâlpasazâde'ye dair

⁸¹ Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, 598-599; Alper Yıldırım, *Müstakimzade Süleyman Saadeddin'in Devhatü'l-Meşâyih Osmanlı Şeyhü'l-İslamlarının Biyografileri Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi* (Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 109; Ahmet Uğur, *Mecdî Mehmed Efendi Hadâ'iku's-Şakâ'ik (290-430 Sayfalar Arası), (İnceleme-Çeviri-Yazı)* (Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 352; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 68; Takıyyüddin b. Abdülkâdir et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Haneîyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Riyad: Dârü'r-Rifâî, 1983), 1/355.

⁸² Sehî Beg, *Heşt Bihişt*, haz. Halûk İpekten vd. (PDF: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2017), 57; Nihal Atsız, "Kemâlpâşa-oğlu'nun Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası* 6 (1966), 71-72.

⁸³ Şerafettin Turan, "Kemâlpasazâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/238.

⁸⁴ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüshûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 2010, 1/149.

⁸⁵ Kemâlpasazâde'nin doğum yerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. Şerafettin Turan, "Önsöz", *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter (Tenkidli Transkripsiyon)*, mlf. İbn Kemal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1957), IX-X, dip. 2; Muammer Sarıkaya, *Kemal Paşa-zâde'nin Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 29-32; Musa Alak, *Kemâlpasazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 118-124.

⁸⁶ Yıldırım, *Devhatü'l-Meşâyih*, 110.

sıklıkla alıntılanan bu anlatıya göre, sefer esnasında oluşan bir mecliste dönemin veziri İbrahim Paşa ve yanında Evrenosoğlu Ahmed Bey isimli bir emir bulunuyordu. Normal şartlar altında hiçbir emir onun önüne geçemezken kötü giyimli bir kişi -ki bu Filibe müderrislerinden Molla Lütü'dir- ondan daha öncelikli bir yere oturdu. Maaşının azlığına ve mevkisinin düşüklüğüne rağmen önemli bir komutandan daha üst bir yere oturmasından etkilenen Kemalpaşazâde, bu olayın üstüne intisap ettiği askeriye sınıfından ayrılıp ilmiye sınıfına geçmeye karar verdi.⁸⁷ Bu anlatıya karşın Kemalpaşazâde'nin ilmiye sınıfına geçişinin daha erken bir döneme denk gelme ihtimalinin de söz konusu olduğu belirtilmiştir.⁸⁸

Kemalpaşazâde çocukluğundan sonraki ilim hayatına, bu yola girmesinde etkili olan Molla Lütü'nin (900/1495) tedrisiyle başlamıştır. Dârühadis Medresesi'nde görev yapan mezkûr âlimden *Şerhu'l-Metâli* eserinin hâşiyesini okumuştur. Molla Lütü'den başka kendisinden tahsil gördüğü diğer isimlerden bazıları Kestelî (901/1496), Hatibzâde (901/1496) ve Muarrifzâde'dir.⁸⁹ Eğitimi akabinde sırayla Edirne Ali Bey (Taşlık) Medresesi'nde, Üsküp İshak Paşa Medresesi'nde, Edirne Halebiyye (Halebî) Medresesi'nde, Edirne Üç Şerefeli Medresesi'nde, İstanbul Sahn-ı Semân Medresesi'nde ve Edirne Bayezid Medresesi'nde müderrislik yapmıştır.⁹⁰ Edirne'deki Bayezid Medresesi'ndeki müderrisliğinin ardından Edirne kadılığı ve sonrasında ise Anadolu Kazaskerliği görevinde bulunmuştur. Kazaskerlikten azli, Kemalpaşazâde'nin tahsiline ilk başladığı yer olan Edirne Dârühadis Medresesi'ne müderris olarak görevlendirilmesine neden olmuştur. Buradaki görevi sonlandığında da yine Edirne'deki Bayezid Medresesi'nde göreve başlamıştır. Son olarak ise Zenbilli Ali Cemâlî Efendi'nin yerine 932/1526 yılında şeyhülislâmlık makamına getirilmiştir.⁹¹ Kemalpaşazâde, 8 yıl süren görevinin ardından 2 Şevval 940/16 Nisan 1534'te vefat etmiştir. İlmî müktesebâtının çokluğundan ötürü insanlar Kemalpaşazâde'nin ölümü

⁸⁷ Taşköprizâde, bu olayı Kemalpaşazâde'nin kendi ağzından aktarmaktadır: Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, 598-601.

⁸⁸ Sarıkaya, *Kemal Paşa-zâde'nin Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem*, 36-37.

⁸⁹ Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Haneîyye* (Beyrut: Darü'l-Erkam, 1418), 42-43; Temîmî, *eş-Taşakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Haneîyye*, 1983, 1/355; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüşûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 2010, 1/149; Yıldırım, *Devhatü'l-Meşâyih*, 110; Uğur, *Hadâ'iku's-Şakâik*, 355.

⁹⁰ Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2016, 1/234.

⁹¹ Alak, *Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 135-146.

üzerine *irteḥale*'l-'*ulûm bi'l-Kemâl* (Kemalle birlikte ilimler de göçtü) demişlerdir.⁹² Yine fikhî yetkinliği ona *müftî's-sakaleyn* unvanının verilmesini sağlamıştır. Öte yandan Suyûtî,⁹³ Sadeddin Teftâzânî ve Seyyid Şerîf Cürcânî⁹⁴ gibi İslâm düşüncesinde yer etmiş önemli simalarla da mukayese edilmiştir. Bu durum Kemalpaşazâde'nin ilmî yetkinliğinin ve âlimler nezdindeki itibarının açık bir göstergesidir. Latîfî de Kemalpaşazâde için tezkiresinde meşhur ve gayr-i meşhur her fende bir risâle ve her nev' ilimde bir makale yazmıştır diyerek onun velûd şahsiyetine işaret etmiştir.⁹⁵

Kemalpaşazâde'nin söz konusu çok yönlü kişiliği mezhepler tarihi alanında da etkili olmuştur. Nitekim Kemalpaşazâde'ye, bu alanda incelemeyi mümkün kılan birçok risâle nispet edilmiştir. Risâlelerden bazıları ise hem tahkik hem de tercüme edilmiştir. Seyit Bahcivan bu fırak risâlelerini *Ḥamsü resâil fi'l-fırak ve'l-mezâhib* başlıklı eserinde tahkik etmiş,⁹⁶ Muzaffer Tan da eserdeki “*el-Makâlât fi beyâni ehli'l-bida' ve'd-dalâlât*” adlı risâleyi Türkçeye tercüme etmiştir.⁹⁷ Ancak mezkûr risâlelerin müellife aidiyeti konusunda kesin bir kanaat belirtmek oldukça zordur. Bu bağlamda Kadir Gömbeyaz, Kemalpaşazâde'ye nispet edilen risâlelerden bazılarının aidiyeti hususunda şüphelerin bulunduğunu ve ona ait olduğunu söylemenin doğru olmadığını belirtmektedir.⁹⁸

⁹² Uğur, *Hadâ'iku's-Şakâik*, 363; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüṣûl ilâ ṭabakâti'l-fuḥûl*, 2010, 1/150.

⁹³ Leknevî, *el-Fevâidü'-behîyye*, 44; Temîmî, *eṭ-Ṭabakâtü's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, 1983, 1/357.

⁹⁴ Sehî Beg, *Heşt Bihişt*, 57.

⁹⁵ Latîfî, *Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ*, haz. Rıdvan Canım (PDF: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018), 116. Kemalpaşazâde'nin söz konusu velûd şahsiyeti, onu çok çalışılan biri haline getirmiştir. Öyle ki son bulgulara göre Kemalpaşazâde'ye dair 486 ilmî çalışma yapılmıştır. İçinde bulunduğumuz ay (2022 Mayıs'ı) gerçekleştirilecek Kemalpaşazâde sempozyumuyla birlikte bu sayı 622'ye yükselecektir. Kemalpaşazâde'ye ilişkin akademik ve ilmî literatür için bk. Halis Demir - Kemal Çatılı, “İbn Kemal Üzerine Yapılan İlmî Çalışmalar”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2019), 151-178; Furkan Ramazan Öge, “16. Yüzyıl Osmanlı Şeyhülsâlmâlarından Kemalpaşazâde'ye Dair İlmî-Akademik Literatür ve Değerlendirmesi”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2021), 321-354.

⁹⁶ Şemseddin Ahmed b. Süleyman İbn Kemal, *Ḥamsu resâil fi'l-fırak ve'l-mezâhib*, thk. Seyit Bahcivan (Kahire: Dâru's-Selâm, 2005). Eserde tahkik edilen risâleler şunlardır: *Risâle fi'l-iḥtilâfî beyne'l-Eşâ'ira ve'l-Mâtürîdiyye*, *el-Makâlât fi beyâni ehli'l-bida' ve'd-dalâlât*, *Risâle fi tafşîli'l-fıraki'l-İslâmiyye*, *Risâle fi beyâni'l-fıraki'd-dâlle ve Risâle fi tekfîri'r-Revâfîz*.

⁹⁷ Muzaffer Tan, “Geç Dönem Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risale: ‘el-Makâlât fi Beyâni Ehli'l-Bida' ve'd-Dalâlât’”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2009), 190-202.

⁹⁸ Kadir Gömbeyaz, “Bâbertî'ye Nispet Edilen Bir Fırak Risalesi Hakkında Tespitler ve Mülâhazalar”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2012), 25.

Tespit edildiği kadarıyla Kemalpaşazâde'ye dört farklı fırak risâlesi nispet edilmektedir. Kısaca işaret etmek gerekirse; bu risâlelerden biri Eş'arî geleneğe, üçü de Doğu Hanefî geleneğe aittir. Doğu Hanefî geleneğin içinde mütâlâa edilen risâleler de içerik ve hacim itibariyle farklılaşmaktadır. Tek bir müellife nispet edilen farklı türden risâlelerin bulunması da aidiyet konusundaki şüpheleri arttırmaktadır. Bunun yanında kütüphane kataloglarında yanlışlıkla Kemalpaşazâde'ye nispetle kaydedilmiş pek çok nüshanın bulunduğu da dikkat çekmektedir. Bahsi geçen risâlelere ait nüshalar şu şekildedir:

a. Eş'arî Fırak Geleneğine Ait Risâlenin Nüshaları

1. Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Koleksiyonu, numara 186/41. Kemalpaşazâde'nin 61 risâlesini içeren bir mecmua içerisinde 147a-148b sayfaları arasında yer almaktadır. Risâlenin ismi *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle* şeklinde belirtilmiştir.
2. Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Koleksiyonu, numara 1031. Kemalpaşazâde'nin 31 risâlesini muhtevi bir mecmuada, 278b-281a sayfaları arasında *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle* başlıklı bir risâle olarak yer almaktadır.
3. Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa Koleksiyonu, numara 1028/56. Kemalpaşazâde'nin telif ettiği 61 risâleyi derleyen bir mecmuadaki 297a-298b sayfaları arasındaki risâledir. Risâlenin başlığı şu şekilde ifade edilmiştir: *Hâzihi risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle li İbn-i Kemâl el-vezîr*.
4. Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa Koleksiyonu, numara 653/32. Kemalpaşazâde'ye ait 41 risâlenin bulunduğunu bir mecmuada 31. risâle olarak yer almaktadır. Adı diğerleri gibi *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle* şeklinde belirtilmiştir.
5. Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt Koleksiyonu, numara 5999/37. Kemalpaşazâde'nin de risâlelerini içeren bir mecmuada 131a-133a sayfaları arasında bulunmaktadır. İstinsah tarihi 1081 olan nüshanın başlığı, önceki nüshada olduğu üzere Kemalpaşazâde'ye nispetle konulmuştur.
6. Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt Koleksiyonu, numara 8046. Kemalpaşazâde'nin risâlelerinin toplandığı bir mecmuadaki 101a-103a sayfaları arasındaki risâledir.

7. Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, numara 4972/21. Kemalpaşazâde'nin risâlelerinin de bulunduğu mecmuada ilgili risâle 104a-106b sayfaları arasında bulunmaktadır.
8. Tunus Millet Kütüphanesi, numara 18066. Bu nüsha, mikrofilm olarak Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi İlmî Araştırma Merkezi'nde 245 numarada bulunmaktadır.⁹⁹
9. Medine Ârif Hikmet Kütüphanesi, numara 76. Bir mecmua içerisindeki yedinci risâledir.¹⁰⁰

İlgili nüshalarda Kemalpaşazâde'ye nispet edilen *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle*¹⁰¹ başlıklı risâle, Eş'arî fırak geleneği kapsamında değerlendirilebilecek bir eserdir. Zira müellif, fırkaları 6x12'lik tasnif biçimi yerine daha dağınık bir şekilde vermeyi tercih etmiştir. Bunun yanında İslâm dışı din ve grupları da zikretmesi dikkat çekmektedir. Bu bağlamda o dalâlet fırkalarını ilkin; Sûfestâiyye, Dehriyye, ashâbü'l-heyûlâ, tabiat ehli ve felâsife olmak üzere beşe ayırmış, sonrasında da Seneviyye, Mecûsiyye, Berâhime, Yahudiler, Hristiyanlar vb. grupları zikretmiştir. Risâledeki fırka tasnifi şu şekildedir:

⁹⁹ Seyit Bahcivan, "Mukaddime", *Hamsu resâil fî'l-fırak ve'l-mezâhib*, mlf. Şemseddin Ahmed b. Süleyman İbn Kemal (Kahire: Dâru's-Selâm, 2005), 13.

¹⁰⁰ Bahcivan, "Mukaddime", 13.

¹⁰¹ Risâle Seyit Bahcivan tarafından tahkik edilmiştir. bk. Şemseddin Ahmed b. Süleyman İbn Kemal, "Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle", *Hamsu resâil fî'l-fırak ve'l-mezâhib*, thk. Seyit Bahcivan (Kahire: Dâru's-Selâm, 2005), 163-192.

Tablo 4: Kemalpaşazâde'ye Nispet Edilen *Risâle fî beyânî'l-fırakı'd-dâlle* Başlıklı Risaledeki Fırka Tasnifi

<i>Risâle fî beyânî'l-fırakı'd-dâlle</i>						
1. Revâfîz	2. Havâric	3. Kaderiyye	4. Cehmiyye	5. Neccâriyye	6. Müşebbihe	7. Mücessime
1.1. Gâliyye	2.1. Ezârîka			5.1. Haşîşiyye	6.1. Hülûliyye	
1.1.1. Sebeîyye	2.2. Necedât			5.2. Za'ferânîyye		
1.1.2. Beyânîyye	2.3. Şufriyye			5.3. Zürbâkikiyye (?)		
1.1.3. Muğîriyye	2.4. 'Acârîde					
1.1.4. Manşûriyye	2.5. Meymûniyye					
1.1.5. Haftâbiyye	2.6. Şu'aybiyye					
1.1.6. Kâmilîyye	2.7. Şaltîyye					
1.1.7. Gurâbiyye	2.8. Yezidiyye					
1.2. Zeydiyye						
1.3. İmâmîyye						

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Görüldüğü üzere Kemalpaşazâde, risâlede çok kapsamlı bir tasnifte bulunmamıştır. Ana fırkaları yedi olarak belirledikten sonra birkaçının altına tali fırkaları yerleştirmiştir. Toplamda ise risâlede, 73'ün çok altında bir sayıda (24) fırka zikredilmiştir.¹⁰²

b. Doğu Hanefî Fırak Geleneğine Ait Risâlelerin Nüshaları

Kemalpaşazâde'ye bu gelenek çerçevesinde mütâlâa edilebilecek üç farklı risâle nispet edilmiştir. Bunlardan ilki, Gömbeyaz'ın aslında Ekmeleddin Bâbertî'ye ait olduğunu fakat yanlışlıkla Kemalpaşazâde'ye nispet edildiğini belirttiği risâledir.¹⁰³ Bâbertî'ye nispet edilenlerle karşılaştırıldığında risâlenin, Bâbertî'ninki ile birebir uyduğu görülmektedir. Dolayısıyla ilk başlıkta zikredilen eş-Şâfi'dekiyle de aynı olmuş olmaktadır. Zira Şâfi'deki tasnifin de Bâbertî'ye nispet edilenle -küçük bir fark dışında-¹⁰⁴ eş olduğu söylenmişti. Bu itibarla telif tarihi Kemalpaşazâde'ye göre daha erken iki farklı risale ve eserin bulunması bu nüshanın Kemalpaşazâde'ye nispetini güçleştiren bir

¹⁰² İbn Kemal, "Risâle fî beyânî'l-fırakı'd-dâlle", 173-185.

¹⁰³ Gömbeyaz, "Bâbertî'ye Nispet Edilen Bir Fırak Risalesi Hakkında Tespitler ve Mülâhazalar", 14-15.

¹⁰⁴ Alt fırkaların ortalama 4-6 kelimelik açıklamaları Şâfi'deki tasnifte bulunmamaktadır.

başka husustur.¹⁰⁵ Bununla beraber söz konusu risâle, Bahcivan tarafından Kemalpaşazâde'ye nispetle tahkik edilmiştir.¹⁰⁶

1. Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, numara 3711/20. İstinsah tarihi 1123/1711 olan nüsha, *Risâle li İbn Kemâlpaşazâde* başlığıyla 114b-116a sayfaları arasında yer almıştır.
2. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, numara 3796/28. Kataloglara müellifi meçhul olarak kaydedilen risalenin başlığı *Hâzihi Risâle Fıraku'd-dâlle li İbn Kemâl Paşa* şeklinde belirtilmiştir. 94b-95a sayfaları arasındadır.

Klasik 6x12'lik tasnifin kullanıldığı risâlede müellif, belirlediği altı ana fırkanın alt kollarını sayıp tek cümleyle özetlemekte ve akabinde de üst fırkaların temel görüşlerini vermektedir. Risâledeki tasnif ise şu şekildedir:

¹⁰⁵ İkinci bölümde daha ayrıntılı izahı yapılacak olduğu üzere: Bir metnin daha erken tarihli bir nüshasının bulunması, eseri sonradan başka bir müellifin kaleme almasına tam anlamıyla engel teşkil etmemektedir. Buradan hareketle incelenen dönemdeki firak metinlerinin aidiyetlerinin tespitinin oldukça zorlu bir iş olduğu söylenebilir. Zira özellikle Doğu Hanefî geleneğinde aynı metnin başka müelliflerce tekrarlandığının örnekleri bulunmaktadır. Bu itibarla Bâbertî'nin kaleme aldığı bir risaleyi Kemalpaşazâde'nin de aynen tekrarlama ihtimali bulunduğundan, aidiyet ile ilgili kesin bir kanıya varmak genellikle güçtür. Fakat bu risale özelinde, metni Kemalpaşazâde'nin kaleme almadığı fikri daha baskındır.

¹⁰⁶ Şemseddin Ahmed b. Süleyman İbn Kemal, “Risâle fî tafşîli'l-fırakı'l-İslâmiyye”, *Hamsu resâil fî'l-fırak ve'l-mezâhib*, thk. Seyit Bahcivan (Kahire: Dâru's-Selâm, 2005), 125-161.

Tablo 5: Kemalpaşazâde'ye Nispet Edilen *Risâle fî tafşîli 'l-fırakı 'l-İslâmiyye*
Başlıklı Risaledeki Fırka Tasnifi

<i>Risâle fî tafşîli 'l-fırakı 'l-İslâmiyye</i>						
	1. Hâriciyye	2. Rafîziyye	3. Kaderiyye	4. Cebriyye	5. Cehmiyye	6. Mürcie
1.	Ezrakîyye	‘Aleviyye	Ahmediyye	Mudtariyye	Mu‘attıla	Târikiyye
2.	İbâziyye	İmriyye	Şeneviyye	Efâliyye	Mültezîkiyye	Sâibiyye
3.	Hâzimiyye	Şî‘a	Keysânîyye	Ma‘iyye	Vâridiyye	Râciyye
4.	Şa‘lebiyye	İshâkiyye	Şeytânîyye	Mefrûgiyye	Harikiyye	Şâkkiyye
5.	Halefiyye	Zeydiyye	Şerikiyye	Neccâriyye	Maḥlûkiyye	Beyhesiyye
6.	Kûziyye	‘Abbâsiyye	Vehmiyye	Mennânîyye	Ġayriyye	‘Ameliyye
7.	Kenziyye	İsmâ‘iliyye	Râvendîyye	Kesbiyye	Fâniyye	Menkûsiyye
8.	Mu‘tezile	İmâmîyye	Nâkişîyye	Sâbikiyye	Zenâdikiyye	Müsteşniyye
9.	Meymûniyye	Mütenâsihiyye	Müteberîyye/ Müteberri‘e	Ḥabîbiyye	Lafziyye	Eseriyye
10.	Muḥakkime	Lâ‘iniyye	Kâsiyye	Ḥavfiyye	Vâkıfiyye	Bide‘iyye
11.	Aḥnesiyye	Râci‘iyye	Nazzâmîyye	Fikriyye	Merisiyye	Müşebbihe
12.	Şimrâhiyye	Müterabbişa	Mu‘tezile	Ḥaşebiyye	Kabriyye	Ḥaşeviyye

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bu gelenek içerisinde Kemalpaşazâde'ye nispet edilen ikinci risâle, ilkinin hacim itibariyle daha geniş olanıdır. Zira zikredilen fırkalarla ilgili büyük farklılıklar bulunmamaktadır. Farklılık olarak görülebilecek hususlar; tali fırkaların ara ara farklı sırayla yazılmaları, bazı fırka isimlerindeki değişiklikler ve birkaç fırkanın –özellikle Mürchie’dekilerin- bulunmamasıdır. Ancak içerikteki bu küçük farklılıklar, iki risâlenin büyük oranda benzer olduğu sonucunu değiştirmemektedir. Önceki risâleye nispetle artan hacim, müellifin İslâm dışı saydığı fırkalara cemaat adına verdiği cevaptan kaynaklanmaktadır. Söz gelimi tali fırkaların görüşleri belirtildikten sonra “cemaat şöyle der” ifadesiyle görüşlerinin bâtıllığı ortaya konmaya çalışılmaktadır. Tahkiki yine Bahcivan tarafından Kemalpaşazâde'ye nispetle yapılan risâlenin¹⁰⁷ nüshaları ve fırka tasnifi şu şekildedir:

¹⁰⁷ Şemseddin Ahmed b. Süleyman İbn Kemal, “el-Maḳâlât fî beyâni ehli‘l-bida’ ve‘d-ḳalâlât”, *Ḥamsu resâil fî 'l-fırak ve 'l-meżâhib*, thk. Seyit Bahcivan (Kahire: Dâru’s-Selâm, 2005), 79-124.

1. Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Kütüphanesi, numara 1605. 15 satırlık 14 sayfadaki müteşekkil risâlenin müstensihî belli olmayıp istinsah tarihi 1000'dir. Nüshada risâlenin başlığı Kemalpaşazâde'ye nispetle *fi'r-Red 'ale'l-fırak* şeklinde belirtilmiştir. Risâlenin sonunda ise *el-Maḳâlât fî beyâni ehli'l-bida' ve'd-ḳalâlât* olarak geçmiştir.¹⁰⁸
2. Brill Kütüphanesi, numara 577.¹⁰⁹ 19 satırlık 7 varaktan oluşan risâlenin istinsah tarihi 969'dur. Risâleye konulan başlıkta müellifin Kemalpaşazâde olduğu belirtilmiştir.

Tablo 6: Kemalpaşazâde'ye Nispet Edilen *el-Maḳâlât fî beyâni ehli'l-bida' ve'd-ḳalâlât* Başlıklı Risaledeki Fırka Tasnifi¹¹⁰

el-Maḳālât fî beyâni ehli'l-bida' ve'd-ḳalâlât						
	1. Hârûriyye	2. Rafîza	3. Ḳaderiyye	4. Cebriyye	5. Cehmiyye	6. Mürce
1.	Ezrakıyye	‘Aleviyye	Ahmediyye	Muḏṭariyye	Mu'aṭṭıla	Târikiyye
2.	İbâziyye İbâhiyye (B)	İmriyye	Şeneviyye	Ef'âliyye	Merisiyye	Selbiyye [Sâibiyye]
3.	Şa'lebiyye	Şi'a	Mu'tezile	[Ma'iyye]	Mârikiyye [Mültezikiyye]	Râciyye
4.	Hâzimiyye	İshâkiyye	Keysâniyye	Mefrûgiyye	Vâridiyye	Sârikiyye
5.	Halefiyye	Nâvûsiyye	Şeytâniyye	Neccâriyye	Zenâdîka	Beyhesiyye
6.	Kûriyye [Kûziyye]	İmâmîyye	Şerikiyye	Mennâniyye	Harkıyye	Râsibiyye
7.	Kenziyye	Zeydiyye Râvendîyye (B)	Vehmiyye	Kesbiyye	Maḥlûkiyye	Mu'aṭṭıla
8.	Şimrâhiyye	‘Abbâsiyye	Râvendîyye	Sâbikiyye	Fâniyye	Müşebbihe
9.	Aḥnesiyye	Mütenâşihiyye	Müteberiyye/ Müteberri'e	Ḥubbiyye	Büstâniyye	Haşeviyye
10.	Hakemiyye [Muḥakkimiyye]	Rec'iyye	Nâkişiyye	Ḥavfiyye	Ġayriyye	Eşeriyye
11.	Mu'tezile	Lâ'iniyye	Kâsiyye	Bekriyye [Fikriyye]	Vâkrıyye	Bide'iyye
12.	Meymûniyye	Müterabbişa	Nazzâmiyye	Ḥaşebiyye	Ḳabriyye	
13.					Münkiriyye	

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kemalpaşazâde'ye Doğu Hanefî fırak geleneği bağlamında nispet edilen üçüncü risâle de “Terceme-i Sevâd-ı a'zam tasnifi” şeklinde isimlendirilen bir tasnif biçimine sahiptir.

¹⁰⁸ Bahcivan, “Mukaddime”, 7-8.

¹⁰⁹ Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur* (Leiden: Brill, 1938), 2/673.

¹¹⁰ Tablo, Bahcivan'ın tahkiki esas alınarak oluşturulmuştur.

Söz konusu tasnif, isminden de anlaşılacağı üzere Hakîm es-Semerkindî'nin *es-Sevâdü'l-a'zam* isimli eserinin Farsça tercümesinin sonuna sonradan eklenen kısmın müstakil olarak istinsah edilmesinden hareketle oluşmuştur.¹¹¹ İlgili risâlenin Kemalpaşazâde'ye nispet edilen nüshaları şunlardır:

1. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, numara 1533/7. 116a-116b sayfaları arasında yer almaktadır.
2. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, numara 1767/6. 48b-50a sayfaları arasındadır.
3. Amasya İl Halk Kütüphanesi, numara 1147/2. 34b-38a sayfaları arasında bulunmaktadır.
4. Amasya İl Halk Kütüphanesi, numara 577/2. 86b-89b arasındadır.
5. Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, numara 4711/4. 15a-16a sayfalarındadır.

Bu nüshalar kataloglara Kemalpaşazâde'ye nispetle kaydedildiyse de müellifin kimliğine ilişkin bir nispet bulunmamaktadır. Kaldı ki yukarıda ifade edildiği üzere bu risâlenin ve dolayısıyla nüshaların, Kemalpaşazâde'ye nispetleri hatalıdır.

1.5. Nebî b. Tûrhân es-Sînôbî ve *Hayâtü'l-Kulûb*'u

Kaynakların kendinden bahsederken pek cömert davranmadığı bir isim olan Sinobî'nin tam adı Nebî ('Abdü'l-bâri) b. Turhân b. Durmuş es-Sînôbî'dir.¹¹² Hayatının ilerleyen dönemlerinde Edirne'ye gittiği için ismindeki Sinobî nisbesi, doğduğu yere nispetle verilmiş olmalıdır. Dolayısıyla müellif Sinop'ta doğmuş ve muhtemelen burada büyümüştür. İsminden hareketle babasının adının Turhân, dedesinin adının da Durmuş olduğu görülmektedir. Fakat bu kimselere dair herhangi bir malûmat da

¹¹¹ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Firka Tasnifleri*, 136-137.

¹¹² Kâtib Çelebi, *Keşf el-Zunun*, haz. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rıfat Bilge (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 1/698; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüşûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaût (İstanbul: Merkezü'l-ebhâs li't-târih ve'l-fünûn ve's-sekâfeti'l-İslâmiyye, 2010), 3/366; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2016, 1/233; İsmail Paşa, *Hedyyetü'l-Ârifîn*, 1955, 1/494; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur* (Leiden: Brill, 1938), 1/654; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimü muşannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2010), 5/67.

bulunamamıştır. Kaynaklarda nesebi dışında¹¹³ doğum tarihi hakkında da bir bulguya rastlanmamıştır.

Bağdatlı İsmail Paşa, Nebî b. Turhân'ın Edirne'ye gidişini “nezîlü Edirne” şeklinde ifade etmektedir.¹¹⁴ Bununla beraber Nebî'nin gidişi için bir tarihlendirme yapmamaktadır. O nedenle müellifin Edirne'ye tam olarak ne zaman gittiği bilinmiyor. Fakat Sinobî hakkında düşülen bir kayıttan hareketle, onun Edirne'ye eğitim amaçlı gittiğini ve de akranlarına nispetle başarılı bir öğrenci olduğunu çıkarmak mümkündür. Nitekim bu kayıtta onun Kemalpaşazâde'nin muîdi olduğu belirtilmiştir.¹¹⁵ En yalın haliyle muîd, müderrisin yardımcısı olup hem okutulan derslerin müzâkeresini yaptırır hem de öğrencilerin düzenini sağlardı. Müderris de bu yardımcıyı yetkin bulduğu öğrenciler arasından seçerdi.¹¹⁶ Bu kayıt doğru kabul edildiği takdirde Nebî b.

¹¹³ Nebî'nin ailesine dair bir başka bilgi, *Emsile*'yi şerh amaçlı kaleme aldığı *Silsiletü'l-Cevâhir*'inde bulunmaktadır. O, eserinin başında sebep-i telifini oğlu Abdurrahman'ı eğitmek şeklinde belirtmiştir. Dolayısıyla Sinobî'nin Arapça eğitimini vermeye çalıştığı Abdurrahman isminde bir de oğlu vardır. Müellif oğlunun ismini Abdurrahman b. Nebî b. Turhân b. Durmuş olarak belirttiği için de eserin Sinobî'ye aidiyeti hususunda şüphe bulunmamaktadır. bk. Nebî b. Turhân es-Sinobî, *Silsiletü'l-Cevâhir* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4627), 109b; Mehmet Faruk Çifçi, “Sinoplu Nebî b. Turhân'ın Silsiletü'l-Cevâhir Adlı Eserinin Sarf İlmi Açısından Tahlili”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Cüneyt Aydın vd. (Sinop: Sinop Üniversitesi, 2018), 2/567. Ayrıca eserle alakalı olarak nüsha, Yusuf b. Abdullah tarafından 8 Rebûlâhîr 1005/29 Kasım 1596 tarihinde müellif nüshası kullanılarak istinsah edilmiştir. bk. Sinobî, *Silsiletü'l-Cevâhir* (Ayasofya, 4627), 144a.

¹¹⁴ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1955, 1/494.

¹¹⁵ Bahsi geçen kayıt şu şekildedir: "هذا من تصانيف نبي بن طورخان و قيل عبد الباري بن طورخان بن طورموش السناي المعيد لابن كمال باشا". bk. Nebî b. Turhân es-Sinobî, “Risâle fî vahdeti'l-vücûd”, *Mecmû'atü resâil fî vahdeti'l-vücûd* (İstanbul: Ali Bey Matbaası, 1877), 48. Mezkûr eser, Sinobî ile birlikte Ali el-Kârî ve Teftâzânî'nin vahdet-i vücûda dair kaleme aldıkları risâlelerin derlenerek basılmış halidir. Bu itibarla müellifin vefatından yaklaşık 350 yıl sonra derleme bir çalışmada -kısa da olsa- eserine yer verilmesi bu alanda tanınırlığının bir göstergesidir. Mezkûr kitaptan vesilesiyle haberdar olduğum çalışma şudur: Muzaffer Barlak, “Nebî b. Turhan es-Sinobî'nin Vahdet-i Vücûd Eleştirisi”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Cüneyd Aydın vd. (Sinop: Sinop Üniversitesi, 2018), 1/223-240. Bununla beraber 19. yüzyılda basılan *Mecmû'atü resâil*'de nasıl Sinobî'nin tasavvuf karşıtlığı üzerinde durulduysa bugün de Sinobî üzerine yapılan modern çalışmalar, onun vahdet-i vücûda veya İbn-i Arabî'ye ilişkin eleştirel ve dışlamacı görüşleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Bunun örnekleri için bk. Faruk Özdemir, “Abdûlbârî es-Sinobî'nin Hayâtü'l-Kulûb Adlı Eserinde Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin 'Fırvun İman Üzere Ölmüştür' İddiasına Reddiyesi”, *The Journal of Academic Social Science* 78 (2018), 222-239; Hafzullah Genç, “İbn Arabî'ye Yöneltilen Eleştiriler -Nebî b. Turhan b. Durmuş es-Sinobi ve Risalesi-”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Cüneyd Aydın vd. (Sinop: Sinop Üniversitesi, 2018), 1/241-248; Birol Yıldırım - Mustafa Sami Gülel, “Nebî b. Turhan es-Sinobî'nin Tasavvufî Düşünceye Yönelttiği Tenkitler”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Cüneyd Aydın vd. (Sinop: Sinop Üniversitesi, 2018), 1/209-222; Birol Yıldırım, “Nebî b. Turhan es-Sinobî (ö. 936/1530)'nin Tasavvufî Düşünceye Yönelttiği Tenkitler”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 7/19 (2019), 91-110.

¹¹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 8; Sâmi es-Sakkâr, “Muîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV

Turhân'ın doğduğu şehir olan Sinop'tan ayrılıp eğitim amacıyla Edirne'ye gittiği ve orada bir müddet eğitim aldıktan sonra Kemalpaşazâde'nin bulunduğu bir medresede belirli bir akçe ile onun muîdi olduğu sonucu çıkarılabilmektedir.

Dönemlendirmeyi doğru bir şekilde yapabilmek adına kısaca Kemalpaşazâde'nin müderrislik vazifelerine değinmek gerekirse; o, bir önceki bölümde zikredildiği üzere, askerlik döneminden sonra başladığı ilim tahsilinin neticesinde ilk olarak 909/1503 yılında Taşlık/Alı Bey Medresesi'nde müderris olarak göreve başlamıştır. Burada birkaç yıl görev yaptıktan sonra bir yıllığına Üsküp'teki bir medreseye gitmiş akabinde yine Edirne'deki Halebî Medresesi'nde göreve başlamıştır. Burada da bir yıl görev yaptıktan sonra terfi ederek “dâhil” statüsündeki¹¹⁷ Üç Şerefeli Medresesi'ne geçmiştir. Bu görevdeyken İstanbul'daki Sahn-ı Semân'a çağırılmış¹¹⁸ ve üç yıl boyunca da Sahn müderrisliği yapmıştır. Sonra Edirne'ye geri dönmüş ve orada altmışlık¹¹⁹ Bayezid Medresesi müderrisliğine atanmıştır. Dört yıl boyunca yürüttüğü bu görevin devamında yine dört yıl sırasıyla Edirne kadılığı ve Anadolu Kazaskerliği yapmıştır. Müderrisliğe verdiği bu aranın ardından Dârü'l-Hadis Medresesi'nde tekrardan müderrisliğe dönmüş ve iki yıl kadar vazifesine devam ettikten sonra yine müderrislik için İstanbul'a gitmiş ve şeyhülislâm oluncaya değin (932/1526'a kadar) iki yıl burada kalmıştır.¹²⁰ Buradan hareketle Kemalpaşazâde'nin 909/1503 ile 930/1524 yılları arasında Edirne'deki Taşlık, Halebî, Üç Şerefeli, Bayezid ve Dârü'l-Hadis medreselerinde görev yaptığı görülmektedir. Onun kadılık ve kazaskerlik gibi idarî görev süreleri çıkarıldığında yaklaşık 13 yıl bu şehirde müderrislik vazifesinde bulunduğu sonucu çıkmaktadır. Dolayısıyla Nebî b. Turhân da belirtilen yıllar arasında bu medreselerden birinde Kemalpaşazâde'nin yardımcısı olarak görev yapmış olmalıdır.

Yayınları, 2020), 31/86; Osman Demirci, *Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi (İznik, Bursa, Edirne, İstanbul)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 46.

¹¹⁷ İbrahim Memiş, “Osmanlı Medreselerinde İlim Geleneği ve Edirne Medreseleri”, *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler*, ed. İsmail Narin (Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013), 2/523.

¹¹⁸ Sahn-ı Semân'a atanacak müderrislerin genellikle Bursa'daki Sultaniye Medresesi ile Edirne'deki Üç Şerefeli Medresesi'nden seçildiği belirtilmiştir. Kanûnî döneminde ise bunlara yeni medreseler eklenmiştir. bk. Demirci, *Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi*, 174.

¹¹⁹ Memiş, “Osmanlı Medreselerinde İlim Geleneği ve Edirne Medreseleri”, 2/515.

¹²⁰ Sarıkaya, *Kemal Paşa-zâde'nin Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem*, 44-50; Ahmet İnanır, *İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 14-18; Alak, *Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 135-144.

Bu bağlamda akla Nebî'nin eğitimini İstanbul'da almasının imkânı üzere bir ihtimal gelebilir. Zira bilindiği üzere şeyhülislâmlar bu makama getirildiklerinde doğrudan Bayezid Medresesi'nin de müderrisi olmaktadır.¹²¹ Hatta şeyhülislâmların altı ayda bir muîd ve bir muzâf (muîd yardımcısı) olmak üzere senede dört kişiye mülâzemet verdikleri de belirtilmektedir.¹²² Buradan hareketle Nebî, Kemalpaşazâde İstanbul'daki Bayezid Medresesi'nde müderrisen onun muîdi olmuş olamaz mı şeklinde bir soru sorulursa bunun tarihsel açıdan mümkün olmadığı söylenebilir. Zira Nebî, meşhur eseri *Hayâtü'l-Kulûb*'un yazımını 936/1530 yılında tamamlamıştır.¹²³ Kemalpaşazâde'nin şeyhülislâmlığı da 932/1526'ya tarihlenmektedir. Dolayısıyla müellifin bu yıllarda İstanbul'da eğitim alıp, müderrisin muîdi olarak görev yapıp bu hacimli eseri kaleme alması zor görünmektedir. Zaten hem kaynaklarda hem de *Hayât*'ta eserin Edirne'de kaleme alındığı şeklinde kayıtlar bulunmaktadır.¹²⁴ Bu çıkarımlar ışığında, muîd kavramından hareketle Nebî'nin “şeyhülislâmlık kurumunda çalışan bir devlet memuru olduğunu” söylemek¹²⁵ hatalı bir yorum olarak görünmektedir.

Muîdlerin müderris olma yolundaki en kuvvetli adaylar olduğu belirtilmiştir.¹²⁶ Ancak Nebî hakkında böyle bir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla onun müderris olup olmadığı bilinmemektedir. Bunun yerine kaynaklar onun için vâiz nitelemesinde bulunmaktadır.¹²⁷ Demek ki Nebî, eğitimini tamamladıktan sonra geri kalan hayatını vâizlikle meşgul olarak geçirmiştir. Bu, zikri geçen *Hayâtü'l-Kulûb*'un mev'iza, başka bir deyişle vaaz türünde bir kitap olmasını da açıklamaktadır.

Sinobî'nin eserleri göz önünde bulundurulursa onun bid'at uygulamalara karşı sert bir tavır takındığı ve insanları -Birgivi'de de görüleceği üzere- fâsit ve bâtil gördüğü

¹²¹ Mehmet İpşirli, “Şeyhülislâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/92.

¹²² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 50-51; Mehmet İpşirli, “Mülâzemet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/537.

¹²³ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüşûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 2010, 3/366; Kâtib Çelebi, *Keşf el-Zunun*, 1941, 1/698; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1955, 1/494. Ayrıca eserinin sonunda müellif de bunu belirtmiştir. bk. Nebî b. Turhân es-Sinobî, *Hayâtü'l-Kulûb* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 718), 448a.

¹²⁴ Kâtib Çelebi, *Keşf el-Zunun*, 1941, 1/698; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, 1938, 2/654; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2010, 5/67; Sinobî, *Hayâtü'l-Kulûb* (Fazıl Ahmed Paşa, 718), 448a.

¹²⁵ Genç, “İbn Arabî'ye Yöneltilen Eleştiriler -Nebî b. Turhan b. Durmuş es-Sinobi ve Risalesi-”, 1/243.

¹²⁶ Sakkâr, “Muîd”, 31/87.

¹²⁷ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüşûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 2010, 3/366; Kâtib Çelebi, *Keşf el-Zunun*, 1941, 1/698; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2010, 5/67.

fikirlerden sakındırmaya çalıştığı görülmektedir. Bu nedenle de o, yaşadığı dönemde var olan çeşitli tasavvuf fırkalarına karşı eserler kaleme almış ve onların dalâletini ortaya koymaya çalışmıştır. Bunun en belirgin örneği *Hayâtü'l-Kulûb*'udur. Mezkûr eser, müellifin düşünce dünyasını yansıtmasının yanında vefat tarihi hakkında da ipucu sunmaktadır. Yukarıda zikredildiği üzere, Sinobî hakkında bilgi veren kaynakların neredeyse tamamı onun, eserini 936/1530 yılında tamamladığını söylemektedir. Ancak bir kısmı da bu tarihi, Nebî'nin vefat tarihi olarak zikretmektedir.¹²⁸ Bu durumda ya müellif eserini yazmış ve aynı yılda vefat etmiştir ya da kaynaklar müellifin vefatını telif tarihiyle karıştırmışlardır. Bu bağlamda en doğru kanaat, onun 936/1530'dan sonra vefat ettiğini söylemek olacaktır.

Sinobî'nin kaleme aldığı eserler söz konusu olduğunda biyografik veya bibliyografik kaynaklar ona *Hayâtü'l-Kulûb* dışında bir eser nispet etmese de kataloglar ve nüshalar gözden geçirildiğinde eserlerinin *Hayât*'la sınırlı olmadığı görülmüştür. Fakat müellifin diğer eserleri araştırma kapsamına girmediği için onları metin içinde ayrıca ele almak uygun olmayacaktır.¹²⁹ Bunun yerine içerisinde fırka tasnifine yer veren *Hayâtü'l-Kulûb* üzerine yoğunlaşılacaktır.

¹²⁸ Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2016, 1/233.

¹²⁹ Kataloglarda Sinobî'ye *Hayâtü'l-Kulûb* dışında nispet edilen diğer eserler şunlardır: 1. *Risâle fî vahdeti'l-vücûd*. Eserin kaydedilmiş tek nüshası için bk. Sinobî, "Risâle fî vahdeti'l-vücûd", 48-49. Bu kısa risâle, müellifin *Hayâtü'l-Kulûb* adlı eserinin 38. bâbının kısmen alıntılanmış halidir. 2. *Risâle fî beyânî buhlânî mezhebi ba'zî'l-mutaşavvıfa*. Bu isimle kaydedilmiş nüsha Milli Kütüphane'de bulunmaktadır. bk. Nebî b. Turhân es-Sinobî, *Risâle fî beyânî buhlânî mezhebi ba'zî'l-mutaşavvıfa* (Ankara: Milli Kütüphane, Elazığ İl Halk Kütüphanesi, 59/4), 69b-70b. Risâle, bir öncekiyle birebir aynıdır. Aralarındaki tek fark bu nüshanın son kısmının eksik olmasıdır. 3. *Risâle fî Hakki'l-İbn Arabî*. Kataloglara bu isimle kaydedilmiş nüsha, yine önceki iki risâlenin aynısıdır. Nüshanın dikkat çekici yönü ise; risâlenin -1877'de Ali Bey Matbaası'nda yayımlandıktan sonra- 1896 yılında istinsah edilmesidir. Nüsha için bk. Nebî b. Turhân es-Sinobî, *Risâle fî Hakki'l-İbn Arabî* (Manisa: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Akhisar Zeynelzade, 5835/9), 83a-85a. 4. *Silsiletü'l-cevâhir*. Nebî'nin *Emsile*'yi şerh amacıyla kaleme aldığı 39 varaklık Arapça bir eserdir. Tespit edilen tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. bk. Sinobî, *Silsiletü'l-Cevâhir* (Ayasofya, 4627), 106b-144a. 5. *Muhtasarü hayâti'l-kulûb*. Eser kataloglara "Muhtasarü İhyâ'i'l-Kulûb" şeklinde hatalı olarak kaydedilmiştir. Müellif, eserini *Hayâtü'l-Kulûb* şeklinde isimlendirdiğini ve 7 bâb olacak şekilde tertip ettiğini belirtmiştir (142b). Nüshanın son kısmı eksiktir. İlgili risâle için bk. Nebî b. Turhân es-Sinobî, *Muhtasarü hayâti'l-kulûb* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, 877/9), 142b-150a. 5. *Hikâye-i Menkûle min Netâici'l-Fünûn*. Süleymaniye Ktp., Giresun İl Halk, nr. 3574/11, 128b-131b. Kataloglara Sinobî'ye nispetle kaydedilen bu eser esasında ona ait değildir. Nitekim Türkçe kaleme alınmış yaklaşık 4 varaklık bu metinde, müellifin kimliğine dair bir işaret bulunmamakta fakat risâlenin sonunda "nağale min Netâiyici'l-fünûn" ibaresi bulunmaktadır (131b). Risâlede zikredilen bu eserin müellifi ise Nev'i Efendi'dir. Tam adı Yahya b. Pîr Ali ibn Nasûh olan müellif, miladi 1533'te doğmuş ve 1598'te vefat etmiştir. Teliflerinden biri olan *Netâic* incelendiğinde ise risâlenin bu eserin bir kısmının müstakil olarak istinsah edilmiş hali olduğu görülmektedir. İlgili

Hayâtü'l-Kulûb, 97 bâbtan/bölümden müteşekkil mev'iza/vaaz türünde bir eserdir. Sinobî belirli konular ekseninde muhatabına, Kur'ân ve hadisler ışığında ahlaklı davranışlarda bulunmayı salık vermekte ve dinî nasihatlerde bulunmaktadır. Ayrıca o, hem kendi ismini hem de eserinin adını baştan vermekte¹³⁰, faydalandığı yaklaşık otuz kaynağı tek tek zikretmekte, sebep-i telifini söylemekte ve eserini 97 bâb üzere tertip ettiğini açıklayarak bu bâbların fihristini vermektedir. Oldukça hacimli bir eser olan *Hayât*'ın müellife aidiyeti noktasında herhangi bir şüphe görünmemektedir. Zira ifade edildiği üzere tüm bibliyografik kaynaklar müellifin bu isimde bir telifi olduğuna işaret etmiş ve kütüphanelerdeki nüshalar da bunu doğrulamıştır. Üzerinde henüz tamamlanmış bir tahkik çalışması bulunmayan *Hayât* üzerine kütüphane kataloglarında yapılan tarama neticesinde; Beyazıt Kütüphanesi'nde 4, Süleymaniye Kütüphanesi'nde 8, Kastamonu Kütüphanesi'nde 6, Konya Kütüphanesi'nde 10, Millî Kütüphane'de 6, Köprülü Kütüphanesi'nde 2, Manisa Kütüphanesi'nde 3, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde 2, Bursa, Amasya, Kütahya'daki Zeytinoğlu ve Sivas'taki Ziya Bey¹³¹ kütüphanelerinde de birer olmak üzere eserin 45 nüshasının bulunduğu tespit edilmiştir.¹³² Bunlar yalnızca Türkiye'deki kütüphanelerde tespit edilen nüshalardır. *Hayâtü'l-Kulûb*'un ayrıca yurtdışında da pek çok nüshası bulunmaktadır. Söz gelimi Suudi Arabistan, Mısır, Almanya ve Avusturya gibi ülkelerin kataloglarında bu isimle ve aynı müellife nispetle kaydedilmiş nüshalar bulunmaktadır.¹³³ Ancak Nebî'ye nispet edilerek bu isimle kaydedilen nüshaların hepsinin tam olmadığını da belirtmek gerekir. Başka bir deyişle kütüphanelerdeki her nüsha *Hayâtü'l-Kulûb*'taki 97 bâbın tamamını içermemekte; eserin belli bir veya birkaç bâbının müstakil halleri de bu nüshalar arasında yer almaktadır. Bununla birlikte içeriği uyuşmayan nüshalar ile başı, sonu veya ortası eksik nüshaların sayısı da çoktur. Bu ve benzeri nedenlerle kataloglara *Hayâtü'l-*

kısım için bk. Yahya b. Pir Ali Nev'î, *Netâicü'l-Fünûn ve Meḥâsinü'l-Mütûn* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 4133), 5a-7b.

¹³⁰ Nebî b. Turhân kendi ismini 1b'de kitabının adını ise 2a'da zikretmektedir. bk. Sinobî, *Hayâtü'l-Kulûb* (Fazıl Ahmed Paşa, 718), 1b-2a. Ayrıca *Silsiletü'l-cevâhir* ve *Risâle fî vahdeti'l-vücûd*'da da ismini herhangi bir değişiklik olmaksızın aynı şekilde vermektedir.

¹³¹ Eserin Ziya Bey Kütüphanesi'ndeki nüshasında adı "*Hayâtü'l-Kulûb limâ yezûlü bihi'l-cehli ve'z-zünûb*" şeklinde belirtilmiştir. bk. Nebî b. Turhân es-Sinobî, *Hayâtü'l-Kulûb limâ yezûlü bihi'l-cehli ve'z-zünûb* (Sivas: Ziya Bey Kütüphanesi, Ziya Bey, 1499-15725/5), 104b-125b; Halil Öztürk, "Ziya Bey Kütüphanesi'ndeki Akâid ve Kelâm Eserleri", *Edebali İslamiyat Dergisi* 4/1 (2020), 17.

¹³² Var olan nüshaların çokluğu nedeniyle hem müellife dönem itibarıyla yakın hem de daha okunaklı olduğu için Fazıl Ahmed Paşa nr. 718'deki nüsha tercih edilmiştir.

¹³³ el-Mektebetü's-Şâmile, "Kitâbu Hızânetü't-türâş – Fihrisü Maḥṭûṭât" (Erişim 28 Mart 2022).

Ḳulûb adıyla kaydedilmiş nüshaların ele alınıp incelenmesi ve kayıtların tashih edilmesi gerekmektedir.

Araştırma çerçevesinde *Ḥayât*'ın 38. bâbı ele alınacaktır. Zira müellif bu bölümde hem İslâm fırkalarından hem de “yoldan çıkmış” tasavvuf gruplarından bahsetmektedir. İleride Birgivi’de de görüleceği üzere Nebî, klasik literatürde zikredilen İslâm fırkalarını ele aldıktan hemen sonra tasavvuf gruplarının dalâletlerine geçmiş ve onların batıl olduğunu açıklamaya koyulmuştur. Bu hususta da onların dalâletlerinin, zikrettiği 72 fırkadan daha şiddetli olduğunu belirtmiştir.¹³⁴ Sinobî’nin tasavvuf şeyhlerine ve mezheplerine dair ağır eleştirilerine karşı Ömer Fânî Efendi (ö. 1033/1624) *Samsâmü’l-Hisâm*’ı yazmış ve Sinobî’nin *Ḥayât*’ta ileri sürdüğü 28 iddiayı tek tek cevaplamaya çalışmıştır.¹³⁵ Benzer bir durum İbnü’l-Cevzî ile İbn Gânim el-Makdisî (ö. 678/1280) arasında da görülmektedir. Doğu Hanefî geleneğine uygun bir tasnifte bulunan Hanbelî müellif İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* isimli eserinde fırka anlatımından sonra tasavvuf gruplarını reddetmektedir.¹³⁶ İbnü’l-Cevzî’nin *Telbîs*’ine karşılık İbn Gânim el-Makdisî de *Teflîsü İblîs* başlıklı risalesini yazmış ve eserinde tasavvuf karşıtı görüşlere cevap vermiştir.¹³⁷

Bölümün fırkalarla ilgili kısmına gelindiğinde buranın yaklaşık 21 sayfa tuttuğu görülmektedir. Müellif, Doğu Hanefî geleneğine uygun olarak fırkaları 6x12’lik tasnifi esas alarak işlemiştir. Bununla birlikte o, fırkaların görüşlerini verdikten sonra neden yanlış olduklarını izah etmektedir. Nebî b. Turhân’ın *Ḥayâtü’l-Ḳulûb*’undaki fırka tasnifi şu şekildedir:

¹³⁴ Sinobî, *Ḥayâtü’l-Ḳulûb* (Fazıl Ahmed Paşa, 718), 189a.

¹³⁵ Ömer Fânî Efendi ile eseri *Samsâmü’l-Hisâm* hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ferzende İdiz, *Ömer Fânî Efendi ve Tasavvufa Dair Üç Eseri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 14-60, 80-86, 231-250.

¹³⁶ Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (Beyrut: Dâru’l-Kalem, 1983), 155-365.

¹³⁷ İzzeddin Abüsselâm b. Ahmed el-Makdisî İbn Gânim, *Teflîsü İblîs*, thk. Ebû Üsâme Selim b. İd el-Hilâlî (Cidde: Dâru İbni’l-Cevzî, 1992). *Telbîs*’e karşı mutasavvıflarca yazılan diğer metinler için bk. Filiz Türk, *İbnü’l-Cevzî’nin Tasavvufa Yönelttiği Eleştiriler ve Bu Eleştirilere Sûfilerin Cevapları* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

Tablo 7: Nebî b. Tûrhân es-Sînôbî'nin *Hayâtü'l-kulûb* Adlı Eserindeki Fırka Tasnifi

<i>Hayâtü'l-kulûb</i>						
	1. Hârûriyye	2. Ravâfîza	3. Kaderiyye	4. Cebriyye	5. Cehmiyye	6. Mürci'e
1.	Ezrakıyye	'Aleviyye	Ahmediyye	Muhtariyye	Mu'attıla	Târikiyye
2.	İbâhiyye	İmriyye	Şeneviyye	Ef'âliyye	Merisiyye	Sâ'ibiyye
3.	Şa'lebiyye	Şi'iyye	Mu'tezile	Ma'iyye	Mültezikiyye	Râciyye
4.	Hâzimiyye	İshâkiyye	Keysâniyye	Mefrûğiyye	Vâridiyye	Şâkkiyye
5.	Halîfiyye [Halefiyye]	Nâvûsiyye	Şeytâniyye	Mennâniyye	Zenâdîka	Beyhesiyye
6.	Kûziyye	İmâmîyye	Şerikiyye	Keseliyye	Harkıyye	'Ameliyye
7.	Kenziyye	Zeydiyye	Vehmiyye	Sâbikiyye	Maḥlûkıyye	Menḫûşıyye
8.	Şimrâhiyye	'Abbâsiyye	Râvendîyye	Hâbibiyye	Fâniyye	Müsteşniyye
9.	Ahnesiyye	Mütenâsihiyye	Müteberiyye/ Müteberri'e	Havfiyye	Mugîriyye	Müşebbihiyye
10.	Muḥakkimiyye	Rec'iyye	Nâkişiyye	Neccâriyye	Vâkıfîyye	Hâşviyye
11.	Mu'tezile	Lâ'imîyye	Bâsiṭiyye	Bekriyye [Fikriyye]	Ḳabriyye	Eseriyye
12.	Meymûniyye	Müterabbişiyye	Nazzâmiyye	Hâşebiyye	Lafziyye	Bide'iyye

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

1.6. Vezîriâzam Lütî Paşa ve *Zübdetü'l-mesâil*'i ile *Hayât-ı Ebedî*'si

Lütî Paşa, siyasî ve ilmî yönü güçlü simalardan biridir. Zira o, ellilerine kadar devlet idaresinde görev almış; akabinde de uzlete çekilerek vefatına kadar -yaklaşık yirmi yıl- ilimle meşgul olmuştur. Bu anlamda onun çift yönlü bir kimliğinin bulunduğu görülmektedir. Doğum tarihine dair kesin bir bilgi bulunmayan Lütî Paşa'nın, bulunduğu görevlerden hareketle 1488 senesinde doğduğu tahmin edilmektedir. Doğum yeri hakkında da benzer bir belirsizlik bulunan Paşa'nın, Arnavut kökenli bir devşirme olduğu bilinmektedir. Bu çerçevede o, II. Bayezid döneminde saraya alınmış ve Enderun'da eğitim görmüştür. Sarayda hizmet eden Lütî Paşa; “çuhadar”lık¹³⁸, “müteferrika”lık¹³⁹, “çaşnigîbaşı”lık¹⁴⁰, “kapıcıbaşı”lık¹⁴¹, “mîr-i alem”lik¹⁴²

¹³⁸ Bk. Abdülkadir Özcan, “Çuhadar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/381-382.

¹³⁹ Bk. Erhan Afyoncu, “Müteferrika”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/183-185.

görevlerinde bulunmuştur.¹⁴³ Bu görevlerden sonra da sancakbeyi, beylerbeyi ve vezirlik makamlarına kadar yükselmiştir. Bununla birlikte o, Osmanlı idaresinde elde ettiği başarılar kadar ilmî sahada yazdığı eserlerle de dikkat çekmiştir. Ancak yönetimdeki etkinliği ilim adamı vasfını gölgelemiş¹⁴⁴ ve kendinden sonraki dönemlerde daha çok siyasî yönüyle anılmıştır.

Lütfi Paşa, yetişmesinde Yavuz Sultan Selim'in büyük rolü olduğunu bizzat kendisi *Tevârih-i Âl-i Osmân* eserinde belirtmektedir. Buna göre o, padişahın yanından hiç ayrılmamış ve onunla birlikte bütün seferlere iştirak etmiştir.¹⁴⁵ Lütfi Paşa'nın I. Selim'le olan müspet ilişkisi Kanûnî Sultan Süleyman'la da devam etmiştir. Sultan Süleyman babası gibi Lütfi Paşa'ya değer vermiş ve bunun bir göstergesi olarak onu kız kardeşi Şah Sultan ile evlendirmiştir.¹⁴⁶

Yukarıda kısaca işaret edildiği üzere Paşa; Kastamonu, Aydın, Yanya gibi vilayetlerde sancakbeyliği, 1533 senesinde Karaman beylerbeyliği ve sonrasında kısa bir müddet Anadolu beylerbeyliği, 1536 yılında Rumeli beylerbeyliği, devamında üçüncü ve ardından ikinci vezirlik vazifelerinde bulunmuştur. Nihayetinde de 946/1539 yılında Ayas Paşa'nın vefatıyla vezîriâzamlığa kadar yükselmiştir. Yaklaşık iki yıl bu makamda bulunduktan sonra çeşitli nedenlerle azledilmiş ve Dimetoka'ya çekilmiştir.¹⁴⁷ Lütfi Paşa, azledildiği zamana kadar askerî ve idari sahada büyük başarılar göstermiş bir isimdir. O, gerek deniz gerekse kara hareketlerinde bulunmuş ve seferlerin gidişatında

¹⁴⁰ Bk. Aydın Taneri, “Çaşnigir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/232.

¹⁴¹ Bk. Abdülkadir Özcan, “Kapıcı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/345-347.

¹⁴² Bk. Erhan Afyoncu, “Mîr-i Alem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/124-125.

¹⁴³ Lütfi Paşa, *Asafnâme*, haz. Ahmet Uğur (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982), 10; C. H. Imber, “Lutfi Pasha”, *The Encyclopaedia of Islam*, ed. C. E. Bosworth vd. (Leiden: Brill, 1986), 5/837; Mehmet İpşirli, “Lutfi Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/234; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. A. Yekta Saraç, ed. Mustafa Çiçekler (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016), 3/1073; Mehmed Fuad Köprülüzâde, “Lutfi Paşa”, *Türkiyat Mecmuası* 1 (1925), 119.

¹⁴⁴ Asım Cüneyd Köksal, *Lutfi Paşa* (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2017), 9.

¹⁴⁵ Kayhan Atik, *Lutfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 142; Sehi Beg, *Heşt Bihişt*, 34.

¹⁴⁶ Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmileti's-Şakâ'ik*, haz. Suat Donuk, ed. Derya Örs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 1/468; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 3/903; Köprülüzâde, “Lutfi Paşa”, 122; Köksal, *Lutfi Paşa*, 18.

¹⁴⁷ Lütfi Paşa, *Asafnâme*, 10; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2016, 3/1073; Imber, “Lutfi Pasha”, 5/837-838; Köksal, *Lutfi Paşa*, 19-21, 35.

etkili olmuştur. İdari alanda ise kendi nitelemesiyle “ulak zulmü”nü ortadan kaldırmış¹⁴⁸ ve belki daha kıymetlisi Mimar Sinan’ı mimarbaşılığına getirerek önünü açmıştır.¹⁴⁹ Azlinden sonra ise -ifade edildiği üzere- Dimetoka’ya gelmiş ve ömrünün kalan dönemini ilimle iştigal ederek geçirmiştir. Yirmi yıldan daha fazla süren bu dönemde o, pek çok eser kaleme almıştır. Bu anlamda Paşa, devlet adamlığının yanı sıra hem bir tarihçi hem bir şair hem de bir âlimdir.¹⁵⁰ Farklı kanaatler olsa da¹⁵¹ Lütü Paşa, hareketli geçen bir hayatın ardından 13 Ramazan 971/25 Nisan 1564 tarihinde vefat etmiştir.¹⁵²

Paşa, mezhepler tarihi alanı kapsamında değerlendirilebilecek birkaç eser kaleme almıştır. Bunlardan biri Arapça kaleme aldığı *Zübdetü’l-mesâil*, diğeri de Türkçe yazdığı *Hayât-ı Ebedî*’dir. Ayrıca *Fırak-ı dâlle* adıyla ona nispet edilen yine Türkçe bir risâlesi de bulunmaktadır. *Zübde*’nin kataloglara kaydedilmiş dört farklı nüshası bulunmaktadır:

1. Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt Koleksiyonu, numara 1985. 240 varaktan oluşan eserin telif tarihi, ferağ kaydında 955 (1548) yılı Ramazan’ının salı günü şeklinde belirtilmiştir. Bu durumda eserin, Ramazan’ın 6’sı, 13’ü, 20’si veya 27’sinde tamamlandığı söylenebilir. Eserdeki ilgili kısım 191a’nın sonunda başlayıp 198b’nin başında bitmektedir.
2. Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt Koleksiyonu, numara 8909.¹⁵³ Toplam 215 varak olan nüsha, Ferhâd b. Abdullah isimli bir müstensih tarafından -telif tarihinden üç yıl sonra- 958 (1551) yılında istinsah edilmiştir. Eserin mezhepler tarihiyle alakalı olan kısmı 173a-179b sayfaları arasında yer almaktadır. Beyazıt nüshaları

¹⁴⁸ Lütü Paşa, *Asafnâme*, 15; Köprülüzâde, “Lutü Paşa”, 135-137.

¹⁴⁹ Köksal, *Lutü Paşa*, 20-21; Selçuk Mülâyim, “Sinan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/225.

¹⁵⁰ Lütü Paşa’nın eserleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Asım Cüneyd Köksal, “Bir İslâm Âlimi Olarak Lutü Paşa”, *Osmanlı Araştırmaları* 50 (2017), 30-52.

¹⁵¹ Kaynaklarda Lütü Paşa’nın vefat tarihiyle alakalı farklı tarihler geçmektedir. Katip Çelebi ve Hammer 950 yılını (Kâtib Çelebi, *Keşf el-Zunun*, 1941, 2/954, 1314; Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, haz. Mümin Çevik, Erol Kılıç, çev. Mehmed Ata (İstanbul: Sabah Gazetesi, ts.), 10/529.) Bursalı Mehmet Tahir 961 senesini (Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2016, 3/1073.), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* ile *The Encyclopaedia of Islam* ansiklopedileri 970’i (İpşirli, “Lutü Paşa”, 27/235; Imber, “Lutü Paşa”, 5/838.), *Sicill-i Osmanî* müellifi Mehmed Süreyya da 13 Şaban 971 tarihini vermektedir (Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 1996, 3/903.).

¹⁵² Lütü Paşa’nın hayatına dair ayrıntılı bilgi için bk. Köprülüzâde, “Lutü Paşa”, 119-150; Köksal, *Lutü Paşa*, 11-46.

¹⁵³ Beni bu nüshadan haberdar eden Asım Cüneyd Köksal hocama teşekkür ederim.

arasında okunuş farklılıkları bulunmaktadır. 8909 numaralı nüsha hem daha doğru hem de daha okunaklıdır.

3. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, numara 2212/2. Kataloglara Lütü Paşa'ya nispetle *Zübdetü'l-mesâil* adında kaydedilen nüsha hem içerik hem de dil itibariyle Beyazıt nüshalarına benzememektedir. 1114 (1701) yılında istinsah edilen nüshadaki ilgili kısım 81b-114b sayfaları arasındadır.
4. Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, numara 1813/4. Bu nüsha da Beyazıt nüshalarıyla örtüşmemektedir. Zira aynı şekilde dili Türkçe ve içeriği kısadır. 39b-48b sayfaları arasında yer alan risâlenin sonuna müstensih, "Lütü Paşa'nın *Zübdetü'l-mesâil* diye isimlendirilen mecmuasından alınmıştır" şeklinde bir not koymuştur. Bu itibarla nüsha, ya Lütü Paşa'nın Türkçe kaleme aldığı bir risâle ya da müstensih'in tercümesidir.

Lütü Paşa'nın Arapça kaleme aldığı *Zübdetü'l-mesâil*, yirmi beş bâbdan oluşan hacimli bir eserdir. Kitabın araştırma kapsamında değerlendirilecek kısmı, "ilmin faziletinin, Ehl-i sünnet'in özelliklerinin ve dalâlet ile hevâ ehlinin beyânı" şeklinde başlıklandırılmış yirmi üçüncü bâbdır. Müellif, Ehl-i sünnet'ten olan kimsenin on özelliğini sayıp cemaatin temel görüşlerini verdikten sonra firkaları saymaya geçmektedir. Lütü Paşa Kaderiyye, Cebriyye, Râfiziyye, Hâriciyye, Müşebbihe ve Mürcie şeklinde altı tane dalâlet fırkası olduğunu söylemiş ve bunların da alt kollara ayrılarak 72 sayısına ulaştığını belirtmiş¹⁵⁴ olsa da devamında 6x12'lik bir tasnif yapmamıştır. Bunun yerine o, firkaları sırayla alfabetik olarak saymıştır. Firkaları ele alırken kurucularını zikredip temel görüşlerini vermiş ancak firkaların hangi gruba ait olduğunu belirtmemiştir. Ayrıca Şîî firkaların diğerlerine nispetle uzun olması ve bazı firkaların sonunda "*helekû*" (helâk oldular) kaydının bulunması da dikkat çekmektedir. *Zübdetü'l-mesâil*'deki fırka tasnifi şu şekildedir:

¹⁵⁴ Lütü Paşa, *Zübdetü'l-mesâil* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 8909), 173b.

Tablo 8: Lütü Paşa'nın *Zübdetü'l-mesâil* Adlı Eserindeki Fırka Tasnifi

<i>Zübdetü'l-mesâil</i>					
1. Aşfariyye	13. Beyhesiyye	25. Hâzimiyye [Hâzimiyye]	37. Sebe'iyye	49. Kerrâmiyye	61. Meymûniyye
2. Aşnesiyye	14. Şümâmiyye	26. Hafşîyye	38. Süleymâniyye	50. Ka'biyye	62. Neccâriyye
3. İmâmiyye	15. Şe'âlîbe	27. Haşebiyye	39. Şu'aybiyye	51. Mikyâliyye (?)	63. Nuşayriyye
4. Ezârîka	16. Câhîziyye	28. Havâric	40. Şeybâniyye	52. Ma'bediyye	64. Nemîriyye [Yûnusiyye]
5. Etrâfiyye	17. Cârûdiyye	29. Haţţâbiyye	41. Şaltîyye	53. Mürce'e	65. Nûmeniyye [Tûmeniyye]
6. İbâziyye	18. Cübâiyye	30. Halefiyye Hâlifîyye (1985)	42. Şâlihîyye	54. Mezdâriyye [Murdâriyye]	66. Nu'mâniyye
7. İsmâ'îliyye	19. Ca'feriyye	31. Hayyâtîyye	43. Dırâriyye Şîrâriyye (1985)	55. Müşebbihe	67. Necedât
8. Tebîriyye [Betriyye]	20. Cenâhiyye	32. Râfîziyye	44. 'Ubeydiyye	56. Mu'tezile	68. Nazzâmiyye
9. Bâtîniyye	21. Cebriyye	33. Zürâmiyye [Rizâmiyye]	45. 'Înâniyye	57. Mu'ammeriyye	69. Hüzeyliyye
10. Bîşriyye	22. Cehmiyye	34. Zeydiyye	46. 'Acârîde	58. Muğîriyye	70. Hişâmiyye
11. Benâniyye [Beyâniyye]	23. Hâîtiyye [Hâbîtiyye]	35. Zürâriyye	47. Kaderiyye	59. Mükremiyye	71. Yezîdiyye
12. Belheşiyye	24. Hârîşiyye	36. Ruşeydiyye	48. Kâmiliyye	60. Manşûriyye	72. Yûnusiyye

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Lütü Paşa'nın *Hayât-ı Ebedî* isimli eserine gelindiğinde eserin, bugüne ulaşan üç nüshası bulunmaktadır:

1. Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, numara 257/2. 61 varaktan oluşan eser, 53b-114a sayfaları arasında bulunmaktadır. Müellif, eserin sonunda telifini 953 senesinin Rebiülevvel ayının 24'ünde (25 Mayıs 1546 Salı) tamamladığını belirtmiştir.
2. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu, numara 1524. 131 varaktan müteşekkil nüshanın yalnızca a yüzü kullanılmıştır. Diğer nüshaya nispetle sayfa sayısındaki fazlalık buradan kaynaklanmaktadır. İstinsah tarihi 1090/1679 olan nüshanın, Ali Emiri nüshasıyla kıyaslandığında hatalı ve -bazı kısımlarının- eksik olduğu görülmektedir.
3. Yusuf Ağa Kütüphanesi, numara 7072/2. Kataloglara Lütü yerine yanlışlıkla Latifi adıyla kaydedilen bu nüsha 41 varaktan oluşmaktadır. Eser 43b-83b sayfaları arasında bulunmaktadır.

Lütfi Paşa'nın kaleme aldığı *Hayât-ı Ebedî*, yedi fasıldan oluşan Türkçe bir eserdir. Kelâm ve mezhepler tarihi disiplinlerince incelenmesi mümkün olan kitabın ele alınacak kısmı, Ehl-i sünnet ve Ehl-i hevâ'nın beyânına dair olan birinci fasıldır. Burada müellif *Zübde*'de olduğu üzere fırkaları sırayla saymakta ve haklarında kısa bilgiler vermektedir. Aradaki fark *Zübde*'nin Arapça, *Hayât-ı Ebedî*'nin Türkçe olmasıdır. Bunun yanında fırkaların sıralanışında da farklılık bulunmaktadır. Çünkü *Hayât-ı Ebedî*'deki sıralama *Zübde*'nin aksine alfabetik değildir. Buna karşın içerik anlamında aralarındaki büyük benzerlik, müellifin telif esnasında diğer eserden faydalandığını göstermektedir. Bu durumda eserlerin yazılış tarihlerinden hareketle faydalanılan eserin *Hayât-ı Ebedî* olduğu söylenebilir. Zira Lütfi Paşa *Hayât-ı Ebedî*'yi 953 senesinde *Zübdetü'l-Mesâil*'i de 955 senesinde tamamladığını belirtmiştir. *Zübde*'nin içerik anlamında zengin oluşu da bu duruma dayandırılabilir. Örneğin o, *Zübde*'de İmâmiyye fırkasında kabul gören on iki imamı sayarken *Hayât*'da böyle bir bilgiden bahsetmemektedir. Lütfi Paşa'nın *Hayât-ı Ebedî*'deki fırka tasnifine gelindiğinde onun yaptığı tasnif şu şekildedir:

Tablo 9: Lütfi Paşa'nın *Hayât-ı Ebedî* Adlı Eserindeki Fırka Tasnifi

<i>Hayât-ı Ebedî</i>					
1. Havâric	14. Dehriyye	27. Fâtmiyye	40. Mağrûriyye (Ma'zûriyye)	53. Hârişîyye	66. Meçhûliyye
2. Cebriyye	15. Lem yezeliyye	28. Mağlûkiyye	41. Cübbâiyye	54. Hattâbiyye	67. Dırâriyye
3. Râfîziyye	16. Ca'diyye	29. Cehmiyye	42. Şümâmiyye	55. Halefiyye (Halkiyye)	68. Müfevviđiyye
4. Kaderiyye	17. Haşebiyye [Haşebiyye]	30. Şekkâkiyye	43. İmâmiyye [x]	56. Zûrâriyye	69. Mükremiyye
5. Müşebbihe	18. Ca'deriyye	31. Şelaşîyye	44. İskâfiyye	57. Za'ferâniyye	70. Manşûriyye
6. Mürci'e	19. Kûziyye	32. Ğayriyye	45. İsmâ'iliyye	58. Sebe'iyye	71. Meymûniyye
7. Şemrâhiyye	20. Şârikiyye	33. Muhtâriyye	46. Nusayriyye	59. Süleymâniyye	72. Neccâriyye
8. Erzâkiyye [Ezrakîyye]	21. Zeydiyye	34. Müseviyye (?)	47. Nazzâmiyye	60. Şî'a	
9. Aḥnesiyye	22. Hâdişîyye	35. 'Abbâsiyye	48. İshâkiyye	61. Şu'aybiyye	
10. Beyhesiyye	23. Bakîyye	36. Haş(e)viyye	49. İbâziyye	62. Şeybâniyye	
11. Seniyye	24. Mennâniyye	37. Ma'rûfiyye	50. Esvâriyye	63. Ğurâbiyye	
12. Câzimiyye	25. Ḥayfiyye [Ḥavfiyye]	38. Maḥcûriyye	51. Haitîyye	64. 'İnâniyye	
13. Vâsîliyye	26. Keyfiyye	39. Muhâcîriyye	52. Burgûşîyye	65. Lâ Edriyye	

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çalışma kapsamında incelenecek bir diğer eser, Lütü Paşa'ya nispet edilen *Fırak-ı dâlle* isimli risâledir. Lütü Paşa'nın fırak risâlesi dendiğinde akla gelen bu risâle, esasında *Hayât-ı Ebedî* eserinin birinci faslının müstakil olarak istinsahıdır. Tespit edildiği kadarıyla risâlenin iki nüshası bulunmaktadır.

1. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, numara 2195. Risâle 109b-122b sayfaları arasında yer almaktadır. 1111/1700 yılının Zilhicce ayında istinsah edilen nüshanın müstensihî ise Mûsâ b. Fazlullah'tır. Zikredilen müstensih bu risâleden dört ay önce de (Şaban ayında) Lütü Paşa'nın *Risâle fî beyâni aşli'l-îmân ve cevherihî ve şifâtihi* adlı eserini istinsah etmiştir.¹⁵⁵
2. Hasan Paşa Kütüphanesi, numara 1023/2. Bu nüshada sayfaların yerleri karışmıştır. Risâle ilk olarak 23b'de başlamış ancak bir sayfa sonra araya başka bir eser girmiştir. 4 varak sonrasında 28a'da risâle kaldığı yerden değil de 55. firkadan devam etmiş ve 30a sayfasında tamamlanmıştır. Aradaki kısımlar da 32a ile 40a sayfaları arasında bulunmaktadır.

Paşa'nın diğer eserleri gün yüzüne çıkartılmadığından söz konusu risâlenin kendisine aidiyeti şimdiye kadar şüpheyile karşılanmış olsa da hâlihazırda risâlenin otantikliği konusunda herhangi bir şüphe kalmamıştır. Bununla beraber Paşa, mezhepler tarihi bağlamında çalışılmak istendiğinde *Hayât-ı Ebedî* veya müstakil olarak istinsah edilen *Fırak-ı dâlle*'den ziyade ilerleyen yıllarda geliştirerek kaleme aldığı *Zübde*'nin ön plana çıkartılması daha isabetli olacaktır.

1.7. Mehmed Birgîvî ve *Tuhfetü'l-müsterşidîn* ile *Dâmiğatü'l-mübtedî'in*

Osmanlı tarihinde ve İslâm düşüncesinde iz bırakmış önemli simalardan biri olan Birgîvî, Balıkesirlidir. Hayatının ilerleyen dönemlerinde yerleştiği Birgi'ye nispetle şöhret bulan âlim için hem Birgîvî hem de Birgili nisbesi kullanılmıştır. Klasik kaynaklarda da modern çalışmalarda da söz konusu ikilik görülmektedir. Ancak Birgîvî

¹⁵⁵ Lütü Paşa, *Risâle fî beyâni aşli'l-îmân ve cevherihî ve şifâtihi* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3242), 9b. Risâlenin tahkiki için bk. Vezir Harman - Halil İbrahim Delen, "Lütü Paşa'nın İman Risalesi: İnceleme ve Tahkik", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 12/2 (2020), 321-355.

şeklinde kullanımın daha yaygın olduğu belirtildiğinden¹⁵⁶; çalışmada müellif, bu isimle anılacaktır.

Birgivî'nin asıl adı Mehmed olup tam adı ise Takiyyüddîn Mehmed b. Pîr Ali b. İskender el-Birgivî el-Balikesirî er-Rûmî olarak zikredilmiştir.¹⁵⁷ İsminden hareketle görüldüğü üzere babasının adı Pîr Ali'dir ve kendisi Balıkesir'deki bir medresede müderrislik yapmaktadır. Sûfî meşrebe sahip bir ailede yetişen Birgivî'nin annesinin adı ise Meryem'dir.¹⁵⁸ 10 Cemâziyelevvel 929 Cuma günü (27 Mart 1523) Balıkesir'de doğmuştur. Kur'ân hafızlığı, Arapça, mantık gibi temel eğitimini babasından almış ve devamında tahsilini tamamlamak için İstanbul'a gitmiştir.¹⁵⁹ Eğitimini tamamlayıp mülâzım olduktan sonra çeşitli medreselerde müderrislik yapmış ve 952/1545 yılında 23 yaşındayken ilk eserini kaleme almıştır. Birgivî'nin hem eğitim aldığı hem de mülâzımlığını yanında tamamladığı Kızıl Molla Abdurrahman (ö. 983/1575) 958'de Rumeli kazaskeri olduğunda Birgivî'yi Edirne'de kassâm-ı askerî¹⁶⁰ olarak görevlendirmiştir. Birgivî'nin bu ilk resmî vazifesini elde edebilmesi için en az altı yıl beklemesi gerekmektedir.¹⁶¹ Bu sürenin sonunda da ona esas olarak talep ettiği müderrislik yerine kassâm-ı askerîlik verilmiştir.¹⁶² Muhtemelen 958-964/1551-1156-7 yılları arasında dört yıl boyunca görevine devam eden Mehmed Efendi, bu süre zarfında bir yandan eğitimine devam etmiş bir yandan da bulunduğu bölgede vaazlar vermeye

¹⁵⁶ Katharina Anna Ivanyi, *Virtue, Piety and the Law: A Study of Birgivî Mehmed Efendî's al-Ṭarîqa al-muhammadiyya* (New Jersey: Princeton University, Department of Near Eastern Studies, Doktora Tezi, 2012), 13. Ivanyi'nin 2012 yılında tamamladığı tezi 2020'de Brill yayınevi tarafından aynı isimle yayımlanmıştır. bk. Katharina Anna Ivanyi, *Virtue, Piety and the Law: A Study of Birgivî Mehmed Efendî's al-Ṭarîqa al-muhammadiyya* (Leiden: Brill, 2020).

¹⁵⁷ Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-muşannifîn*, haz. Kilisli Rıfat Bilge vd. (İstanbul: Maârif Basımevi, 1955), 2/252; Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm: Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikin* (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002), 6/61; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, 1938, 2/654.

¹⁵⁸ Emrullah Yüksel, "Birgivî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/191-192.

¹⁵⁹ Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2016, 1/262-263.

¹⁶⁰ Askerî sınıfa mensup kimselerin miraslarını kazasker adına taksim eden kimse. bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971), "Kassam-ı Askerî", 2/210; Said Öztürk, "Kassâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/579.

¹⁶¹ Ivanyi, *Virtue, Piety and The Law*, 19.

¹⁶² Bu, dönemin şartlarından kaynaklanan bir durum olup istisnâî bir hadise değildir. Zira eğitimli insan sayısının artması üzerine kadrolara olan talep çoğalmış ve tabiri caizse atamalar azalmıştır. Buna dönemin rüşvet, adam kayırma vb. gibi meşru olmayan uygulamaları da eklenince bu türden hâdiselerin sayısı artmaya başlamıştır. bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 67-71.

başlamıştır. Ancak halk nezdinde umduğunu bulamayınca görevinden ayrılmış ve Bayrâmî tarikatının şeyhi Abdullah Karamânî'ye (ö. 972/1564-65) intisap etmiş ve İstanbul'da inzivâya çekilmiştir. Ayrıca kassâm-ı askerî iken aldığı ücretleri de sahiplerine iade ederek onlardan helâllik istemiştir. Akabinde şeyhinin tedrise devam etmesi yönündeki tavsiyesine uyarak Birgi'deki Atâullah Efendi'nin (ö. 979/1571) yaptırdığı medreseye altmış akçe yevmiye ile müderris olmuştur.¹⁶³ Mehmed Efendi'nin Birgi'ye gelişi ise tahminen 971/1564 yıllarına denk gelmektedir.¹⁶⁴ Hem halk arasında hem de ulemâ indinde büyük saygı gören, halkı bid'atlerden sakındırmayı amaç edinen Birgîvî hayatının sonuna kadar Birgi'de ikâmet etmiştir. Nihayetinde de 981 yılında Cemâziyelevvel ayında (1573 Eylül'ünde) İstanbul'a giderken veba hastalığına yakalanarak 50 küsur yaşında vefat etmiş ve kabri Birgi'ye getirilerek oraya defnedilmiştir.¹⁶⁵

Birgîvî bu kısa hayatına pek çok eser sığdırmıştır. Ancak ona ait eserlerin sayısı noktasında bibliyografik kaynaklar ve modern araştırmacılar farklı miktarlar söylemiş ve muhtelif listeler sunmuşlardır.¹⁶⁶ Araştırmada ise yalnızca konu kapsamına giren

¹⁶³ Atâyî, *Hadâ'îku'l-Hakâ'ik fî Tekmileti's-Şakâ'ik*, 1/631-632; Ali b. Bâlî, *el-Ikdu'l-manzûm fî zikri efâzîli'r-Rûm*, haz. Suat Donuk, ed. Muhammet Hekimoğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 442-443; Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 1996, 3/987-988; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2016, 1/263; Kasım Kufrevî, "Birgewî", *The Encyclopaedia of Islam*, ed. H. A. R. Gibb vd. (Leiden: Brill, 1986), 1/1235.

¹⁶⁴ Ahmet Turan Arslan, "Birgîvî Mehmed Efendi", *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi*, ed. Mehmet Bulut (İstanbul: İZÜ Yayınları, 2021), 2/781.

¹⁶⁵ Birgîvî'nin hayatına dair ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgîvî: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1992), 24-76; Huriye Martı, *Birgîvî Mehmed Efendi: Hayatı, Eserleri ve Fikir Dünyası* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 25-55; Ivanyî, *Virtue, Piety and the Law: A Study of Birgîvî Mehmed Efendi's al-Tarîqa al-muhammadiyya*, 16-25; Arslan, "Birgîvî Mehmed Efendi", 2/777-791.

¹⁶⁶ Birgîvî'nin eserlerine dair yapılmış ilk bibliyografik çalışma Nihal Atsız'a aittir. 1966 yılında hazırladığı çalışmada Atsız, Birgîvî'ye 53 eser nispet etmiştir. bk. Hüseyin Nihal Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmed Efendi (929-981/1523-1573) Bibliyografyası* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Yayınları, 1966). Atsız'ın bu çalışması başka müelliflere ilişkin hazırladığı bibliyografyalarla birlikte yakın zamanda Ötüken Neşriyat tarafından neşredilmiştir. bk. Hüseyin Nihal Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Dört Bibliyografya: Birgili Mehmed Efendi, Ebussuud Efendi, Mustafa Ali, Kemalpaşa-oğlu* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018). Akabinde Atsız'ın listesi Ahmet Turan Arslan tarafından düzenlenmiştir. Arslan ise Birgîvî'ye ait toplamda 60 eser zikretmiştir. Arslan, *İmam Birgîvî: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, 77-129. Birgîvî'ye dair bibliyografik çalışmalardan bir başkası Emrullah Yüksel'in Paris (Sorbonne) Üniversitesi'nde tamamladığı doktora tezinde yer almaktadır. Emrullah Yüksel, *Les idées religieuses et politiques de Mehmed Al-Birkewî (929-981/1523-1573)* (Paris: Paris (Sorbonne) Üniversitesi, Doktora Tezi, 1972). Ayrıca Hulusi Lekesiz ve Huriye Martı da çalışmalarında Birgîvî'nin biyografisine yer vermişlerdir. Bu iki isimle birlikte Birgîvî'nin eserlerinin sayısı 58 olmuştur. M. Hulusi Lekesiz, *16. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci (Prütanist) Bir Eleştirisi: Birgîvî Mehmed Efendi ve Fikirleri* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997); Martı, *Birgîvî*

Mehmed Efendi'ye nispet edilmiş *Tuhfetü'l-müsterşidîn* ile *Dâmiğatü'l-mübtedi'în* isimli eserler incelenecektir. Her iki eserin de müellife aidiyeti kesin değildir. Fakat ikisi de Birgivî'ye nispetle yayımlanmıştır. *Tuhfetü'l-müsterşidîn*'in neşir ve tercümesi Avni İlhan¹⁶⁷; *Dâmiğatü'l-mübtedi'în* tahkiki de Abdürrahim es-Sâyih ile Tevfik Vehbe isimli araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁶⁸ Şimdi sırayla mezkûr eserler ele alınacaktır.

Birgivî'ye nispet edilen¹⁶⁹ *Tuhfetü'l-müsterşidîn* isimli eser, İslâm fırkalarını veciz bir biçimde tasnif eden klasik türden bir firak metnidir. Müellife aidiyeti şüpheli olan mezkûr telifte dair araştırmacılar tarafından belirtilen nüshalar¹⁷⁰ dışında 11 kadar daha nüsha tespit edilmiştir. Böylece *Tuhfe*'ye dair elde edilen nüsha sayısı 22 olmuştur. Risâle Avni İlhan tarafından üç nüshaya dayanılarak neşredildiği için nüshaların katalog kayıtlarına ayrıca metin içinde yer verilmeyecektir.¹⁷¹

Mehmed Efendi: Hayatı, Eserleri ve Fikir Dünyası. Sonuç olarak yapılan çalışmalar göstermiştir ki Birgivî'nin kaleme aldığı 58 ve yanlışlıkla ona nispet edilen 8 eser bulunmaktadır. Ancak 2010 yılına gelindiğinde doğrudan Birgivî'nin eserlerini konu edinen Ahmet Kaylı, titiz ve dakik çalışmasında Birgivî'ye nispeti kesin olan yalnızca 35 eserin bulunduğunu ve geri kalanların ise ya nispetlerinin şüpheli ya da nispetlerinin hatalı olduğunu belirtmiştir. Nitekim Kaylı, kendinden önceki araştırmacılarca hazırlanan listedeki yanlış nispet edildiği belirtilen 8 eser dışında listede yer alan 10 eserin daha Birgivî'ye ait olmadığını ve söz konusu listedeki 9 eserin de Birgivî'ye aidiyetinin şüpheli olduğunu belirtmiştir. Bunlara henüz herhangi bir nüshası bulunmayan 4 eseri de ekleyince Birgivî'ye ait toplam eser sayısı 35'e düşmüştür. Daha ayrıntılı bilgi ile eserlerin listesi için bk. Ahmet Kaylı, *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works and Their Dissemination in Manuscript Form* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 22-30.

¹⁶⁷ Avni İlhan, "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi (*Tuhfetü'l-Müsterşidîn fî Beyâni Fırakı Mezâhibi'l-Müslimîn*)", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 173-215.

¹⁶⁸ Mehmed b. Pîr Ali el-Birgivî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'în ve kâşifetü buhlâni'l-mülhidîn*, thk. Abdurrahim es-Sâyih - Tevfik Ali Vehbe (Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2010). Aynı zamanda eserin yayımlanmasından bir yıl önce muhakkiklerden Abdurrahim es-Sâyih danışmanlığında, *Dâmiğa*'nın bir kısmı tez çalışması olarak Sultân b. Ubeyd tarafından tahkik edilmiştir. bk. Sultân b. Ubeyd b. Abdullâh el-Arâbî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'în ve kâşifetü buhlâni'l-mulhidîn el-İmâm Mehmed b. Pîr Ali b. İskender el-Birgivî "t. 981": dirâse ve tahkîk min evveli'l-kitâb ilâ kavlihî: "ve emmâ şevâbü'l-'amel bi's-sünne"* (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009).

¹⁶⁹ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'Ârifîn*, 1955, 2/252. Ayrıca Kâtip Çelebi de *Tuhfe* için bir başlık açmış fakat eser ile ilgili bir bilgi zikretmemiştir. Kâtip Çelebi, *Keşf el-Zunun*, 1941, 1/374.

¹⁷⁰ Atsız *Tuhfe*'nin bir nüshasına, Arslan Tunus'taki bir başka nüshaya, İlhan zikredilenlerden başka iki nüshaya, Martı Bosna'da bulunan bir nüshaya ve Kaylı da altı ayrı nüshaya işaret etmiştir. bk. Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmed Efendi (929-981/1523-1573) Bibliyografyası*, 90; Arslan, *İmam Birgivî: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, 124; İlhan, "Tuhfetü'l-Müsterşidîn fî Beyâni Fırakı Mezâhibi'l-Müslimîn", 177; Martı, *Birgivi Mehmed Efendi: Hayatı, Eserleri ve Fikir Dünyası*, 76; Kaylı, *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works*, 134.

¹⁷¹ Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshalar: i) Damad İbrahim Paşa, nr. 297, 377b-384a. Risâlenin ilk sayfasında sonradan yazıldığı belli olan "İl-Birgivî" notu bulunmaktadır. ii) Fatih, nr. 5344, 51b-57b.

Risâlenin Birgivî'ye aidiyeti ise kesinlik kazanmamış bir mesele olarak kalmaya devam etmektedir. Zira ulaşılan nüshaların bazısında risâlenin Birgivî'ye ait olduğunu gösteren notlar olmakla birlikte herhangi bir kayıt belirtmeyen nüshalar da bulunmaktadır ki bu türden nüshaların sayısı daha fazladır. Eseri Birgivî'ye nispet eden bibliyografik kaynaklar olmakla birlikte bunların sayısı da oldukça azdır. Diğer taraftan katalog kayıtlarının tamamı da Birgivî'ye işaret etmektedir. Kısaca nispet konusunda her iki taraf için de deliller bulunmaktadır. Ancak eldeki bulgulardan hareketle net bir kanaat belirtmek zor görünmektedir.

Sonuç olarak nüshaların istinsah tarihleri göz önüne alındığında *Tuhfe*'nin -en azından- incelenen dönemde yahut bir yüzyıl sonrasında kaleme alındığı söylenebilir. Bu sebeple risâle, çalışma kapsamında incelenecek; bununla birlikte aidiyetinin şüpheli olduğu dikkate alınarak Birgivî'ye nispetle zikredilecektir. *Tuhfe*'deki fırka tasnifine gelindiğinde müellifin fırkaları Doğu Hanefî geleneğine uygun biçimde ele aldığı görülmektedir:

İstinsah tarihi 1118'dir. iii) Antalya Tekelioğlu, nr. 824/2, 93a-99b. Nüshanın istinsah tarihi 29 Safer 1263'tür. iv) Denizli, nr. 230, 81b-89b. Risâlede istinsah kaydı bulunmamakla birlikte bir önceki risâlenin istinsah tarihi 1224'tür. v) Atuf Efendi Eki, nr. 1500, 149b-157a. İstinsah tarihi 1199 yılının Muharrem'idir. Risâlenin başlığında eserin Birgivî'ye aidiyeti belirtilmiştir. Ancak bolca okuma hatası bulunan bir metindir. Konya Kütüphanesi'ndeki nüshalar: vi) Konya, nr. 4263/1, 1b-6b. vii) Konya, nr. 3228/7, 92b-97a. viii) Konya, nr. 1196/10, 172b-178b. ix) Konya, nr. 1400/1, 23b-28a. x) Elmalı, nr. 2607/1, 1b-9b. Nüshanın müstensihisi Mustafa b. Musa'dır. İstinsah tarihi ise 1103/1691-2'dir. xi) Elmalı, nr. 2570/6, 219b-230a. Müstensihin ismi İbrahim b. Emet olup istinsah tarihi 1132/1719'dur. xii) Malatya Darende, nr. 170/2, 43b-47b. Nüshanın istinsah tarihi 1283/1865; istinsah yeri Kayseri'dir. Manisa Kütüphanesi'ndeki nüshalar: xiii) Manisa, nr. 1742/3, 76b-80b. xiv) Manisa, nr. 4837/2, 36b-44a. İstinsah tarihi olmamakla birlikte bir önceki risâlenin istinsahı 1159'da tamamlanmıştır. xv) Gaziantep, nr. 165/5, 92b-97a. xvi) Beyazıt Kütüphanesi, nr. 1463, 81a-90a. xvii) Amasya Kütüphanesi, nr. 961/1, 1b-8a. xviii) Diyarbakır Kütüphanesi, nr. 1733/2, 228b-231a. Yurtdışındaki nüshalara gelindiğinde: xix) Berlin Kraliyet Kütüphanesi, nr. 2133/4, 45a-54b. xx) Tunus Milli Kütüphanesi, nr. 991, 1b-6a. xxi) Tokyo Kütüphanesi, MS 32/1136, 30v-35r. Nüshanın ilk sayfasında risâlenin, *Risâle fî beyân tırûk makâlâtî'l-fırak küllihim ve Risâle muhtaşara fî beyâni tırûk min makâlâtî Ehl-i's-sünne* şeklinde de isimlendirildiği belirtilmiştir. Tokyo Kütüphanesi'ndeki katalog kaydı için bk. Hans Daiber, *Catalogue of The Arabic Manuscripts in The Daiber Collection Institute of Oriental Culture University of Tokyo* (Tokyo: The Documentation Center for Asian Studies, 1988), 26. xxii) Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, R 2268, 66b-72b. Bir mecmua içerisindeki üçüncü risâle olup h. 1112'de istinsah edilmiştir. Muharem Omerdić, bu nüshayı Birgivî'ye atfederek Boşnakçaya tercüme etmiştir. bk. Muharem Omerdić, "Traktat O Učenju Islamskih Frakcija Od Muhameda Ibn Pira 'Ali el-Bergilija", *Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke* 7/11-12 (1985), 19-38.

Tablo 10: Mehmed Birgivî'ye Nispet Edilen *Tuhfetü'l-Müsterşidîn*
Başlıklı Risaledeki Fırka Tasnifi

<i>Tuhfetü'l-Müsterşidîn</i>						
	1. Kaderiyye	2. Cebriyye	3. Kerrâmiyye	4. Mu'aṭṭıla	5. Nâşibiyye	6. Revâfîz
1.	Vâsiliyye	Muḍṭariyye	Müşebbihiyye	Cehmiyye	Muhakkime	Kâmilîyye
2.	Hüzeyliyye	'Acziyye	Mücessimiyye	Maḥlûkıyye	Erzakiyye [Ezrakıyye]	Şerikiyye
3.	Aşlahıyye	Mefrûgiyye	Haddiyye	Lafziyye	Hafsiyye	İshâkıyye
4.	Mu'ammeriyye	Neccâriyye	Hulûliyye	Vâfikiyye [Vâkıfiyye]	Hâzimiyye [Hâzimiyye]	Bâtıniyye
5.	Kitâbiyye [Hişâmiyye]	Keseliyye	Şâkkiyye	Şekkiyye	Şimrâhiyye	Temâsüliyye
6.	Yemâmiyye	Sâbikiyye	Mücerrediyye	Vâridiyye	Ecnebiyye [Aḥnesiyye]	Tenâsühiyye
7.	Câhızıyye	Hubbiyye-Habibiyye	Vâhiliyye [Vâlihiyye]	Kabriyye	'İndiyye ['Abdiyye]	Manşûriyye
8.	Behşemiyye	Havfiyye	'Amdıyye	Vezniyye	Meymûniyye	Mukanna'iyye
9.	Râvendiyye	Tefekkûriyye	Sâibiyye	Meyliyye	Şeybâniyye	Hattâbiyye
10.	Kâsiyye	Hasbiyye	Behşemiyye	Harkıyye	Yezidiyye	Sebeiyye
11.	'İvâziyye	Münkiriyye	Sânkiyye	Fâniyye	Kızbiyye [Kûziyye]	Hâşimiyye
12.	Hayyâtiyye	Menâniyye [Mennâniyye]	Haşeviyye	Karmaṭiyye	Kenziyye	Zeydiyye

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Birgivî'nin konuyla alakalı diğer eseri *Dâmiğa*'ya gelindiğinde büyük bir karışıklığın olduğu görülmektedir.¹⁷² Zira müellife dair yapılan araştırmalarda mesele, genelde tek bir yönden ele alınmıştır. Bu bağlamda durumu açığa kavuşturmak adına kısa bir izahta bulunmakta fayda var. *Dâmiğa* konusundaki karışıklığın temel nedeni, bu isimde üç farklı eserin bulunması ve bu eserlerin de beş farklı müellife nispet edilmesidir. Dolayısıyla herhangi bir müellife birden fazla eser nispet edilmesi veya aynı eserlerin farklı müelliflere nispeti durumları söz konusudur. Araştırmacılar Birgivî'nin eserlerini ele alırken tek bir *Dâmiğa*'dan bahsettikleri; nispeti mümkün diğer iki esere atıf yapmadıkları için konu kapalı kalmaya devam etmiştir. Meselenin izahı, her bir *Dâmiğa*'nın nispetini belirlemekten geçmektedir. Fakat öncelikle benzer başlıktaki eserlerin tam adını vermek gerekiyor:

¹⁷² Mezkûr karışıklığın çözümü noktasında Adem Arıkan'ın çalışmasının aydınlatıcı bir rol oynadığını belirtmeliyim. bk. Adem Arıkan, "Birgivî'ye Nispet Edilerek Yayınlanan *Dâmiğatu'l-mübtediîn* Adlı Eserde Mezhepler", *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivî*, ed. Mehmet Bayyigit vd. (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 2/71-83.

- *Dâmiğatü'l-mübtedi'in ve nâşiratü'l-mühtedîn*
- *Dâmiğatü'l-mübtedi'in ve kâşifetü butlânî'l-mülhidîn*
- *Dâmiğatü'l-mübtedi'in fi's-sülûki ilâ tarîkı'l-müteşerri'in*

Kapalılığın devam etmemesi adına mesele, eserlerin ikinci kısımlarının zikriyle ele alınacaktır. Bu minvâlde *Nâşiratü'l-mühtedîn* ile başlamak gerekirse, eser temelde iki farklı müellife nispet edilmiştir. Bunlar Hüsâmuddîn Hüseyin b. Ali es-Siğnâkî (ö. 714/1314) ile Hüsâmeddin Hasan b. Şeref et-Tebrîzî'dir (ö. 790/1388). Hem bibliyografik kaynaklarda hem de yazma kataloglarında *Nâşıra* için her iki isim de zikredilmiştir.¹⁷³ Bunun yanında yine *Nâşıra*'nın müellifi olarak Ali el-Kârî¹⁷⁴ (ö. 1014/1605) ve İsmail b. el-Hâc Hasan el-Bakkâl¹⁷⁵ da belirtilen isimler arasındadır. Yapılan çalışmalar ise göstermiştir ki *Nâşiratü'l-mühtedîn* isimli eserin asıl müellifi es-Siğnâkî'dir.¹⁷⁶ Hatta eserin aidiyetini gösterir biçimde bir tahkik çalışmasının yürütüldüğü de belirtilmiştir.¹⁷⁷ Bu itibarla Şeref et-Tebrîzî ile Ali el-Kârî'ye olan nispet doğru değildir. İsmail b. el-Hâc Hasan el-Bakkâl'a nispet edilen eser ise daha sonraki

¹⁷³ *Nâşiratü'l-mühtedîn* adında nispette bulunan müellifler: Kâtib Çelebi, *Keşf el-Zunun*, 1941, 1/729; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüšûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaût (İstanbul: Merkezü'l-ebhâs li't-târih ve'l-fünûn ve's-sekâfeti'l-İslâmiyye, 2010), 2/24; Takıyyüddin b. Abdülkâdir et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Riyad: Dâru'r-Rifâi, 1983), 3/64; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'Arifîn*, 1955, 1/286; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcümü muşannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2010), 3/230. *Nâşıra*'nın Türkiye'deki yazma nüshası: Hüsâmuddîn b. Ali es-Siğnâkî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'in ve nâşiratü'l-mühtedîn* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hz. Halid, 153). Yurtdışındaki nüshalar için bk. Ali Tarık Ziyat Yılmaz, *Mâtürîdî Âlimlerden Siğnâkî'nin* (ö. 714/1314) *et-Tesdîd fi şerhi't-Temhîd Adlı Eserinin Tahkiki ve İlâhiyyat Konularının Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 20, dip. 2.

¹⁷⁴ Abdulhalim b. Abdurrahim el-Çiştî, *el-Bizâ'atü'l-mezcât li-men yu'tâli'u'l-Mirât fi şerhi'l-Mişkât* (Multan: Mektebetü İmdâdiyye, ts.), 88; Arıkan, "Birgivi'ye Nispet Edilerek Yayınlanan Dâmiğatü'l-mübtedi'in", 2/75.

¹⁷⁵ İsmâil b. Hâc Hasan el-Bakkâl, *ed-Dâmiğ li'l-mübtedi'in en-nâşır li'l-mühtedîn en-nâşih li'l-Müslimîn* (Ankara: Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, 720). Katalog kayıtlarında yanlışlıkla Hüsâmeddin et-Tebrîzî adına kayıtlı eserin hem kapak hem de 1b sayfasında ismi ve müellifi atıftaki gibi geçmektedir.

¹⁷⁶ Yılmaz, *Mâtürîdî Âlimlerden Siğnâkî'nin et-Tesdîd fi şerhi't-Temhîd Adlı Eserinin Tahkiki*, 21.

¹⁷⁷ Arıkan da Yılmaz da eser üzerine çalışma yaptıklarını teliflerinde belirtmişlerdir. bk. Yılmaz, *Mâtürîdî Âlimlerden Siğnâkî'nin et-Tesdîd fi şerhi't-Temhîd Adlı Eserinin Tahkiki*, 21; Arıkan, "Birgivi'ye Nispet Edilerek Yayınlanan Dâmiğatü'l-mübtedi'in", 2/73, dip. 5.

yüzyıllarda kaleme alınmış başka bir metindir. Son olarak *Nâşıra*'nın hem manzûm hem de şerh edilmiş nüshalarının bulunduğu da ifade edilmelidir.¹⁷⁸

Yetmiş üç fırka hadisi çerçevesinde İslâm fırkalarını ve tasavvuf gruplarını ele alan *Kâşifetü buhlâni'l-mülhidîn* söz konusu olduğunda *Nâşıra*'nın aksine bu eser, bibliyografik kaynaklarda Birgivî'ye nispet edilmiştir.¹⁷⁹ Zira *Nâşıra*'nın Birgivî'ye nispeti hakkında bir bulguya rastlanmamıştır. Fakat *Kâşife*'nin Birgivî'ye nispet edildiği kaynaklara bakıldığında da bunların son dönemde kaleme alındıkları, müellife yakın dönemden böyle bir bilginin gelmediği görülmektedir. Bununla birlikte *Kâşife*'nin Türkiye kütüphanelerinde -bu isimde- bir nüshası tespit edilememiştir.¹⁸⁰ Ancak eser -öncesinde ifade edildiği üzere- Mısır'da tahkik edilerek yayımlanmıştır.¹⁸¹

Eserin Birgivî'ye nispetle tahkik edilmesi şüpheleri izâle etmeye yetmemektedir. Çünkü tahkikte kullanılan nüshaların Birgivî'ye ait olduğunu kesin bir şekilde söylemek pek mümkün görünmemektedir. Nitekim tespit edilen ve kullanılan iki nüshadan¹⁸² birinde Hasan b. Şeref et-Tebrîzî kaydı düşülmüş¹⁸³ diğeri de metin içinde ve ferağ kaydında müellife dair bir bilgi zikredilmemiştir. Ancak Ezheriyye Kütüphanesi'ndeki nüshanın ferağ kaydında belirtilen tarih, eseri Birgivî'nin kaleme almasına da engel

¹⁷⁸ Manzûm nüshalar: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, nr. 3648, 96b-104a; Fatih, nr. 5347/9, 170a-178a; Nuruosmaniye, nr. 4890/3, 22a-26a. Şerh edilmiş nüsha: Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim, nr. 718/3, 155b-175a.

¹⁷⁹ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, 1955, 2/252; Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, haz. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1945), 1/442; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, 1938, 2/654; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin: Terâcimü muşannifi'l-kütübi'l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2010), 9/124; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2002, 6/61.

¹⁸⁰ Tahkik edilen nüshanın içeriğiyle uyumlu olan tek metin Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 685 numaralı mecmuada bulunmaktadır. Bu mecmuada farklı risâleler yer almakta olup müellifi meçhul olarak *Risâle fi'l-akâid ve zikrû'l-firaki'l-mübtedi'a* isminde kaydedilen risâle, yayınlanan eserle örtüşmektedir. Dolayısıyla tahkik edilen metnin içeriğine herhangi bir risâlede denk gelmek ihtimal dâhilindedir. Mezkûr nüshadan Arıkan'ın çalışmasıyla haberdar olduğumu belirtmeliyim. bk. Arıkan, "Birgivî'ye Nispet Edilerek Yayınlanan Dâmiğatu'l-mübtedi'in", 2/76; *Risâle fi'l-akâid ve zikrû'l-firaki'l-mübtedi'a* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Paşa, 685/2), 21b-84a.

¹⁸¹ Birgivî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'in ve kâşifetü buhlâni'l-mülhidîn*, 31-248.

¹⁸² Tahkikte kullanılan iki nüsha şunlardır: Kahire'deki Mısır Milli Kütüphanesi (Dârü'l-Kütübi'l-Mısıriyye), nr. 187/1 ve yine Kahire'deki Mektebetü'l-Ezheriyye, 2762, Halim Paşa Koleksiyonu, nr. 33363.

¹⁸³ Ezher Kütüphanesi'nin aksine, bu kaydın düşüldüğü Mısır Kütüphanesi'ndeki nüshaya ulaşma imkânı elde edilemediğinden sözü edilen bilgiye tahkik dirâsesinden ulaşılmıştır. Buna göre muhakkik, nüshadaki sayfa kenarına "Dâmiğatü'l-mübtedi'in li'ş-Şeyh Hasan b. Şerefi'd-dîn et-Tebrîzî" yazıldığını belirtmektedir. bk. Arâbi, *Dâmiğatü'l-mübtedi'in ve kâşifetü buhlâni'l-mülhidîn: dirâse ve tahkik min evveli'l-kitâb ilâ kavlihî: "ve emmâ şevâbü'l-'amel bi's-sünne"*, 102.

teşkil etmemektedir.¹⁸⁴ Metnin içeriği incelenecek olursa *Tuhfe*'deki tasnif ile *Kâşife*'deki tasnifin birbirinden farklı oluşu soru işaretlerini arttırmaktadır. Gerçi her iki eserin de Birgivî'ye nispeti kesin olmadığı için bu hususun bir gerekçe olduğu söylenemez. Zira iki eserin aynı müellife ait olamayacağı ifade edilirken ikisinin birden mezkûr müellife ait olmama ihtimali de bulunmaktadır. Neticede, eldeki bulgulardan hareketle *Kâşife* için kesin bir sonuçtan söz etmek mümkün görünmemektedir. Fakat bir tercihte bulunmak gerekirse; müellifin tasavvuf gruplarına karşı görüşlerinin keskinliği, eserin sonradan kaleme alındığı izlenimini uyandırmaktadır.¹⁸⁵ Çünkü Birgivî, kendinden sonra görüşleri çarpıtılan yahut Selefi düşüncenin temsilcisi haline getirilmek istenen bir müelliftir.¹⁸⁶ Fakat bu, tahminden öteye gitmeyen bir görüştür.

Dâmiğa ismindeki üçüncü eser *es-Sülûk ilâ tarîki'l-müteşerri'in*'e gelindiğinde bu da *Kâşife* gibi Birgivî'ye nispet edilmektedir. Tespit edilen tek bir nüshası Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan telif, 136b-143a sayfaları arasında olup tasavvuf gruplarına karşı kaleme alınmış bir eserdir.¹⁸⁷ Bu eserin Birgivî'ye nispeti konusunda da *Kâşife*'deki gibi benzer bir kanaat belirtilebilir.

Nihâî olarak *Kâşife*'deki tasnife yer vermek gerekirse müellif, Doğu Hanefî geleneğine uygun biçimde bir fırka tasnifinde bulunmuştur:

¹⁸⁴ Nüshadaki ferağ kaydı, eserin 1058 yılının Cemâziyelâhir ayında çarşamba günü tamamlandığını belirtmektedir. bk. Mehmed b. Pîr Ali el-Birgivî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'in* (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye, Halim Paşa, 33363), 131a. Bu durumda nüshanın yazımı Cemâziyelâhir'in 2, 9, 16 veya 23. günlerinden birinde bitmiştir. Bu, miladi olarak 1648'in Haziran-Temmuz'una denk gelmektedir. Dolayısıyla -eserin müellif nüshası olmadığı kabul edildiğinde- Birgivî'nin (929-981/1523-1573) *Kâşife*'yi kaleme almasını engelleyen tarihsel bir tenakuz bulunmamaktadır.

¹⁸⁵ Kalaycı da bu çerçevede eseri, Kadızâdeliler'in elinden çıkmış bir metin olarak görmenin imkânına işaret etmiştir. bk. Mehmet Kalaycı, "Birgivî Mirasının Toplumsal ve Metinsel Taşıyıcıları: Kadızâdeliler ve Etrafındaki Ulema", *Sah-ı Semân'dan Dârülfünûn'a: Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl*, ed. Hidayet Aydar - Ali Fikri Yavuz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 437, dip. 16.

¹⁸⁶ Adem Arıkan, "Osmanlı'da İbn Teymiyyeciliği Birgivî Üzerinden İhdas Etmenin İmkânı -Eleştirel Bir Yaklaşım-", *Osmanlı'da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler*, ed. Osman Demir vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2016), 508-509; Mehmet Dalkılıç, "İslam Mezhepleri Bağlamında Balıkesirli İslam Âlimi İmam Birgivî'nin Ehl-i Sünnet Algısı ve Vehhabilik/Selefilikle Suçlanmasının Günümüze Yansımaları", *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivî*, ed. Mehmet Bayyığıt vd. (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 2/30-31; Ali Durmuş, *Osmanlı'da Dinî-Siyasî Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 78-80.

¹⁸⁷ Mehmed b. Pîr Ali el-Birgivî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'in fi's-sülûki ilâ tarîki'l-müteşerri'in* (Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Konya İl Halk Ktp., 198/11), 136b-143a.

Tablo 11: Mehmed Birgivi’ye Nispet Edilen *Dâmiğatü’l-Mübtedi’în*
Adlı Eserdeki Fırka Tasnifi

<i>Dâmiğatü’l-Mübtedi’în</i>						
	1. Hârûriyye	2. Râfîziyye	3. Kaderiyye	4. Cebriyye	5. Cehmiyye	6. Mürce
1.	Ezrakîyye	‘Aleviyye	Ahmediyye	Muhtariyye	Mu’atilla	Târikiyye
2.	İbâhiyye	İmriyye	Şeneviyye	Enbiyâiyye [Ef’âliyye]	Merisiyye	Sâyibiyye/Sâibiyye
3.	Şa’lebiyye	Şî’iyye	Mu’tezile	Ma’iyye	Mültezikiyye	Râciyye
4.	Hâzimiyye	İshâkiyye	Keysâniyye	Mefrûgiyye	Vâridiyye	Şâkkiyye
5.	Halefiyye	Nâvusiyye	Şeytâniyye	Mennâniyye	Zenâdîka	Beyhesiyye
6.	Kûziyye	İmâmiyye	Şerikiyye	Kesâliyye [Keseliyye]	Harkîyye	‘Ameliyye
7.	Kenziyye	Zeydiyye	Vehmiyye	Sâbikiyye	Maḥlûkiyye	Menkûsiyye
8.	Şimrâhiyye	‘Abbâsiyye	Râvendîyye	Hâbibîyye	Fâniyye	Müsteşniyye
9.	Ahnesiyye	Mütenâsihiyye	Müteberiyye/ Müteberri’e	Havfiyye	Muğîriyye	Müşebbihe
10.	Muḥakkimiyye	Rac’iyye	Nâkişiyye	Neccâriyye	Vâkıfiyye	Haşviyye
11.	Mu’teziliyye	Lâ’iniyye	Bâsîtiyye	Fikriyye	Ḳabriyye	Eşeriyye
12.	Meymûniyye	Müterabbişiyye	Nazzâmiyye	Haşebiyye	Lafziyye	Bid’iyye

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Birgivi’nin bir de vefatının hemen öncesinde tamamladığı ve onun düşünce dünyasını net bir şekilde yansıtan *et-Tarîkatü’l-Muhammediyye ve’s-sîretü’l-Ahmediyye* isimli eseri vardır. Bu eserde Birgivi, Müslüman toplumu sünnet üzere ikâme etmeyi ve insanları bid’atlerden sakındırmayı amaçlamaktadır.¹⁸⁸ Müellife nispetinden emin olunan bu telifte o, herhangi bir fırka tasnifinde bulunmasa da belirlediği ana fırkalar hakkında bazı açıklamalarda bulunmaktadır. Bu itibarla meselenin -kısa bir şekilde- çalışma kapsamında değerlendirilmesi uygun olacaktır.

Birgivi, *Tarîka*’yı temelde üç bâba ve her bir bâbı da üç fasla ayırmıştır. Eserin ikinci bâbının adı “Muhammedî Şeriattaki Önemli Meseleler Hakkında” olup ilk faslı “İtikâdın Tashîhi ve Ehl-i sünnet Mezhebine Tatbîki Hakkında”dır. Müellif, fırkalar hakkındaki görüşlerini bu fasılda ele almaktadır.

¹⁸⁸ Huriye Martı, “et-Tarîkatü’l-Muhammediyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 21 Mart 2022). (Ansiklopedinin matbu maddesi ile web sayfasındaki metni farklı olduğu için web sayfasına atıf yapılmıştır.)

O ilk olarak Ehl-i sünnet inancının temel akidesini ve etrafında görüş birliği olduğunu söylediği hususları zikretmektedir.¹⁸⁹ Akabinde *Tatarhâniyye*'den¹⁹⁰ nakille tikel olarak belirli sözleri veya fikirleri söylemenin hükümlerine geçiyor ve bu kavilde bulunanların kâfir olduğunu söylüyor.¹⁹¹ Sonrasında da tespit ettiği ana fırkaları, alt gruplarına değinmeksizin, görüşlerinin bâtıllığı ve yanlışlığı üzerinden ele alıyor.¹⁹² Birgivî'nin buradaki amacı mezkûr fırkaların küfrünü ortaya koymak ve insanları, fırkaların benimsediği bu ve benzeri fikirlerden uzaklaştırmaktır. Birgivî'nin temel görüşlerine yer verip küfrüne hükmettiği fırkalar sırayla şunlardır: Kaderiyye, Keysâniyye, Râfıziler, Hâriciler, Yezîdiyye, Neccâriyye, Mu'tezile ve Mürcie. Ayrıca bunların yanında üç ismin görüşlerine husûsî olarak değinmiştir ki bunlar da; Muammer b. Abbâd, Şeytânüttâk ve Cehm b. Safvân'dır.

Müellifin anlatımında dikkat çeken hususlardan biri Mürcie'yi dört gruba ayırmasıdır. Buna göre Birgivî, Mürcie içerisinde yer alan dört gruptan ikisinin küfürde olduğunu, birinin iman dairesinde olmakla birlikte bid'at zümresine dâhil olduğunu ve diğerinin de sünnet üzere bulunduğunu belirtmektedir. İnsanlara da bu son gruba uymalarını söylemektedir.¹⁹³ Bir diğer husus da başta *Tatarhâniyye*'den nakille küfürlerine hükmettiği Hâricileri, metnin devamında iman dairesine katmasıdır. Nitekim o, Hâricilerin tevilde hataya düştüklerini söyleyerek onları kâfir statüsünden bid'atçı konumuna "yükseltmiştir".¹⁹⁴ Birgivî Mehmed Efendi'nin, İslâm dairesinden çıkmış ve

¹⁸⁹ Mehmed b. Pîr Ali el-Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-sîretü'l-Ahmediyye*, thk. Muhammed Rahmetullah Nâzım en-Nedvî (Şam: Dâru'l-Kalem, 2011), 77-90.

¹⁹⁰ *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'nin fikhî konularda başvurduğu temel kaynaklardan biri olan bu eserin adı *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*'dir ve Hindistanlı Hanefî fakihî Âlim b. Alâ'ya (ö. 786/1384) aittir. bk. Ferhat Koca, "el-Fetâva't-Tatarhâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/446-447.

¹⁹¹ Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, 90-93.

¹⁹² Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, 93-99.

¹⁹³ Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, 97-98. Birgivî'nin sünnet üzere olan bir Mürcie grubundan bahsetmesi akla Mâtürîdî'nin mezmûm-mahmûd ve Nesefî'nin habîs-habîs olmayan Mürcie ayrımlarını getirmektedir. Konuyla alakalı ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Mücahid Dündar, *Teşekkül Dönemi Kelâm Problemlerine Devrin Siyâsî-Sosyal Hâdiselerinin Etkileri (İman-Amel İlişkisi Bağlamında)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 240-242; İbrahim Hakkı İnal, "Hanefî Literatüründe Ebû Hanîfe'nin Mürciiliği Problemi", *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, ed. İbrahim Hatiboğlu (Bursa: Kurav Yayınları, 2005), 2/228-229.

¹⁹⁴ Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, 98-99.

kâfir olarak bildirilmiş fırkaları zikrettikten sonra konuyu dönemindeki tasavvuf gruplarına getirmesi de ayrıca dikkati câlip bir durumdur.¹⁹⁵

1.8. Ya‘kûb b. ‘Abdüllatîf ve Mîlel-Nihal Türündeki Eseri

Biyografik ve bibliyografik kaynaklar gözden geçirildiğinde Yakub b. Abdüllatîf hakkında herhangi bir malûmata rastlanmamıştır. Elde edilen sınırlı düzeydeki bilgiler ise onun günümüze ulaşan eserlerinden hareketle ortaya çıkarılmıştır. Bu bağlamda tespit edildiği kadarıyla müellifin kaleme aldığı iki eser bulunmaktadır. Bunlardan biri - çalışmada incelenecek olan- *İslam’da Fırkalar* başlığı taşıyan eser¹⁹⁶; diğeri de Arap dil bilgisi kurallarını muhtevi *Ḳavâ’idu’s-şarḥ* isimli kitaptır. Müellif her iki eserinde de adını Yakub b. Abdüllatîf şeklinde belirtmiştir.¹⁹⁷ Buradan hareketle mezkûr eserlerin Yakub’a nispeti hususunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Ancak müellifin kimliği meselesi kapalı kalmaya devam etmektedir. Bununla beraber eserlerindeki bir ifade en azından dönemlendirme noktasında ipucu sunmaktadır. Zira müellif, kitabının başında eserini Sultan Murad’a ithaf ettiğini belirtmektedir.¹⁹⁸ III. Murad’ın da 1574-1595 yılları arasında hükümdarlık yaptığı göz önüne alındığında¹⁹⁹ müellifin eserini yaklaşık bu 20 yılda tamamlamış olduğu görülmektedir. Bu itibarla eser, 16. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilebilir. Buradan hareketle de Yakub’un bu yıllarda hayatta olduğu sonucu çıkmaktadır. Fakat vefatına dair net bir tarih vermek eldeki bilgilerden hareketle mümkün değildir.

Yakub b. Abdüllatîf’in eserlerinden hareketle hayatına dair elde edilen bir başka bilgi, mesleğinin müderrislik olduğu yahut müderrislik yapmaya elverişli biri olduğudur. Nitekim o, eserini padişaha ithaf ederken sultandan bir dâhil medresesi müderrisliği

¹⁹⁵ Birgivî, *et-Ṭarîkatü’l-Muhammediyye*, 99-100.

¹⁹⁶ Eserde kitabın ismine dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ne müellif eserin herhangi bir yerinde kitabın ismini belirtmiş ne de ferağ kaydında telife dair bir bilgi verilmiştir. Bu itibarla kitaba konulan “İslam’da Fırkalar” başlığı muhtemelen eserin baş tarafındaki konulardan hareketle yapılmış bir isimlendirmedir. Fakat bu, muhtevayı tam anlamıyla yansıtan bir başlık değildir. Eserin isimlendirilmesine dair tasarruf ise ikinci bölümdeki ilgili başlıkta yapılacaktır.

¹⁹⁷ Yakub b. Abdüllatîf, *Ḳavâ’idu’s-şarḥ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 1353), 4a; Yakub b. Abdüllatîf, *İslam’da Fırkalar* (İstanbul: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 854), 3a; Ya‘kûb b. Abdüllatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, haz. Halil İbrahim Bulut vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 74.

¹⁹⁸ Yakub b. Abdüllatîf, *İslam’da Fırkalar* (Yazma Eserler, 854), 3b.

¹⁹⁹ Bekir Kütükoğlu, “Murad III”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/172.

talep etmektedir.²⁰⁰ Kısaca işaret etmek gerekirse; Osmanlıda bulunan çeşitli medrese derecelerinden biri olan dâhil medresesi, Sahn-ı Semân'ın hemen öncesinde yer almaktadır.²⁰¹ Bu itibarla müellif, dönemin yüksek dereceli denebilecek medreselerinden birinde müderrislik yapmak adına padişah'tan talepte bulunmaktadır. O dönemde ise müderris olabilmek için devletin tanıdığı medreselerde eğitim görmek gerekiyordu. Bu durumda Yakub, Yirmili, Otuzlu, Kırklı, Ellili, Altmışlı ve sonrasında da Sahn-ı Semân yahut Süleymâniye medreselerinde eğitim almış biridir. Yine dönemin şartlarına bağlı olarak o, aldığı eğitim sonrasında elde ettiği icâzetle birlikte hiyerarşik olarak en aşağıdaki medreselerden birinde müderris olarak görev yapmış olmalıdır.²⁰² Çünkü o zamanki uygulama müderrislerin mevkilerinin sırayla yükselmesi şeklinde idi. Bundan dolayı eğer müellif, dâhil yani Ellili medrese müderrisliği talep ettiyse muhtemelen hiyerarşik olarak aşağıdaki medreselerde müderrislik yapmıştır. Bu da müellife dair kazasker rûznâmçe kayıtlarında daha fazla bilginin bulunduğu anlamına gelmektedir. Zira müderris olacak herkesin tayin kaydı tutulmakta ve böylece müderrislerin mesleğe ne zaman başladıkları, nerede kaç yevmiye ile görev yaptıkları ve nasıl bir ilerleme gösterdikleri gibi bilgilere ulaşılabilmektedir.²⁰³ Ancak bu arşiv kayıtlarının pek azı neşredilmiştir.²⁰⁴ Neşredilen eserler incelendiğinde ise müellife ait bir bilgiye ulaşılamamıştır.²⁰⁵ Bu itibarla Yakub b. Abdüllatif'in padişah III. Murad'a arz ettiği dâhil medresesi müderrisliği talebinin karşılanıp karşılanmadığına dair bir

²⁰⁰ Yakub b. Abdüllatif, *İslam'da Fırkalar* (Yazma Eserler, 854), 3b.

²⁰¹ Medreseler ve dereceleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 11-17, 55-63; Mehmet İpşirli, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/327-333.

²⁰² Harun Yılmaz, "Medrese Geleneğinde Yenilik ve Kurumsallaşma: XV. ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Medreseleri", *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*, ed. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 333-334.

²⁰³ Ercan Alan, "Arşiv Kaynağı Olarak Kadıasker Ruznamçelerinin Medreseler ve Müderrisler Açısından Önemi", *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*, ed. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 202.

²⁰⁴ Söz konusu arşivlere dair neşir dışında yapılan çalışmalardan biri de kataloglamadır. Söz gelimi İstanbul Müftülüğü'ndeki Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) arşivindeki defterler kataloglanmış ve böylece dağınık haldeki kayıtlar düzenlenmiştir. Arşivdeki Rumeli ve Anadolu Kazaskerliği rûznâmçelerinin katalog bilgileri için bk. Bilgin Aydın vd., *Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2006), 47-58.

²⁰⁵ Bilgin Aydın (ed.), *XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri*, haz. Ercan Alan, Abdurrahman Atçıl (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018).

bilgi henüz bulunmamaktadır. Son olarak ise ismindeki “İstanbûlî” nisbesi, onun İstanbul’da doğduğuna ya da orada ikâmet ettiğine işaret etmektedir.²⁰⁶

Yakub b. Abdüllatîf’in telifleri incelendiğinde iki eserini de Türkçe yazdığı görülmektedir. Hatta *Kavâidu’s-şarf* eseri -dönemin veziri Mehmed Paşanın²⁰⁷ talebi üzerine- İbnü’l-Hâcib’e ait *eş-Şâfiye* isimli eserin Türkçeye tercümesidir.²⁰⁸ Müellifin çalışma bağlamında ele alınacak kitabı *İslam’da Fırkalar*’a gelindiğinde; tespit edildiği kadarıyla eserin iki nüshası bulunmaktadır:

1. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler Koleksiyonu, numara 854. Toplamda 292 varaktan oluşan eser, katalogdaki isim kaydının eserin içeriğini tam anlamıyla yansıtmadığından hareketle *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı* adıyla bu nüsha üzerinden neşredilmiştir. Nüshanın istinsah tarihi yahut varsa müstensihî belirtilmemiştir.
2. Mısır Kütüphanesi, Tevhid bölümü, numara 48. Kataloglara *Kitâb fi’l-fırakı’l-İslâmiyye* adıyla kaydedilen nüshaya -ne yazık ki- ulaşılammıştır. Kayıta geçen bilgiye göre nüsha 319 varak olup müellif eserini III. Murad dönemindeki sadrazam Mehmet Paşa’ya ithaf etmiştir.²⁰⁹ Türkiye’deki nüsha padişaha ithaf edilirken Mısır’daki nüshanın sadrazama ithaf edilmesi dikkat çekmektedir.

Kataloglara *İslam’da Fırkalar* adıyla kaydedilen eser incelendiğinde Yakub b. Abdüllatîf’in kendini kitapta, İslâmî gruplarla sınırlamadığı görülmektedir. O hem İslâmî fırkaları hem İslâm dışı din ve mezhepleri hem de felsefî sistemleri ele almıştır. Bu itibarla *İslam’da Fırkalar*, milel-nihal türünde kaleme alınmış bir kitap örneğidir. Eser, söz konusu türün kâmil bir örneği olan Şehristânî’nin *el-Milel ve’n-Nihâl*’iyle tasnif ve muhtevâ bakımından büyük oranda benzerlikler taşımaktadır. Buna karşın eser üzerine incelemede bulunan Bulut, eserin *el-Milel ve’n-Nihâl*’in tercümesi

²⁰⁶ Ali Rıza Karabulut - Ahmet Turan Karabulut, *Mu’cemü’t-târîhi’t-türâsi’l-İslâmî fi mektebâti’l-‘âlem: el-Mahtûât ve’l-matbû’ât* (Kayseri: Dâru’l-Akabe, 2001), 5/3964.

²⁰⁷ Mezkûr Mehmed Paşa’nın, III. Murad dönemi sadrazamlarından Sokullu Mehmed Paşa olduğu hakkında bk. Halil İbrahim Bulut, “İnceleme”, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, mlf. Ya’kûb bin Abdüllatîf (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 25-26; Amine Çelik, *Bir Osmanlı Müellifi Olarak Ya’kûb b. Abdüllatîf’in İlmî Şahsiyeti ve İslam Mezheplerine Bakışı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 21.

²⁰⁸ Kâtib Çelebi, *Keşf el-Zunun*, 1941, 2/1021.

²⁰⁹ Karabulut - Karabulut, *Mu’cemü’t-târîhi’t-türâsi’l-İslâmî fi mektebâti’l-‘âlem*, 5/3964.

sayılamayacağını, telif-derleme bir eser olduğunu²¹⁰; ayrıca kitabın, mezhepler tarihi alanında Türkçe olarak yazılmış ilk milel-nihal türü eser olarak kabul edilebileceğini belirtmektedir.²¹¹ Ancak ifade edilmelidir ki esere milel-nihal niteliği kazandıran kısım, yalnızca birinci bölümdür. Kitabın devamında müellif, kelâmî konuları ele almaktadır. Toplamda altı bölümden müteşekkil eserin ilk bölümü İslâm mezhepleri ve diğer dinlere ayrılmışken kalan beş bölümde ilahiyât ve sem'îyyât konularıyla cevher ve araz bahisleri işlenmiştir. Eserdeki kelâmî bahislerle alakalı henüz bir çalışmanın bulunmadığına işaret ettikten sonra müellifin ilk bölümde ele aldığı İslâm mezheplerinin tasnifine geçilebilir:

Tablo 12: Ya'kûb b. 'Abdullaîf'in *İhtilâfât-ı fırak-ı İslâmiyye ve beyân-i mesâil-i kelâmiyye* Adlı Eserindeki Fırka Tasnifi²¹²

<i>İhtilâfât-ı fırak-ı İslâmiyye ve beyân-i mesâil-i kelâmiyye</i>							
1. Mu'tezile	2. Şî'a	3. Havâric	4. Mürcie	5. Neccâriyye	6. Cebriyye	7. Müşebbihe	8. Nâciye
1.1. Vâşiliyye	2.1. Gulât	3.1. Muḥakkime	4.1. Yûnusiyye	5.1. Burgûşiyye			
1.2. 'Amriyye	2.1.1. Sebe'îyye	3.2. Beyhesiyye	4.2. 'Ubeydiyye	5.2. Za'ferânîyye			
1.3. Hüceyliyye	2.1.2. Kâmilîyye	3.3. Ezârika	4.3. Gâssânîyye	5.3. Müstedrike			
1.4. Nazzâmîyye	2.1.3. Benânîyye	3.4. Necedât	4.4. Şevbânîyye				
1.5. Esvâriyye	2.1.4. Muğîriyye	3.5. Aşfariyye	4.5. Tûmeniyye				
1.6. İskâfiyye	2.1.5. Cenâhiyye	3.6. İbâziyye					
1.7. Ca'feriyye	2.1.6. Manşûriyye	3.6.1. Hafşîyye					
1.8. Bîşriyye	2.1.7. Haṭṭâbiyye	3.6.2. Yezîdiyye					
1.9. Mürdâriyye	2.1.8. Gurâbiyye	3.6.3. Hârisiyye					
1.10. Hişâmîyye	2.1.9. Zemmiyye	3.6.4. Dördüncü					
1.11. Şâlihîyye	2.1.10. Hişâmîyye						
1.12. Hâ'itîyye / Hâbiṭiyye	2.1.11. Zü'râriyye	3.7. 'Acârîde					
1.13. Hadşîyye	2.1.12. Yunûsiyye	3.7.1. Meymûniyye					
1.14. Ma'meriyye [Mu'ammeriyye]	2.1.13. Şeytânîyye	3.7.2. Hamziyye					
1.15. Şümâmîyye	2.1.14. Rizâmîyye	3.7.3. Şu'aybiyye					
1.16. Hayyâtîyye	2.1.15. Müfvevîza	3.7.4. Hâzîmiyye					
1.17. Câhîziyye	2.1.16. Bedâiyye	3.7.5. Halefiyye					
1.18. Kâ'biyye	2.1.17. Nuşayriyye	3.7.6. Etrâfiyye					
1.19. Cübbâiyye	2.1.18. 'İsmâ'îliyye	3.7.7. Ma'lûmiyye					
1.20. Behşemiyye	2.2. Zeydiyye	3.7.8. Meçhûliyye					
	2.2.1. Cârûdiyye	3.7.9. Şaltîyye					
	2.2.2. Süleymânîyye	3.7.10. Şe'âlîbe					
	2.2.3. Bütürîyye	3.7.10.1. Ahnesiyye					
	2.3. İlmâmîyye	3.7.10.2. Ma'bediyye					
		3.7.10.3. Şeybânîyye					
		3.7.10.4. Mükremiyye					

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

²¹⁰ Bulut, "İnceleme", 36.

²¹¹ Bulut, "İnceleme", 22, 40.

²¹² Eserin isimlendirilmesindeki tasarruf yazara aittir. Gerekçesi için bk. dip. 326.

Görüldüğü üzere Yakub, Eş'arî fırak geleneğine uygun olarak ana fırkaları sekize ayırmış ve alt fırkalarla birlikte 73 sayısına ulaşmaya çalışmıştır. Bu ana fırkalar; Mu'tezile, Şîa, Havâric, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Nâciye'dir. Müellif tasnifinde Seyfeddin Âmidî'nin *Ebkârü'l-efkâr* eserindeki tasnifin aynısını kullanmıştır.²¹³

1.9. Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî ve *Tebyînü'l-meḥârim*'i

Şimdiye değin incelenen isimlere dair sınırlı bilgi olması durumunda ya kişinin soyundan gelen meşhur bir isimden hareket edildi ya da telif ettiği eserlerinden harekete çıkarımlarda bulunuldu. Yusuf Sinânüddîn'de ise elde edilen bilgilerin birçoğu ismindeki nispetlerden çıkarılmıştır. Bu bağlamda ele alınacak müellifin tam adı -farklı kaynaklardaki şekliyle- şöyle belirlenebilir: Yusuf Sinânüddîn b. Abdullah el-Amâsî er-Rûmî el-Hanefî el-Vâizü'l-Mekkî Şeyḥu'l-Harem el-Ḥalvetî.²¹⁴ Ayrıca onun için “nezîlü/sekenü Mekke” ve “müsta'reb” şeklinde tabirler de kullanılmıştır.

Sırayla gidildiğinde; Yusuf Sinânüddîn'in²¹⁵ babasının adı Abdullah'tır. Ancak bu Abdullah'ın kim olduğu hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Müellifin tefsir metoduyla ilişkili bir araştırma yayımlayan Leylâ Muhammed Me'âş, *Şekâik*'ta el-Amâsî nisbesine sahip Abdullah isimli birinin²¹⁶ Yusuf'un babası olma ihtimalini değerlendirmiştir.²¹⁷ Fakat bunu doğrulamak mümkün değildir. Müellifin adıyla birlikte yaygın olarak kullanılan “el-Amâsî” nispeti, onun Amasya'da doğup büyüdüğünü göstermektedir. Hayatının ilerleyen dönemlerinde Mekke'ye yerleşen Yusuf hakkında söylenen “Rûmî” ise Anadolu'dan geldiğinden dolayı verilmiş bir nitelemedir. “el-Hanefî” -doğal olarak- mezhebî mensubiyetini ifade etmektedir. “el-Vâizü'l-Mekkî” ve “Şeyḥu'l-Harem” de

²¹³ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 5/37-106.

²¹⁴ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1955, 2/565; Kâtib Çelebi, *Keşf el-Zunun*, 1941, 1/342; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmusü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikin* (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002), 8/233; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, 1938, 2/524; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2016, 1/475; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin: Terâcimü muşannifi'l-kütübi'l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2010), 13/311.

²¹⁵ Türk örfünde Yusuf adı konulanların Sinân (Sinânüddîn) şeklinde isimlendirildiği ve iki ismin birlikte kullanıldığı belirtilmiştir. bk. Muhammed Abdülmü'tî b. Ebi'l-Feth İshâkî, *Kitâbü Aḥbâri'l-üvel fi men teşarrafê fi Mısır min erbâbi'düvel* (b.y.: y.y., ts.), 143.

²¹⁶ Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, 346-347.

²¹⁷ Leyla Muhammed Me'âş, “el-İmâm Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî (t. 1000/1592) ve Menhecühû fi't-Tefsiri'l-Mevzûi min Hilâli Kitâbihi: 'Tebyînü'l-Meḥârim'”, *Osmanlı Döneminde Tefsir*, ed. Hidayet Aydar vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 2/177-178.

Mekke’de icra ettiği görevlere işaret etmektedir. “el-Halvetî” nispetini görüşlerinden ötürü müellife nispet etmek sakıncalı olacaktır. Zira o eserinde Halvetîlik’te yaygın olan bazı uygulamaları yanlış bulduğunu belirtmiştir.²¹⁸ Nihâî olarak “nezîlû/sekenü Mekke”, Yusuf’un Mekke’ye sonradan geldiğini ve “müsta‘reb” de orada uzun süre kaldığını bildirmektedir.

Zikredilenlerden hareketle Yusuf Sinânüddîn, Amasyalı bir âlim olup Hanefî mezhebine mensuptur. O, hayatının ilerleyen dönemlerinde Mekke’ye yerleşmiş ve orada yaşamaya devam etmiştir. İlim tahsilinden sonra Mekke’de vâizlik görevinde bulunmuştur. Bu da onun Arapçasının ve hitâbetinin oldukça iyi olduğunu göstermektedir. Eserinde de kendisinin bu görevle tanındığını söylemiştir.²¹⁹ Yusuf vâizlik dışında Şeyhülharemlik vazifesi de yapmıştır. Dolayısıyla Yusuf’un Mekke’de bir dönem idareci olarak görev aldığı anlaşılmaktadır.²²⁰ Konuyla alakalı daha net bilgi edinmek maksadıyla Osmanlı Arşivi’ndeki mühimme defterleri incelendiğinde h. 985 ile 987 yılları arasında Şeyhülharem Yusuf ve Şeyhülharem Sinan şeklinde dört belgenin bulunduğu tespit edilmiştir.²²¹ Söz konusu belgelerin Yusuf Sinânüddîn’e işaret ettiği kesin olmasa da bir ihtimal olarak onun bu yıllar arasında şeyhülharemlik vazifesinde olduğu söylenebilir. Kaleme aldığı eser sayısı az olan Yusuf için telifatının azlığının gerekçesi olarak - şeyhülharemlik gibi- idari görevlerinin yoğunluğu gösterilmiştir.²²²

Mekke’nin hemen yakınında ikâmet eden Yusuf’un nerede vefat ettiği belli değildir. Kaynaklar arasındaki ihtilaf Mekke ile Amasya arasında yoğunlaşmaktadır.²²³ Fakat eldeki verilerde ikisinden birini tercih ettirecek bir gerekçe bulunmamaktadır. Vefat

²¹⁸ Yusuf Sinânüddîn el-Amâsî, *Tebyînü’l-Mehârim* (Manisa: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Akhisar Zeynelzade, 1346), 449; Recep Orhan Özel, “Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî (1000/1592) ve ‘Tebyînü’l-Mehârim’ Adlı Eseri”, *Usûl İslam Araştırmaları* 20 (2013), 131.

²¹⁹ Yusuf Sinânüddîn el-Amâsî, *Tebyînü’l-Mehârim* (Akhisar Zeynelzade, 1346), 595.

²²⁰ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Şeyhülharem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/90-91.

²²¹ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âsafî - Divan-ı Hümayûn Sicillatı Mühimme Defterleri* [A. {DVNSMHM.d}], No. 33, 56; Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âsafî - Divan-ı Hümayûn Sicillatı Mühimme Defterleri* [A. {DVNSMHM.d}], No. 35, 489; Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âsafî - Divan-ı Hümayûn Sicillatı Mühimme Defterleri* [A. {DVNSMHM.d}], No. 40, 403; Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Arşivi - Topkapı Sarayı Müze Arşivi Defterleri* [TS.MA.d], No. 722, 4.

²²² Me‘âş, “el-İmâm Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî (t. 1000/1592) ve Menhecühû fi’t-Tefsîri’l-Mevzûî min Hîlâli Kitâbihî: ‘Tebyînü’l-Mehârim’”, 2/179.

²²³ Yusuf Sinânüddîn’in Mekke’de vefat ettiğini belirten kaynaklar için bk. İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-‘Arîfîn*, 1955, 2/565; Kâtib Çelebi, *Keşf el-Zunun*, 1941, 1/342. Amasya’da vefat ettiğini söyleyen kaynaklar için ise bk. Ziriklî, *el-A‘lâm*, 2002, 8/233; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2016, 1/475.

ettiği tarih konusunda ise herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Nitekim Ziriklî hariç -ki o da başka bir müellifle karıştırdığı için- kaynakların hepsi Yusuf Sinânüddîn'in 1000/1592 yılında vefat ettiği noktasında hemfikirdirler. Bahsi geçen karıştırılan kişi, Yusuf'la aynı ada ve nispete sahiptir. O da kaynaklarda Yusuf Sinânüddîn el-Amasî olarak geçmektedir.²²⁴ Fakat vefat tarihi 986/1578 olan âlim, Beyzâvî'nin tefsirine hâşiye yazdığı için Muhaşşî Sinân olarak tanınmaktadır.²²⁵

Yusuf'un mezhepleri tasnifine gelindiğinde o, İslâm fırkalarını *Tebyînü'l-meḥârim* isimli eserinde ele almıştır. Söz konusu eserin -katalog kayıtlarına- göre yalnızca Türkiye'de kırktan fazla nüshası bulunmaktadır. Eserin tahkiki de gerçekleştirildiği için ayrıca nüshalarına yer verilmeyecektir. Fakat yapılan tahkik çalışmalarına kısaca işaret etmekte fayda var. Tespit edildiği kadarıyla ilk olarak 2000 yılında Hâlid Hasan Hendâvî, *Tebyîn*'in ilk yirmi iki bâbını Sudan'daki Kur'ân-ı Kerim ve İslâmî İlimler Üniversitesi'nde doktora tezi olarak tahkik etmiştir.²²⁶ Sonrasında eser, 2011 senesinde Kahire'de eş-Şebrâvî tarafından *Tahzîrû'l-Müslimîn min mie bâb min ebvâbi'l-ḥarâm*

²²⁴ Birkaç örnek için bk. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, 1938, 1/739; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2016, 1/475; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 5/1514.

²²⁵ Mezkûr ismin daha ayrıntılı biyografisi için bk. Eyyüp Said Kaya, "Sinan Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/228-229.

²²⁶ Halid Hasan Hendâvî, *Tebyînü'l-meḥârim fi'l-Kur'âni'l-Kerim li-muḥannifihi: Sinânüddîn Yûsuf b. Mûsâ b. Süleymân b. Abdullah el-Amâsî şeyḥu'l-Harem el-Mekkî el-müteveffâ sene elf li'l-hicre -dirâse ve tahkîk* (Sudan: Kur'ân-ı Kerim ve İslâmî İlimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000). Mezkûr doktora tezinde Yusuf Sinânüddîn'in hayatı, yukarıdaki anlatılara ek bazı malûmatlarla ele alınmıştır. Bunun nedeni, araştırmacının faydalandığı kaynağın Hüseyin Hüsâmeddin Yasar'ın *Amasya Tarihi* isimli eseri olmasıdır. Toplamda on iki ciltlik bu eserin onuncu cildinde Yusuf Sinânüddîn hakkında bilgiler verilmektedir. Ancak eserin sözü edilen onuncu cildi hâlihazırda ulaşılabılır halde değildir. Ana metni asıl kaynağa gitmeksizin aracı bir kaynak üzerinden inşa etmek doğru bir tutum olmamakla birlikte tezde geçen malûmattan müstağni kalmak da müellifin sîreti açısından eksiklik olacağından ilave bilgileri bu dipnotta vermek uygun olacaktır:

Yusuf Sinânüddîn, 912 yılında Amasya şehrinin ortasında yer alan Üçler Mahallesi'ndeki ailesinin evinde doğmuştur. (s. 64) Normalde babasının adı olarak zikredilen Abdullah aslında dedesinin adı olup tam adı Yusuf b. Musa b. Süleyman b. Abdullah'tır. (s. 63) İlim tahsil etmek amacıyla İstanbul'a gitmiş ve orada Muhaşşî Sinan Efendi'nin halkasına girmiştir. İcazet alana kadar onunla birlikte olmuştur. Başka bir deyişle mülâzemetini Sinan Efendi'de yapmıştır. Sonrasında memleketi Amasya'ya dönmüştür. (s. 67) Muhaşşî Sinan'dan başka diğer hocaları Bahşî Halife el-Amâsî (ö. 931) ve İmâdzâde Muslihiddîn Mûsâ Amâsivî (ö. 936-8)'dir. (s. 67-68) Aldığı eğitimden sonra memleketi Amasya'da iki yıl müddetince müderris olarak çalışmıştır. Akabinde 975 senesinde Hızır Paşa Medresesi'nde müderrislik yapan Cuma Efendi vefat ettiğinde onun yerine geçmiştir. Sonra bir başka medresede daha görev yapmıştır ta ki Mekke'ye gidene kadar. Onun Mekke'ye gidişi 984 yılında olmuştur ve Kâbe'nin yakınında bir yere yerleşmiştir. (s. 71-72) (Yusuf'un *Tebyînü'l-meḥârim*'i 980 yılında Mekke'de tamamladığı bilgisi göz önüne alındığında tarihlendirmede sıkıntı olmalıdır.) Müellif Mekke'de tedris faaliyetleriyle meşgul olmuş ve oraya gelen Türklere vaazlar vermiştir. (s. 67) 988 yılına gelindiğinde o, şeyhülharem olmuş ve 994 yılında da Amasya'ya dönmüştür. (s. 63) Dönüşünden yaklaşık altı yıl sonra 27 Rebûlâhîr Cuma gecesi vefat etmiştir. (s. 64)

el-müsemma Tebyînü'l-meḥârim ismiyle yayımlanmıştır.²²⁷ Akabinde Leyla Muhammed Me'âş, yayımlanan tahkikte hatalar olduğunu belirterek ilk 30 bâbı Cezayir'deki Oran Üniversitesi'nde doktora tezi olarak tahkik etmiştir.²²⁸ Son olarak, yirmi iki bâbı doktora tezi olarak çalışan Hendâvî'nin tahkiki, Ravza Yayınları tarafından 2022'de altı cilt halinde yayımlanmıştır.²²⁹

Tebyîn'i belirli bir ilim dalı altına koymak zor olsa da genel algıya göre o, 98 bâbdan müteşekkil bir tefsir eseridir. Eserde ele alınan konular bâb dışında fasıllara da ayrılarak incelenmiştir. Müellif yaşadığı dönemde helâl ve haramların artık bilinmediğine ve aradaki sınırın iyice belirsizleştiğine binâen Kur'ân'dan hareketle haramları ortaya koyan bir kitap kaleme almak istemiştir.²³⁰ Merkeze Kur'ân'ı yerleştiren Yusuf, her bâba başlarken belirlediği konuyla alakalı ayetleri zikretmekte ve ardından onun izahına geçmektedir. Bu 98 bâb'tan 57.'si ise bid'at ehli İslâmî fırkalar hakkındadır. Konuya sırayla el-En'âm 6/159,153, en-Nisâ 4/115, Âl-i İmrân 3/103, Tevbe 9/71, Fâtiha 1/6 ve Şûrâ 42/52 ayetlerini zikrederek başlayan Yusuf Sinânüddîn'in tasnifi şu şekildedir:

²²⁷ Yusuf Sinânüddîn el-Amâsî, *Tahzîrû'l-Müslimîn min mie bâb min ebvâb'l-ḥarâm el-müsemma Tebyînü'l-meḥârim*, thk. eş-Şerîf Ebi'l-Hasan Abdullah eş-Şebrâvî (Kahire: Dârü'r-Risâle, 2011).

²²⁸ Leyla Muhammed Me'âş, *Tebyînü'l-meḥârim li'l-imâm Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî el-vâ'izi'l-Ḥaneḫî (t. 1000/1592): dirâse ve tahkîk* (Cezayir: Oran Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018).

²²⁹ Yusuf Sinânüddîn el-Amâsî, *Tebyînü'l-meḥârim*, thk. Halid Hasan Hendâvî (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022).

²³⁰ Yusuf Sinânüddîn el-Amâsî, *Tebyînü'l-Meḥârim* (Akhisar Zeynelzade, 1346), 2-3.

Tablo 13: Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî'nin *Tebyînü'l-Meḥârim* Adlı
Eserindeki Fırka Tasnifi

Tebyînü 'l-Meḥârim					
1. Ḥavâric	2. Şî'a	3. Mu'tezile	5. Cebriyye	4. Mürcie	6. Müşebbihe
1. Necedât	1. Keysâniyye	1. Vâsiliyye	1. Cehmiyye	1. Yûnusiyye	1. Kerrâmiyye
2. Ezârîka	2. Muḥtârîyye	2. Hüzeyliyye	2. Neccârîyye	2. Ğassâniyye	2. Muḳâbiliyye
3. İbâziyye	3. Hâşimiyye	3. Nazzâmiyye	3. Dırârîyye	3. Şâlihîyye	3. İsmiyye
4. 'Acârîde	4. Beyâniyye	4. Hadşîyye		4. Yevnâniyye [Şevbâniyye]	4. Hâşimiyye
5. Meymûniyye	5. Tûrâbiyye	5. Sırrîyye (?)		5. Tûmeniyye	5. Küllâbiyye
6. Şufriyye	6. Zeydiyye	6. Murdâriyye			
7. Faşîliyye	7. Cârûdiyye	7. Yemâmiyye			
8. 'Aṭaviyye	8. Süleymâniyye	8. Câhîziyye			
9. Fûdeykiyye	9. Şâlihîyye	9. Ka'biyye			
10. Beyhesiyye	10. İmâmiyye	10. Cübbâiyye			
11. Bid'iyye	11. Bâkırîyye	11. Hâfîziyye			
12. Şemrâhîyye	12. Nâvûsiyye	12. Ḥayyâtîyye			
13. Aḥnesiyye	13. Şümeysiyye				
14. Câzimiyye	14. Eftâhîyye				
15. Şaltîyye	15. Vâkıfîyye				
	16. Mûseviyye				
	17. İsnâ 'Aşeriyye				
	18. Sebeiyye				
	19. Kâmilîyye				
	20. 'Ulyâ'iyye				
	21. Muğîriyye				
	22. Manşûriyye				
	23. Ḥattâbiyye				
	24. Kâmilîyye				
	25. Hişâmiyye				
	26. Nu'mâniyye				
	27. Nuşayriyye				
	28. İshâkıyye				
	29. İsmâ'iliyye				
	30. Mu'ammeriyye				
	31. Fuḍayliyye				
	32. Mûtenâsihiyye				

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yusuf Sinânüddîn konuyla alakalı ayetleri zikrettikten ve onları izah ettikten sonra meseleyle ilgili hadislerin zikrine geçmektedir. En son 73 fırka hadisini ele alan müellif, hadisi açıkladıktan sonra -tabloda görüleceği üzere- aslî fırkaların altı olduğunu belirtmiş ve onların fer'î fırkalarını sıralamıştır. Fer'î fırkaların sayımının öncesinde veya sonrasında aslî fırkaların temel görüşlerini belirtse de alt fırkalar hakkında bir açıklamada bulunmamaktadır. Bunu da kitabını ihtisar üzere kaleme aldığını belirterek ve mezhepler hakkında ayrıntılı bilgi isteyenlerin Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl*'ine başvurmasını tavsiye ederek açıklamıştır.²³¹

²³¹ Yusuf Sinânüddîn el-Amâsî, *Tebyînü'l-Meḥârim* (Akhisar Zeynelzade, 1346), 235.

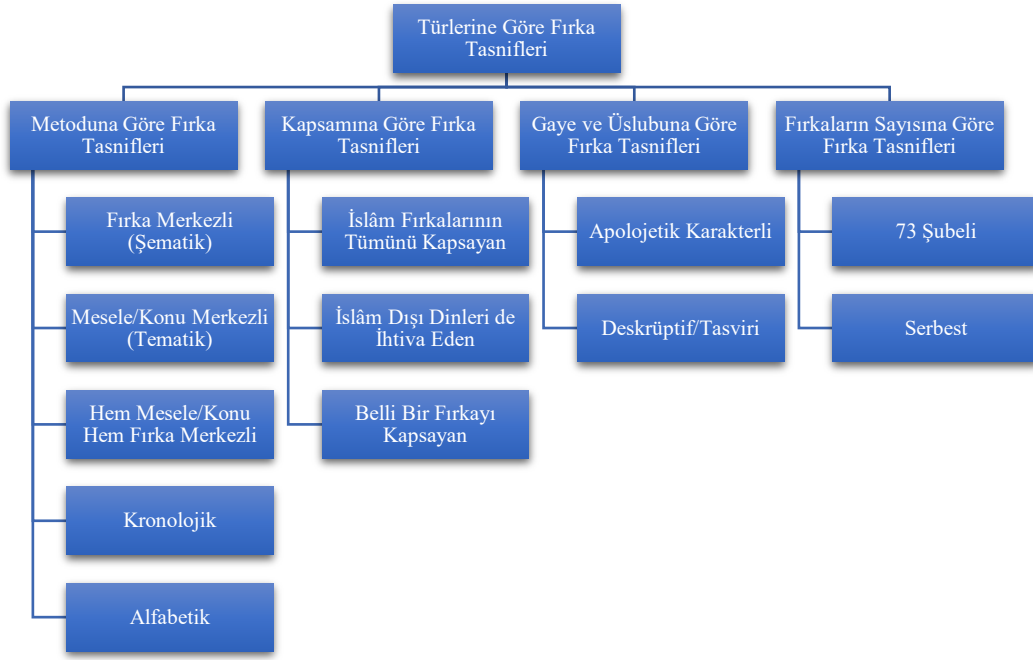
BÖLÜM II: İMPARATORLUK ÇAĞINDA OSMANLI MEZHEPLER TARİHİ YAZICILIĞI: BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

Çalışmanın bu bölümünde, ilk kısımda ortaya konulan literatürün detaylı bir şekilde incelenmesi, tahlil edilmesi, takip ettikleri eserlerle mukayesesi ve bunun neticesinde döneme dair İslâm mezhepleri tarihi özelinde belirli sonuçlara ulaşılması hedeflenmektedir. Bu bölüm, değerlendirme unsurlarını içeren tasnif ve müellif-telif türü şeklinde iki alt başlıktan müteşekkildir. Söz konusu iki başlık literatürün değerlendirilecek yönlerine işaret etmektedir.

Birinci bölümde tespit edilen 15 ve 16. yüzyıllarda yaşamış Osmanlı müelliflerinin, bu disiplin içerisinde değerlendirilebilecek eserleri ve eserlerindeki fırka tasnifleri “tasnifine göre” şeklinde isimlendirilen başlıkta ele alınacaktır. Burada Doğu Hanefî fırak geleneği ile Eş‘arî fırak geleneği üzerine yoğunlaşılacaktır. Zira Osmanlı müellifleri, tasniflerinde bu iki gelenekten bağımsız bir metin ortaya koymamışlardır. Bunun yanında ortaya konan eserlerin, geleneklerin ilk örneklerinden ne ölçüde farklılaştıkları veya farklılaşmadıkları gözlemlenecektir. “Müellifine göre” kısmında, fırak yazarlarının meslekî ve ilmî kimlikleri üzerinde durulacak ve bu kimliklerin yazıma etkisi değerlendirilecektir. “Telif türüne göre” başlığında ise fırka tasniflerinin bulunduğu eserlerin yazıldıkları ilim dalları üzerinde durulacaktır. Buradan hareketle Osmanlıda müstakil bir telif geleneğinin mevcûdiyeti sorgulanacaktır.

2.1. Tasnifine Göre

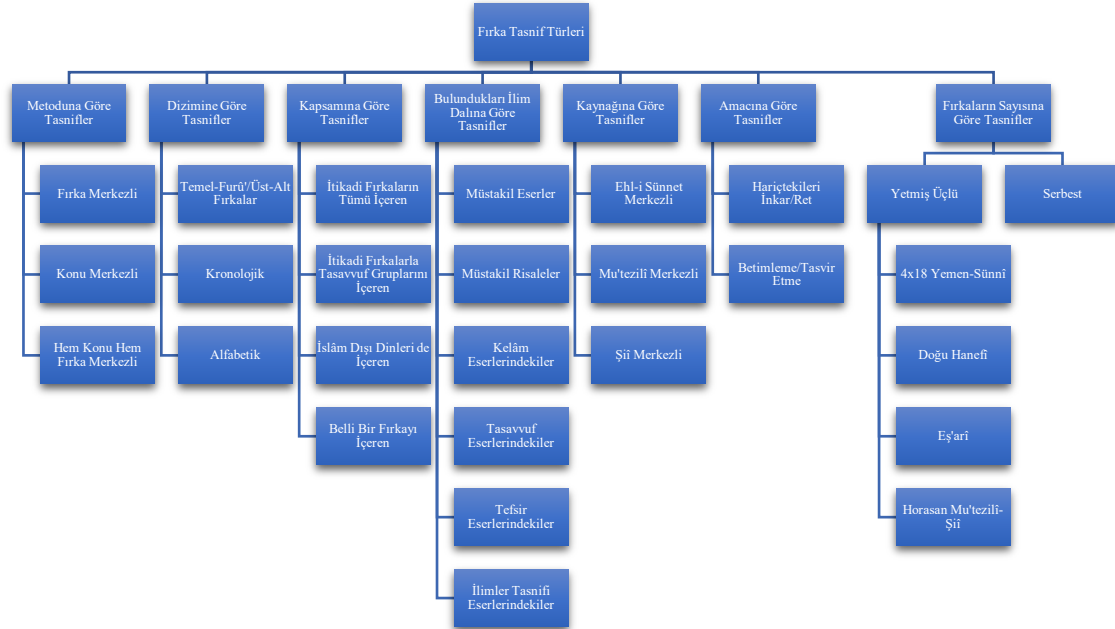
Fırak literatürü çok çeşitli yazım biçimlerini içermektedir. Metinlerde içeriğin yanı sıra kullanılan yöntem de farklılaşmaktadır. Dolayısıyla literatürde bir metni tarif etmek yahut onu genel çerçeve içerisinde bir yere koymak zorlaşmaktadır. Bunun çözümü ise metinleri, özelliklerini göz önüne alarak belirli bir kategori içine dâhil etmektir. Böylece eserler, temel özellik ve kriterlere göre tasnif edilmiş olmaktadır. Bu minvâlde fırka literatürünü çalışma konusu olarak belirleyen Gömbeyaz, fırka tasniflerini şu şekilde kategorize etmiştir:

Şekil 1: Gömbeyaz'ın Türlerine Göre Fırka Tasnifleri Tablosu

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Gömbeyaz'ın belirlediği bu kategorizasyonu kabul etmekle birlikte bazı noktalara hem bir teklif hem de farklı bir bakış sunmak sadedince şöyle bir sınıflandırma yapmak da mümkündür:

Şekil 2: Fırka Tasniflerinin Türlerine ve Değerlendirme Kriterlerine Dair Bir Teklif

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yukarıdaki tasnifin detaylı anlatımı, iki tasnif arasındaki farkların izahı ve eklenen kategorilerin gerekçeleri gibi hususlar meseleyi uzatacağından şekillere yalnızca eserler bağlamında yer yer işaret edilecektir. Şimdi ise eserler, Doğu Hanefî ve Eş‘arî olmak üzere takip ettikleri gelenekler üzerinden ele alınacaktır.

2.1.1. Doğu Hanefî Geleneği

İslâm düşüncesinin ürettiği fırak geleneklerinden biri olan Doğu Hanefî fırak geleneğinin,²³² Hanefî-Mâtürîdî²³³ ve Mürcii-Mâtürîdî²³⁴ şeklinde isimlendirmeleri de bulunmaktadır. Ancak Doğu Hanefî kullanımının daha isabetli olduğu fikrinden hareketle çalışmada bu isimlendirme kullanılmıştır. Kısaca geleneğin temel niteliklerinden bahsetmek gerekirse onun, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde Hanefî âlimlerin elinde ortaya çıktığı söylenebilir. Bu meyanda isimdeki Doğu ve Hanefî nitelemeleri geleneğin neşet ettiği fiziksel bölge ile entelektüel çevreye işaret etmiş olmaktadır.²³⁵ Bu gelenekteki en belirgin ve ayırt edici özellik ise 73 fırka hadisine yaklaşımda görülmektedir.²³⁶ Söz gelimi müellifler Eş‘arî gelenekte olduğu

²³² Keith Lewinstein, “Notes on Eastern Hanafite Heresiography”, *Journal of The American Oriental Society* 114/4 (1994), 583.

²³³ Keith Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography: The Khawârij in Two Firqah Traditions* (New Jersey: Princeton University, Department of Near Eastern Studies, Doktora Tezi, 1989), 155; Muzaffer Tan, “Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 151.

²³⁴ Hasan Acar, *Ebû Mutî’ Mekhûl en-Nesefî’nin Kitâbu’r-Red ale’l-Ehvâ ve’l-Bida’ İsimli Eserinde Mezhepleri Tasnifi ve Mürcii Makalat Geleneği İçindeki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 11; Sönmez Kutlu, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes‘eles-i* - I, haz. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 1/409; İhsan Timur, *Gaznevî’nin Usûlu’d-Dîn Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 104.

²³⁵ Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography*, 156-157; Lewinstein, “Notes on Eastern Hanafite Heresiography”, 584.

²³⁶ Müelliflerin temsilcisi oldukları bu geleneklerde fırkalar, 73 fırka hadisi çerçevesinde tasnif edilmektedir. Bu nedenle 73 fırka hadisinin hem İslâm mezhepleri tarihinde hem de fırka tasniflerinde merkezi bir rolü vardır. Fakat hadisin sıhhati, farklı rivayetleri ve anlam içeriği (hadisteki sayıların ne ifade ettiği ve dinler arasındaki üstünlüğün ayrışan fırka sayısı ile tesisi) vb. meseleler çalışmanın ilgi alanının dışındadır. Zira geçmişte nasıl âlimler arasında hadise ilişkin tartışmalar yaşanmışsa bugün de aynı şekilde hadisin sıhhatine, anlamına, çağrıştırdıklarına, etkilerine vb. meseleler üzerine tez, kitap ve makale türünden pek çok çalışma yapılmıştır. Bu nedenle ayrıca bu meselelere değinmek sözü uzatmak olacaktır. Ancak bunlar arasında özellikle hadisin sıhhatini konu edinen titiz bir çalışma için bk. Muhammet Emin Eren, *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014). Hadisle bağlantılı olarak kurtuluşa erecek olanın mahiyeti hakkında bir hususa işaret etmekte fayda vardır. Bu hadiste kurtuluşa erme, bireysel bir eylem değildir ve kurtuluşun bireyselliğinden söz edilemez. Onun yerine toplumun kurtuluşu ön plandadır ve toplumsal kurtuluşa vurgu vardır. Kişinin tek başına İslâm’ın gerektirdiği eylemleri yapması yeterli değildir. Kişi, aynı zamanda İslâm’ın emir ve yasaklarına riayet edilen ve bu

gibi fırkaları 73 sayısına tamamlama gayretinde olsalar da bunu, oldukça matematiksel biçimde yapmışlardır. Ana fırkanın iki katı kadar alt fırka olduğu varsayımından hareketle tasniflerini, 6x12 şeklinde geliştirmişlerdir. Başka bir deyişle altı adet temel fırka ve her birinin iki katı kadar yani on iki tane de alt fırka vardır. Böylece İslâm toplumu, hadiste de belirtildiği üzere, toplamda 72 fırkaya ayrılmıştır. Geriye kalan tek fırka ile birlikte -ki bu kurtuluşa eren Ehl-i sünnet'tir- sayı 73'e tamamlanmaktadır. Müelliflerin insan faktöründen kaynaklanan fırka çeşitliğini bu şekilde ifade etmeleri oldukça ilginçtir. Aslında geleneğin -ileride işaret edileceği üzere- temel sorunu olan “donukluğun” başlıca nedeni de fırkaların bu türden bir kalıp içine sıkıştırılmaya çalışılması olabilir. Çünkü tasnif biçimi müellife pek bir hareket alanı bırakmamaktadır. Geleneğin ilk ve son örnekleri arasındaki büyük örtüşme yahut benzerliğe de yine kullanılan bu şablon neden olmuştur denilebilir.

Doğu Hanefî gelenekteki 6x12 gibi belirgin bir diğer karakteristik özellik de fırka isimlerinin sonundaki nispet ekidir. Buna göre müellifler fırkaları isimlendirirken genellikle “-iyye” takısını kullanmışlardır. Dikkat çekici durum ise bunu, fırkaların isimlendirilmesindeki meşhur kullanımlara rağmen yapmalarındır. Örneğin Mu‘tezile,

kurallar ölçüsünde yaşayan insanların bulunduğu bir toplumda yer almalıdır. Ancak bu mensubiyet gerçekleştiğinde kurtuluşa ermeye hak kazanabilir. Bunda dönemin kabileci anlayışının etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca bu anlayış o dönemdeki dindar Müslümanların, toplumdaki aykırı görüş sahiplerine karşı neden bu denli katı olduklarını da açıklamaktadır. Zira toplumdaki aykırı görüş sahibi, o toplumun kurtuluşa erme imkanını ortadan kaldırma tehlikesini barındırmaktadır. bk. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, çev. Osman Demir (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 60-61, 67-68. Bu bağlamda insanın aklına şu türden bir soru gelebilir: Dinin tebliğcisinden hemen sonra o dine mensup kimselerin 73 fırkaya ayrılmaları olumsuz veya kötü bir durum değil midir? Hicrî ilk yıllardan itibaren fırka kelimesi olumsuz bir anlama sahip olmasına rağmen, bu soruya fırak müellifleri kötü bir durum olmadığı gözüyle bakmışlardır. Zira bölünmeleri en aza indirebilmek için bazı fırkaları tek çatı altında toplama imkânı varken bireysel fikirleri bile fırka olarak saymaları bu bakış açılarının en açık göstergesidir. O halde bölünmenin veya fırkalaşmanın kötü bir manaya sahip olmasına rağmen neden böyle bir tavır geliştirildiğinin cevabı, 73 fırka hadisindeki kurtuluşa ulaşabilen fırkada yatmaktadır. Kurtuluşa eren bu fırka 72 fırka arasından ayrılmış, hepsinden daha itidalli olup hak yolda varlığını sürdürmüş ve bu şekliyle cennete gitmeye hak kazanmıştır. Öyleyse 73 fırkanın bulunduğu bir ortamda o tek fırkaya intisap etmek ve onun müntesibi olmak bizatihi kıymetli ve değerli bir durumdur. Başka bir deyişle fırak müellifleri, kendileri de o tek fırkaya mensup olduklarından İslâm toplumundaki bölünmelerden rahatsızlık duymamışlardır denebilir. Hatta Watt tutucu grupların, öteki 72 fırkanın cehenneme giderken kendilerinin cennete girmelerinden memnuniyet duydukları yorumunu yapmaktadır. bk. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, 23. Ayrıca bk. Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 44-45.

Ezârika ve Râfiza fırkalarını bu minvâlde Mu'teziliyye, Ezârikiyye ve Râfiziyye şeklinde isimlendirmişlerdir.²³⁷

Doğu Hanefî geleneğinin özelliklerine devam edildiğinde; bu gelenekte klasik dönemdeki metinlerde bâtil addedilen fırkalara cevap verme çabasının olduğu görülmektedir.²³⁸ Eş'arî gelenekte hiç bahsedilmeyen ama bu gelenekte zikredilip tanıtılan fırkalar da bulunmaktadır. Ayrıca aynı fırkalara farklı isimler verildiği gibi iki geleneğin ortak olarak ele aldığı bazı fırkalara da birbirinden farklı görüşler nispet edilmiştir.²³⁹

Doğu Hanefî geleneğinin tespit edilen ilk eseri Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî'ye ait *Kitâbü'r-Redd 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle'*dir.²⁴⁰ Yukarıda işaret edilen niteliklere sahip mevcut en eski eser olmasına karşın Nesefî'nin *Kitâbü'r-Redd'i* bu geleneğin ilk eseri olarak görülmemektedir. Zira metin, geleneğin ilk eseri olmak için fazla düzenlidir. Ayrıca kitapta zikrettiği bazı bilgileri müellif de başkasından aldığını belirtmiştir.²⁴¹ Fakat hâlihazırda Nesefî'yi önceleyen bir eser bulunmadığından, şu an için o, Doğu Hanefî geleneğinin başlatıcısı konumundadır. Ondan sonra gelenek, ana yapı korunmakla beraber bazı değişikliklere uğrayarak devam etmiştir. Gömbeyaz bu değişiklikleri Nesefî'den başka iki farklı müellif-eser üzerinden takip etmiştir.²⁴² Bunlar Osman el-Kirmânî el-İrâkî'nin *el-Kenzü'l-ḥaḫfî fî iḥtiyârâti's-ṣaḫfî/el-Fıraḫul'l-müfterika*'sı²⁴³ ile Hâkim es-Semerkandî'nin *es-Sevâdü'l-a'zam* tercümesidir. Osmanlı dönemindeki Doğu Hanefî geleneğin izleri de temelde bu üç eser üzerinden sürülecektir.

²³⁷ Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography*, 163; Lewinstein, "Notes on Eastern Ḥanafite Heresiography", 590.

²³⁸ Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography*, 165; Lewinstein, "Notes on Eastern Ḥanafite Heresiography", 591.

²³⁹ Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography*, 162.

²⁴⁰ Ebû Mutî'nin eserine çalışmanın devamında *er-Red* kısaltmasıyla işarete bulunulacaktır.

²⁴¹ Lewinstein, "Notes on Eastern Ḥanafite Heresiography", 591, dip. 78; Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl en-Nesefî, *Kitâbü'r-red 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle'*, thk. Seyit Bahcivan (Konya: Hikmetevi Yayınları, 2013), 131, 248.

²⁴² Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 128-142.

²⁴³ Karışıklığa yol açmamak adına eserin adını açıklamak uygun olacaktır. Esasında Osman el-Kirmânî el-İrâkî'nin yazdığı eserin adı *el-Kenzü'l-ḥaḫfî fî iḥtiyârâti's-ṣaḫfî*'dir. Başlangıçta 114 bâbdan müteşekkil bu kitap, vaaz türünde olup ahlakî meseleleri konu edinmektedir. Müellif eserini tamamladıktan iki yıl sonra kitabı dönüp incelediğinde toplam bâb sayısının çift olduğunu fark etmiş ve "Allah teki sever" hadisi mucibince metne, bâtil fırkaları ele aldığı 115. bâbı eklemiştir. Daha sonrasında *el-Kenzü'l-ḥaḫfî*'nin son bâbı olan bu kısım, müstakil olarak istinsah edilmiş ve *el-Fıraḫul'l-müfterika* adıyla tanınır olmuştur. Çalışmada bu eserden bahsedildiğinde yaygın kullanım

İlk bölümde 9 müellif ve 13 fırka tasnifi verilmişti. Bu tasniflerden 8'i Doğu Hanefî fırak geleneğine, kalan 5'i de Eş'arî fırak geleneğine göre düzenlenmiştir. Adet itibariyle çoğunluk Doğu Hanefî geleneğe ait olduğundan, çalışmada bu şablona göre hazırlanan tasnifler öncelenmiştir. Tasniflere geçmeden önce Doğu Hanefî geleneği esas alınarak düzenlenen metinlerin müelliflerine nispetlerinin büyük ölçüde şüpheli olduğu ifade edilmelidir. Söz gelimi Kemalpaşazâde'ye nispet edilen risale hariç, Eş'arî tasniflerini içeren metinlerin müelliflerinin kimliğine ilişkin bir şüphe bulunmamakta ve bu eserlerin aidiyetleri kolaylıkla tespit edilebilmektedir. Ancak Doğu Hanefî geleneğini takip eden metinler için bunu söylemek oldukça zordur. Çünkü bu gelenekte muhafazakârlık ön plandadır. Başka bir deyişle müellifler, kendilerine ulaşan metinleri içerikleriyle; tasnifleri ise biçimleriyle olduğu gibi koruma noktasında hassas davranmışlardır. Takındıkları bu hassasiyet de eserlerin, yazarlarına aidiyetlerini tespit noktasında zorluklara neden olmuştur. Sözü edilen bu nispet sorununa eserler üzerinden kısaca işarete bulunmakta fayda var:

Necmeddîn b. Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142) *et-Teysîr* isimli eserinde Ebû Mutî'nin tasnifini özetlemiştir. O, fırkaların görüşlerini çok kısa bir şekilde vermiş ve akabinde ana fırkaların temel görüşlerini belirtmiştir. Ömer Nesefî'nin bu fırak metni, iki yüzyıl sonra Ekmelüddîn el-Bâbertî'ye (ö. 786/1384) nispet edilen bir risalede ufak birkaç değişiklik dışında aynen tekrarlanmıştır. İsrâîl'e nispet edilen *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn*'in son kısmındaki fasıl da bu metnin -fırkalara dair oldukça kısa açıklamalar dışında- yine tekrarından ibarettir. Farklı müelliflerin yazdığı noktasında bir şüphenin bulunmadığı bu muhtelif eserlerde içeriğin tekrarlanması sonraki dönemlerde de tekrarlanmasını mümkün kılmaktadır. Fırak metnlerinin müstakil olarak istinsah edildikleri de göz önüne alındığında bir metnin müellifini tespit etmek oldukça güçleşmektedir. Nispet konusundaki yaşanan bu zorluğa karşın metinler arasındaki küçük farklılıkların, müelliflerin tespiti noktasında yol gösterici olduğu da ayrıca belirtilmelidir. Söz gelimi Ömer Nesefî ile Bâbertî'nin metni arasındaki bazı farklılıklar, metinleri iki farklı müellifin kaleme aldığına işaret etmektedir. Nitekim Bâbertî, Ömer Nesefî'den farklı

olan *el-Fırakul'l-müfterika* ismi tercih edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Duran Eski, "Bir Mezhepler Tarihi Kaynağı Olarak Fıraku'l-Müfterika", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2018), 147-176.

olarak fırka tasnifinden sonra ana fırkaların temel görüşlerini belirtmiş; *Şâfi* müellifi de Bâbertî'den farklı olarak metinde alt fırkaların kısa açıklamalarına yer vermemiştir.

Doğu Hanefî fırak yazıcılığında ısrarlı gelenek takibinin bir başka örneği, incelenen dönemde kaleme alınan *Hayâtü'l-kulûb* adlı eserde görülmektedir. Sinobî'nin telif ettiği bu kitapta mezheplere ayrılan bölüm, bazı değişiklikler dışında, Ebû Mutî''nin *er-Red*'inden aynıyla alıntılanmıştır. Birgivi'ye nispet edilen *Dâmiğatü'l-mübtedi'in*'deki fırak bölümünde de Sinobî'deki metin kullanılmıştır. Dolayısıyla mezhepler tarihi yazıcılığı noktasında Doğu Hanefî geleneğini takip edenlerin hem ilk metinlere hem de bu gelenekte üretilen eserlere sıkı bir bağlılığının olduğu görülmektedir. Bu da tasniflerin müstakil istinsahları halinde nispet sorununu ortaya çıkarmaktadır.²⁴⁴

Nihâî olarak 15 ve 16. yüzyılda yazıldığı tespit edilen Doğu Hanefî geleneği içerisinde değerlendirilebilecek sekiz tasniften yalnızca üçünün nispeti kesindir ki bu üç tasniften ikisi de aynı müellife aittir. Nispetler kesin olmasa da doğru olma ihtimallerine binâen her bir tasniften bahsedilecek fakat dönemle yahut gelenekle alakalı bir çıkarım yapılacak olduğunda müellifine aidiyeti kesin olanlar üzerinden hareket edilecek; şüpheli olanlar ihtiyatla ele alınacaktır.

2.1.1.1. eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn – Risâle fî tafşili'l-fıraki'l-İslâmiyye

Kronolojik olarak gidildiğinde İsrâil b. Dümruk'e nispet edilen eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn²⁴⁵ başlıklı eserden ve bu eserdeki tasnifle benzerlik gösteren risalelerden başlamak uygun olacaktır. *Şâfi*'deki tasnif ve fırkaların sıralanışı -alt fırkalardaki birkaç yer değişikliği dışında- Ebû Mutî''deki ile birebir aynıdır. Metin bid'at hadisiyle başlamakta ve görüşlerine yer vermeksizin alt fırkaların sayımıyla devam etmektedir. Tasnifin sonunda da ana fırkaların temel görüşleri zikredilmektedir. Tasnifteki metnin benzeri Bâbertî²⁴⁶ dışında Kemalpaşazâde'ye nispet edilmiş *Risâle fî Tafşili'l-fıraki'l-İslâmiyye*²⁴⁷ şeklinde

²⁴⁴ Nispet sorunuyla alakalı olarak Bahcivan'ın meseleye farklı açıdan yaklaştığı çalışması için bk. Seyit Bahcivan, *Mezhepler Tarihi Yazmalarında Aidiyet Problemi: "Usûlu'n-Nihal ve el-Fıraku'l-İslâmiyye" Örneği ve Eserlerin Edisyon Kritiği* (Konya: Adal Ofset, 2007).

²⁴⁵ Esere *Şâfi* kısaltmasıyla işaret edilecektir.

²⁴⁶ Bâbertî, *Risâle fî beyâni'l-fıraki'd-dâle* (Afyon Gedik Ahmet Paşa, 18145), 37b-39b. Mezkûr nüshada Bâbertî'ye nispet edilen dışında iki fırak risalesi daha bulunmaktadır. Bunlardan biri Bâbertî'nin risalesinin öncesinde bulunan ve Eş'arî fırak geleneğini takip eden bir risaledir. 31b-37a sayfaları arasında yer alan bu risalenin müellifi meçhuldür. Diğeri de Bâbertî'den bir sonra yer alan yine müellifi meçhul bir risaledir. Doğu Hanefî geleneğini takip eden bu risale de mecmuada 41b-44a sayfaları arasında bulunmaktadır.

²⁴⁷ Risaleye atıf için *Tafşil* kısaltması kullanılmıştır.

isimlendirilen risalede de bulunmaktadır.²⁴⁸ *Şâfi*’dekinden farklı olarak bu risalelerde 73 fırka hadisine yer verilmiş ve alt fırkaların görüşleri ortalama 3-6 kelimeyle zikredilmiştir. Yaklaşık bir yüzyıl öncesinde İbnü’s-Serrâc (ö. 747/1346-771/1369 [?]) künyeli bir âlim tarafından telif edilmiş *Tezkiretü’l-mezâhib* isimli eserin de alt fırkalara ilişkin kısmı, bu iki risaleye benzemektedir.²⁴⁹ Zira *Tezkire* müellifi de alt fırkaların görüşlerini oldukça kısa tutmuş ve neticede fırkaların hem sıralamaları hem de görüşleri, mezkûr metinlerle uyumlu olmuştur.

Benzer metin ve tasnifleri ortaya koyan müellifleri birbirlerinden ayıran hususlardan biri tasnifin öncesine veya sonrasına ekledikleri ilave bilgilerdir. Nitekim *Tezkire* özelinde İbnü’s-Serrâc, Ehl-i sünnet’in ittifak ettiği görüşleri kısaca vermiştir. Her ne kadar Ehl-i sünnet’in âmentüsü şeklinde isimlendirilebilecek bu kısma pek çok metinde rastlansa da bunlar içerik itibariyle birbirinden genellikle farklılaşmaktadır. İleride ele alınacak olan Lütfi Paşa’nın eserleri bunlardandır. O da tasnif öncesinde Ehl-i sünnet’in ittifak ettiği hususları belirtmiş ancak aynı geleneğin takipçisi İbnü’s-Serrâc’dan farklı kaideler belirlemiştir.

2.1.1.2. *el-Maḳâlât fî beyâni ehli’l-bida’*

Kemalpaşazâde’ye nispetle *el-Maḳâlât fî beyâni ehli’l-bida’* ve *ḍ-ḍalâlât*²⁵⁰ adıyla tahkik edilen risaleye gelindiğinde bu risalenin de *Şâfi* ve yine Kemalpaşazâde’ye nispet edilen *Taḫṣîl*’e ana yapısı itibariyle benzediği ancak içerik olarak bu ikisinden farklılaştığı görülmektedir. *el-Maḳâlât*’da fırkalar -Ebû Mutî’ veya Osman el-İrâkî kadar olmasa da- daha geniş bir şekilde ele alınmıştır. Bu nedenle hacim olarak *el-Maḳâlât* daha büyüktür. Risalenin dikkat çekici özelliği, görüşü aktarılan her fırkaya “ve’l-cemâ’atü teḫûl/Cemaat ise şöyle der” denilerek kısa cevaplar verilmesidir. Bu tavır, incelenen dönemdeki başka bir metinde bulunmamaktadır. Başka bir deyişle, fırkaların görüşlerinin yanlışlığına değinen metinler bulunmakla birlikte bu dönemde açıktan cemaatin görüşünü zikreden tek metin *el-Maḳâlât*’tır. Doğu Hanefî geleneğinde

²⁴⁸ İbn Kemal, “Risâle fî taḫṣîli’l-fırâkı’l-İslâmiyye”, 125-161.

²⁴⁹ Ethem Ruhi Fırlı, “Burdur Kütüphanesi’nde Bulunan Bir Risale ‘Tezkiretü’l-Mezâhib’”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1975), 119-138.

²⁵⁰ Risaleden *el-Maḳâlât* kısaltmasıyla bahsedilecektir.

firkaları cemaate atıfla reddeden ilk ismin Ebû Mutî‘ olduğu düşünüldüğünde²⁵¹ ele alınan üçüncü metin de gelenekte Ebû Mutî‘’yi takip etmiş olmaktadır. Mezkûr üç metnin ortak bir başka özelliği de firkaların kime nispetle isimlendirildikleri yahut kurucularının kim olduklarının belirtilmemesidir.

Kemalpaşazâde'ye nispet edilen ancak muhtemelen Bâbertî'ye ait olan *Taḫṣîl* ile yine Kemalpaşazâde'ye nispet edilen *el-Maḳâlât* karşılaştırıldığında, iki metin arasında büyük oranda benzerlik bulunduğu görülmektedir. İlk bakışta okuyucuda *Taḫṣîl*'in, *el-Maḳâlât*'ın bir özeti olduğu izlenimi uyansa da iki risale arasında alt firkalar özelinde birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Nitekim *el-Maḳâlât*'ta olup *Taḫṣîl*'de bulunmayan firkalar²⁵² olduğu gibi bunun tam tersi de söz konusudur.²⁵³ Ayrıca alt firkaların sıralanışındaki farklılıkların dışında iki metinde aynı firkaya farklı görüşler de nispet edilmiştir.²⁵⁴ Bu farklılıklar, gelenek içerisinde kaleme alınmış birden fazla eserin birlikte kullanılmasından ya da o gün için müellifin yararlandığı başka bir eserden kaynaklanmış olabilir. *el-Maḳâlât*'ın, nispeti hatalı bir şekilde Mâtürîdî'ye yapılan *Risâle fî beyâni gürûhi ehli'd-dalâl ve makâlâtihim* ismiyle yayımlanmış risaleye de²⁵⁵ genel hatlarıyla benzediği burada ifade edilmelidir. Bu risalenin müellifi yahut yazım tarihi hakkında bilgi bulunmadığından Kemalpaşazâde'yi zamansal olarak önceleyip öncelemediğine dair bir bilgi vermek eldeki bulgulardan hareketle mümkün görünmemektedir. Fakat en azından kaynakları itibarıyla bu iki metnin de aynı eserlere müracaat ettikleri söylenebilir.

²⁵¹ Ebû Mutî‘ “ve'l-cemâ'atü teḫûl/تقول الجماعة” dışında “Ḳâletü'l-cemâ'atü/قالت الجماعة” kalıbını da kullanmıştır.

²⁵² *el-Maḳâlât*'ta yer almasına karşın *Taḫṣîl*'de olmayan firkalar şunlardır: Nâvûsiyye, Büstâniyye, Münkiriyye, Sâriḳiyye, Râsibiyye ve Mu'attıla. Bunlar arasında Rafîza altındaki Nâvûsiyye, *Taḫṣîl*'de İmâmiyye olarak geçmiştir.

²⁵³ *Taḫṣîl*'de zikredilmesine karşılık *el-Maḳâlât*'ta geçmeyen firkalar ise şunlardır: İsmâ'iliyye, Lafziyye, Şâkkiyye, 'Ameliyye, Menḳûsiyye, Müsteşniyye. Bunlardan İsmâ'iliyye firkasına nispet edilen görüş *Maḳâlât*'ta İmâmiyye'nin altında söylenmiştir.

²⁵⁴ İki metinde aynı isimle tasnife dâhil edilip kendileri hakkında farklı görüşler belirtilen firkalar ise şunlardır: İbâziyye, Meymûniyye, Müterabbişa, Vehmiyye, Mûteberiyye, Ḳâsiyye.

²⁵⁵ Ahmet Ak, “Risâle fî Beyâni Gürûhi Ehli'd-Dalâl ve Makâlâtihim Adlı Eserin Mâtürîdî'ye Aidiyeti Meselesi ve Risalede Mezheplerin Tasnifi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2008), 287-310.

2.1.1.3. *Hayâtü'l-kulûb*

Sinobî'nin *Hayâtü'l-kulûb*²⁵⁶ isimli eserine gelindiğinde takip edilen ismin yine Ebû Mutî' olduğu görülmektedir. İncelenen dönemde Doğu Hanefî geleneği bağlamında kaleme alınmış nispeti kesin üç metinden biri olan *Hayât*'ın, “fî zemmi'l-fırakı'd-dâllîn mine'l-İslâmiyye ve mezhebi'l-mutaşavvıfa” başlıklı otuz sekizinci bâbı mezheplere ayrılmıştır. Eserde aktarılan tasnif, Ebû Mutî' ile üst ve alt fırkaların sıralaması noktasında dahi uyuşmaktadır. Bu durum fırkaların görüşleri ve onlara verilen cevaplar noktasında da devam etmektedir. Zaten müellif de kaynağını ilerleyen sayfalarda “ve kâle Ebû Mutî' / مطيع / ”و قال ابو مطيع” şeklinde belirtmiştir.²⁵⁷ Fakat Sinobî tasnifte yalnızca nakledici konumda değildir. Bilakis metinde bazı müdahalelerde bulunmuştur. O, *er-Red*'de zikredilen ayetlerdeki bazı kelimeleri ve ifadeleri kısaca açıklamakta, bazen de fırkaların görüşlerini Ebû Mutî'den hareketle kendisi ifade etmektedir.²⁵⁸ Son olarak Sinobî, *er-Red*'deki ayet, hadis veya rivayetlerin tamamını almamış, genellikle bir tanesiyle iktifa etmiştir. Zikrettiği fırkalara ilişkin “ve lizâlike kânû min ehli'n-nâr”²⁵⁹ ifadesi de tasnifin dikkat çekici özelliklerinden biri konumundadır.

2.1.1.4. *Dâmiğatü'l-mübtedi'in*

Sinobî nasıl Ebû Mutî'yi takip ettiyse Birgivî'ye nispet edilen *Dâmiğatü'l-mübtedi'in* de²⁶⁰ Sinobî'yi takip etmiştir. Burada müellif -Sinobî'de olduğu üzere- kaynağını “*Hayâtü'l-kulûb*'un otuz sekizinci bâbında dedi” şeklinde açıklamıştır.²⁶¹ Dolayısıyla bu tasnif de Doğu Hanefî gelenek içerisinde Ebû Mutî' çizgisinden devam eden bir diğer metin olma vasfını taşımaktadır. *Dâmiğa*'nın *Hayât* ile ilişkisine gelindiğinde aralarında büyük ölçüde benzerliğin bulunduğu açıkça görülmektedir. Öyle ki Sinobî'nin *er-Red*'de olmayıp fırkalara veya ayetlere ilişkin kendi eklediği açıklamaları da *Damiğa*'ya aynen eklenmiştir. İlâveten *Hayât*'ta fırkaların dalâletlerine dair belirtilen

²⁵⁶ Çalışmanın ilerleyen kısımlarında eser, *Hayât* kısaltmasıyla zikredilecektir.

²⁵⁷ Sinobî, *Hayâtü'l-kulûb* (Fazıl Ahmed Paşa, 718), 188a.

²⁵⁸ Müellifin ifade ve içerik itibarıyla Ebû Mutî' ile farklılaştığı fırkalardan bazıları şunlardır: Hâzimiyye, Şimrâhiyye, Mu'tezile, Meymûniyye, 'Aleviyye, İmriyye, Şî'iyye, İshâkiyye, Nâvûsiyye, İmâmiyye, Zeydiyye, Mu'ahtıla ve Haşviyye. bk. Sinobî, *Hayâtü'l-kulûb* (Fazıl Ahmed Paşa, 718), 180b-182a, 186a, 188b.

²⁵⁹ “Bundan dolayı kâfir oldular / و لذلك كانوا من أهل النار / ”

²⁶⁰ Kitaptan ilerleyen sayfalarda *Dâmiğa* kısaltması kullanılarak bahsedilecektir.

²⁶¹ Birgivî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'in ve kâşifetü buhlâni'l-mülhidîn*, 107; Arâbî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'in ve kâşifetü buhlâni'l-mulhidîn: dirâse ve tahkik min evveli'l-kitâb ilâ kavlihî: “ve emmâ sevâbü'l-'amel bi's-sünne”*, 328. Muhakkiklerden Arabî, buradaki eserin İbn Ebû Zemenîn'e (ö. 399/1008) ait olabileceğini belirtmiştir. bk. s. 328, dip. 2. Zemenîn'e bu isimde bir eser nispet edilmiş olsa da görüldüğü üzere Arabî'nin bu tahmini yanlıştır.

“lizâlike kânû min ehli’n-nâr” ifadesi de *Damiğa*’da yer almıştır. Fakat bu benzerlik metnin tamamında takip edilememektedir. Söz gelimi müellif, fırkaların temel görüşlerini *Hayât*’taki gibi tasnifin öncesinde değil, sırası geldiğinde zikrediyor. Bu temel görüşlerde Sinobî’den faydalansa da kendi eklemelerini yapıyor. Fırka görüşlerinin olduğu gibi alıntılandığı kısımların yanı sıra özetlenerek eklendiği yerler de vardır. Bu itibarla *Damiğa*’da, *Hayât*’taki metnin bir kısmıyla iktifa edilmiş, bazı fırkalar muhtasar biçimde ele alınmıştır. Az da olsa fırkalara *Hayât*’ta zikredilmeyen görüşlerin nispet edildiği de olmuştur. Örneğin Kabriyye fırkası için Sinobî yalnızca kabir azabını inkâr ettiklerini belirtirken²⁶² *Damiğa*’da şefaati de inkâr ettikleri belirtilerek buna ayet üzerinden karşı çıkılmıştır.²⁶³ Zikredilen farklılıklar küçük olduğundan ana yapı ve içerik itibarıyla iki metnin birbirine benzediği ifade edilebilir. İçerikleri dışında eserlerin telif amaçları da benzerlik göstermektedir. Bu iddianın ispatı husûsî bir çalışmayı gerektirse de tasnifler - taşıdıkları imalar açısından- incelendiğinde her iki müellifin de esasında tasavvuf gruplarını reddetmeye çalıştıkları tahmin edilmektedir.

2.1.1.5. *Tuhfetü’l-müsterşidîn*

Şimdiye kadar ele alınan metinlerin tamamı, gelenekte Ebû Mutî‘ tasnifini takip ediyordu. Fırkaların sıralaması yahut görüşleri bağlamında bu çizginin izleri rahatlıkla görülüyordu. Fakat Birgivî’ye nispet edilen diğer fırak eseri *Tuhfetü’l-müsterşidîn*’de²⁶⁴ bu durum değişmiştir. Zira *Tuhfe*’de Osman el-İrakî tasnifinin etkisi vardır. İncelenen eserler arasında da Doğu Hanefî gelenek içerisinde Irakî üzerinden oluşturulan tek metin *Tuhfe*’dir. Metin bu itibarla dikkat çekmektedir. O dönem için müellifin faydalandığı kaynağın ne olduğu bilinmese de Irakî’nin izlerinin sonraki eserlerde de görülüp görülmediği ayrıca incelenebilir.

Tuhfe’de başlangıçta Ehl-i sünnet’in itikadına, temel inançlarına yer verilmiş ardından konuya ilişkin ayrıntılı bilgi almak isteyenler Şehristânî’nin *el-Milel ve’n-Nihâl*’ine

²⁶² Sinobî, *Hayâtü’l-Kulûb* (Fazıl Ahmed Paşa, 718), 187a.

²⁶³ Birgivî, *Dâmiğatü’l-mübtedi’in ve kâşifetü buhlâni’l-mülhidîn*, 141; Arâbî, *Dâmiğatü’l-mübtedi’in ve kâşifetü buhlâni’l-mulhidîn: dirâse ve tahkik min evveli’l-kitâb ilâ kavlihî: “ve emmâ sevâbü’l-‘amel bi’s-sünne”*, 407-408.

²⁶⁴ Esere işaret etmek amacıyla *Tuhfe* kısaltması kullanılacaktır.

yönlendirilmiştir.²⁶⁵ Üst fırkaların isimlendirilmesi Irakî ile uyuşsa da sıralamaları farklıdır.²⁶⁶ Söz konusu farklılık alt fırkalarda da görülmektedir. Fırkalar genellikle Irakî'den farklı bir sırayla işlenmiştir. *Tuhfe*'yi Irakî'nin takipçisi yapan husus, fırkaların isimlendirilmesinde ve tasnifinde benzer kullanımların benimsenmesi ve fırkalara nispet edilen görüşlerin zaman zaman Irakî'deki ifadelerle aynen aktarılmasıdır. Fakat iki eser arasında birtakım farklılıklar bulunmaktadır. En başta *Tuhfe*, kendi ifadesiyle muhtasar bir risaledir.²⁶⁷ Bu nedenle hacim itibariyle Irakî'ye nispetle oldukça küçüktür. Hacimdeki eksilen kısımlar alt fırkaların görüşlerinde ve onlara verilen cevaplarda belirmektedir. Söz gelimi *Tuhfe*'de fırkaların görüşleri çok kısa bir şekilde zikredilmiştir. Irakî'de mezhebin birden fazla görüşü belirtilmişse bunların tamamı *Tuhfe*'de her zaman yer almamıştır. Buna ilâveten Irakî fırkaların nispet edildiği isimleri verirken *Tuhfe* böyle bir bilgilendirme yapmamakta ve birkaçı dışında²⁶⁸ mezheplere Ehl-i sünnet adına verilen cevaplara da yer vermemektedir.

Tuhfe'nin muhtasar bir metin olması dışında Irakî'den farklılaştığı bir diğer husus alt fırkaların tespitidir. Nitekim Kemalpaşazâde'ye nispet edilen *Taḫṣîl*'in, *el-Maḳâlât*'ın özeti gibi görüldüğü, fakat alt fırkalar söz konusu olduğunda aralarında birtakım farklılıklar olduğu ifade edilmişti. Burada da *Tuhfe*'de olup Irakî'de olmayan²⁶⁹ ya da

²⁶⁵ Mehmed b. Pîr Ali el-Birgivî, *Tuhfetü'l-Müsterşidîn*, Amasya Kütüphanesi, 961/1, 2b; İlhan, "Tuhfetü'l-Müsterşidîn fî Beyâni Fırakı Mezâhibi'l-Müslimîn", 197.

²⁶⁶ Osman el-Irakî'deki üst fırkaların sıralaması Nâsibiyye, Ravâfîz, Kaderiyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Mu'tıla şeklindeyken *Tuhfe*'deki sıralama Kaderiyye, Cebriyye, Kerrâmiyye, Mu'attıla, Nâsibiyye ve Revâfîz şeklindedir. Görüldüğü üzere *Tuhfe*, Irakî'deki ilk iki grubu atlayıp üçüncü mezhepten başlamakta ve ona dönene kadar aynı sırayı takip etmektedir. İki eser arasında üst fırkaların isimlendirilmesindeki tek farklılık Müşebbihe fırkasında görülmektedir. Söz gelimi Irakî'de Müşebbihe şeklindeki isimlendirmenin yerini *Tuhfe*'de Kerrâmiyye almıştır. Doğu Hanefî gelenekte bu kullanıma pek rastlanmamaktadır. *Tuhfe*'deki asıl dikkat çekici özellik 6x12'lik tasnifin Ebû Hanîfe'ye nispet edilmesidir. bk. Birgivî, *Tuhfetü'l-Müsterşidîn*, 961/1, 3a; İlhan, "Tuhfetü'l-Müsterşidîn fî Beyâni Fırakı Mezâhibi'l-Müslimîn", 200. Bu nispete ilişkin şüpheler hakkında bk. Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 104-110.

²⁶⁷ Birgivî, *Tuhfetü'l-Müsterşidîn*, 961/1, 1b; İlhan, "Tuhfetü'l-Müsterşidîn fî Beyâni Fırakı Mezâhibi'l-Müslimîn", 194.

²⁶⁸ *Tuhfe*'de fırkalara Ehl-i sünnet'e atıfla cevap verilen beş yer vardır. Bu fırkalar şunlardır: Neccâriyye, Müecessime, Vâlihiyye, Behşemiyye, Lafziyye. bk. Birgivî, *Tuhfetü'l-Müsterşidîn*, 961/1, 4a-5b. Müellif Haddiyye fırkasına da kendi adına cevap vermiştir. bk. Birgivî, *Tuhfetü'l-Müsterşidîn*, 961/1, 5a. Bununla beraber müellif, fırkalar hakkında görüş belirtmemiştir. Bunun tek istisnası Hülûliyye fırkasıdır. Görüşü nedeniyle bir tek bu fırkanın kâfir olduğu söylenmiş ve Allah'tan onlara lanet etmesi istenmiştir. bk. Birgivî, *Tuhfetü'l-Müsterşidîn*, 961/1, 5a.

²⁶⁹ *Tuhfe*'de geçmesine karşın Irakî'de kendisine yer bulmayan fırkalar şunlardır: Hüzeyliyye, Yemâmiyye, Câhızıyye, Hafşıyye, Yezîdiyye, Muḳanna'îyye, Hâşimiyye. Mezkûr Hüzeyliyye fırkası için burada bir parantez açmakta fayda var. Esasında Irakî eserinde bu fırkanın görüşüne ilişkin Ebû Hüzeyl'e mensup olduklarını ve Allah'ın arazları yaratmadığını bilakis cisimlerin kendi arazlarını

Irakî'de bulunup *Tuhfe*'de yer almayan fırkalar vardır.²⁷⁰ Bu iki durumdan başka, görüşü aynı ancak ismi farklı fırkaların olduğu da görülmektedir.²⁷¹ Zikredilen küçük farklılıklar dışında *Tuhfe* müellifinin, metne zaman zaman müdahale ettiği durumlar da gözlemlenmektedir. O, Irakî'den bağımsız olarak fırkaların görüşleri hakkında bir ayet zikretmektedir. Bu tek ayeti bazen de Irakî'nin zikrettiklerine ilâveten getirmiştir. Birkaç defaya mahsus, müellifin Irakî'de olmayan fırka görüşlerine yer verdiği de olmuştur.²⁷² İki eser arasındaki bu farklılıkların küçük ölçekli olmasına binâen Birgivî'ye nispet edilen *Tuhfe*'nin, Osman el-Irakî tasnifini takip ettiği ve -nispet doğruysa- bu dönemde tespit edilen tek Irakî tasnifi olduğu söylenebilir.

Doğu Hanefî gelenek içerisinde değerlendirilen Lütî Paşa, incelenen dönemde eserlerinin kendisine aidiyeti kesin olan ikinci müelliftir. Ancak eldeki çalışma Lütî Paşa ve eserlerinin bu gelenek içerisinde değerlendirilmesi noktasında bazı şüphelerin bulunduğu dikkat çekmektedir. Bu şüphelere, eserlerdeki tasniflere değindikten sonra işaret etmek daha doğru olacaktır. İlk bölümde belirtildiği üzere Lütî Paşa'nın mezhepler tarihi çerçevesinde değerlendirilebilecek biri Türkçe, diğeri Arapça olmak üzere iki eseri bulunmaktadır. Türkçe kaleme aldığı telifin adı *Hayât-ı Ebedî* ve Arapça

yarattıklarını söylediklerini belirtmiştir. Fakat Irakî'nin bu fırka için belirttiği görüş aslında Mu'ammeriyye fırkası için söylenmektedir. Zira bu görüşün kaynağı Muammer b. Abbâd'dır. bk. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn*, çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 294, 756; Şehristânî, *Milel ve Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, haz. Mehmet Dalkılıç, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019), 74; Mustafa Öz, "Muammer b. Abbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/322. Irakî'nin yanlışlıkla Hüzeyliyye fırkasına nispet ettiği bu görüş *Tuhfe*'de düzeltilmiş ve Mu'ammeriyye fırkasına nispet edilmiştir. bk. Birgivî, *Tuhfetü'l-Müstersîdîn*, 961/1, 3b.

²⁷⁰ Irakî'nin *el-Fırakul'l-müfterika*'da zikrettiği ama *Tuhfe* müellifinin zikretmediği fırkalar ise şunlardır: İbâziyye, Halefiyye, Hâriciyye, Şaltıyye, İmâmiyye, Şehâbiyye, Lâ'iniyye, Haṭṭâbiyye, Nazzâmiyye ve Kerrâmiyye. Bunlar dışında iki müellifin ortak olduğu bazı fırkalarda da içerik tutmamaktadır. Başka bir deyişle fırka isimlerinin aynı fakat görüşlerinin farklı olduğu fırkalar da bulunmaktadır. Bunlar ise şunlardır: 'Acziyye, Karmâtiyye ve Haṭṭâbiyye.

²⁷¹ *Tuhfe*'de farklı isimle geçmesine karşın içeriği Irakî ile uyuşan fırkalar şunlardır: Hayyâtiyye (Nâkişiyye), Vâkıfiyye (Merisiyye), Şekkiyye (Vâkıfiyye), Hâzimiyye (Hamziyye), Bâtıniyye (Gurâbiyye) ve Temâşüliyye (Müfevviẓa).

²⁷² Örneğin Irakî'de Hişâmiyye fırkasına atfedilen va'd-va'id hakkındaki görüşe ek olarak *Tuhfe*'de cennet ve cehennem yaratılmadığı görüşü söylenmiştir. Behşemiyye fırkasında da anlatıma maktulün eceli meselesi ile konuya ilişkin bir ayet eklenmiştir. bk. Ebu Muhammed Osman el-Irakî, *el-Fıraku'l-müfterika beyne ehli'z-zeyğ ve'z-zendeḳa*, nşr. Yaşar Kutluay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1961), 49-51, 83-84; Mohammed Meelad Saeid Salim, *Safiyuddîn Ebu Muhammed el-Kirmani'nin "el-Kenzu'l-Hafî fi İhtiyârâtı's-Safî" Adlı Kitabının 115. Babının İnceleme ve Tahkiki* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 126-129, 173-174; Birgivî, *Tuhfetü'l-Müstersîdîn*, 961/1, 3b, 5b.

olanın ismi *Zübdetü'l-mesâil*'dir.²⁷³ Paşa'nın daha önce yazdığı tahmin edildiği için anlatımda *Hayât*'a öncelik tanınmıştır.

2.1.1.6. *Hayât-ı Ebedî*

Lütfi Paşa üzerine çalışma yapan araştırmacılar müellifin mezhepler tarihçiliğine ilişkin bir yazı kaleme aldıklarında genellikle *Hayât-ı Ebedî*'deki birinci faslın müstakil istinsahı olan *Fırak-ı dâlle*'yi kullanmışlardır. Fakat ilk bölümde işaret edildiği üzere risaledeki okuma hatalarından ötürü eserin kendisini kullanmak daha isabetli olacaktır. Bu noktada eserin Hacı Mahmud Efendi nüshasına dair bir hususu belirtmekte fayda var. Bu nüsha, eldeki diğer iki nüshayla²⁷⁴ fırkaların isimleri noktasında ayrılmaktadır. Ayrıca ilk baştaki fırkaların sıralaması da diğer iki nüshaya göre bir sıra geriden gelmektedir. Bir yere kadar devam eden bu sıralama farkı, bir noktada yerini fırkaların isimlerinin zikredilmemesine bırakmaktadır. Bir müddet sonra, fırkalar aynı sıra ve aynı isimle beraber işlense de devamında sıralama tekrardan karışmaktadır. Bu nüshada zaman zaman diğer iki nüshada olmayan fırka isimleri de zikredilmektedir. Bu itibarla Hacı Mahmud Efendi nüshasında metin aynı olsa da fırkaların isimleri zaman zaman ya farklı yazılmış ya da hiç yazılmamıştır. Zikredilen durumdan ötürü bu nüsha ihtiyatla karşılanmış diğer iki nüsha esas alınmıştır.

Hayât-ı Ebedî'de müellif öncelikle eseri neden kaleme aldığını, niçin bu şekilde isimlendirdiğini ve onu nasıl meydana getirdiğini açıklamakta, akabinde kitabın yedi fasıldan meydana geldiğini belirtmektedir.²⁷⁵ Konuya ilişkin bir mukaddimenin akabinde -çalışmanın ilgilendiği- birinci fasla; Ehl-i sünnet'in özellikleri ve Ehl-i hevâ'nın beyânına geçmektedir.²⁷⁶ Lütfi Paşa 73 fırka hadisini zikrettikten sonra²⁷⁷ Ehl-i sünnet'in on hasletine yer vermiş ve bu on özellik kimde olursa onun Ehl-i sünnet'ten sayılacağını belirtmiştir. Ardından da sırayla mezhepleri saymaya koyulmuştur. Metindeki dikkat çekici hususlardan biri müellifin faslın başında Ehl-i sünnet'ten altı firkanın ayrıldığını ve bu altı firkanın da on ikiye bölündüğü belirtmesine karşın

²⁷³ Bu isimdeki esere işaret etmek için *Zübde* kısaltması tercih edilmiştir.

²⁷⁴ Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, nr. 257/2, 53b-114a ve Yusuf Ağa Kütüphanesi, nr. 7072/2, 43b-83b nüshaları.

²⁷⁵ Lütfi Paşa, *Hayât-ı Ebedî* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, 257/2), 1b-2b.

²⁷⁶ Lütfi Paşa, *Hayât-ı Ebedî* (Ali Emiri, 257/2), 3a-5b.

²⁷⁷ Birinci faslın müstakil istinsahı olan *Fırak-ı Dâlle*, 73 fırka hadisleriyle başlasa da *Hayât-ı Ebedî*'de iftirak hadisi mukaddime kısmında geçmektedir. bk. Lütfi Paşa, *Risâle-i Fırak-ı dâlle* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2195), 109b; Lütfi Paşa, *Hayât-ı Ebedî* (Ali Emiri, 257/2), 3a.

firkaları 6x12'lik taksime göre değil, sıralı bir şekilde tasnif etmesidir.²⁷⁸ *Hayât-ı Ebedî*'deki bir diğer dikkat çekici özellik de Paşa'nın her fırka sonrasında "Bu sözleri/fiilleri ve itikatlarıyla azıp helâk oldular" ifadesini zikretmesidir. Paşa'nın firkalara dair Türkçe olarak söylediği bu kalıp muhtemelen *Terceme-i Sevâd-ı A'zam*'daki "fe-dallû (bi-zâlîke) ve helekû" şeklindeki²⁷⁹ Arapça ifadeden alınmıştır.²⁸⁰ Ayrıca *Hayât-ı Ebedî*'de firkaların sırayla ele alınması da yine bu eserden mülhem gibi durmaktadır. Buradan hareketle eserdeki tasnifin Doğu Hanefî gelenek içerisinde olduğu söylenebilir. Fakat bu yargıyı -iptal edecek düzeyde olmasa da- şüpheye düşüren hususlar bulunmaktadır. Bunların başında *Hayât-ı Ebedî*'de, Doğu Hanefî gelenek içerisinde ele alınmayan firkaların bulunması gelmektedir. Burğûsiyye, Zürâriyye, Za'ferâniyye ve Mükremiyye gibi firkalar esasında Eş'arî gelenekte bahsedilen firkalardır.²⁸¹ Bunun dışında tasnifteki bazı firkalara kendinden önceki fırak metinlerinde rastlanmaması soru işaretine neden olmaktadır. Zira eserin takipçisi olduğu geleneği tespit hususunda, içerdiği ve kendinden öncekilerden alıntılardığı firkalar önem arz etmektedir. Oluşan soru işaretini gideren durumlardan biri, Doğu Hanefî geleneğindeki *es-Sevâdü'l-a'zam* çizgisinin²⁸² temel metni *Terceme-i Sevâd-ı a'zam*'daki fırka isimlerinin, *Hayât-ı Ebedî*'de yanlış yazılmasıdır. Nitekim iki metin incelendiğinde *es-Sevâdü'l-a'zam*'da²⁸³ firkalara nispet edilen görüşlerin, *Hayât-ı Ebedî*'de başka firkalara nispet edildiği görülmektedir. Bu da Lütfî Paşa'nın bu çizgi üzerinden gelen ancak oldukça farklılaşan başka bir kaynağa müracaat ettiğine işaret etmektedir. *es-Sevâdü'l-a'zam*'dan *Hayât-ı Ebedî*'ye kadar süren ilişkiler ağı *Sevâd*'ın yeni bulunan nüshalarıyla gözden geçirilebilir ve Lütfî Paşa'nın kaynakları daha doğru

²⁷⁸ Lütfî Paşa, *Hayât-ı Ebedî* (Ali Emiri, 257/2), 6a.

²⁷⁹ İfadenin Arapçası şu şekildedir: فضلوا (بذلك) و هلكوا

²⁸⁰ Muhammed Takî Dânişpejûh, "Dû Risâle-i der bâre-i Heftâd u dû Gürûh", *Zebân u Edeb-i Fârsî* 79/18 (1345), 250-254.

²⁸¹ Bunlar *Hayât-ı Ebedî*'deki 52, 56, 57 ve 69. firkalardır. bk. Lütfî Paşa, *Hayât-ı Ebedî* (Ali Emiri, 257/2), 13a, 14b. Eş'arî gelenekteki örnekleri için Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin *el-Farq beyne'l-fırak*'ı, İsferyîni'nin *et-Tebşîr fi'd-dîn*'i, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl*'i (Mükremiyye) ve Âmidî'nin *el-Ebkârü'l-efkâr*'ı vb. Eş'arî geleneğe ait metinler incelenebilir.

²⁸² Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 136.

²⁸³ *es-Sevâdü'l-a'zam* eseri fırka tasnifi çerçevesinde zikredildiğinde kastedilen eserin tercümesidir. Zira Hâkim es-Semerkindî'nin yazdığı kitapta 73 fırkaya ilişkin bir malûmat bulunmamakta, fırka tasnifine ilişkin malûmat eserin Farsça tercümesinde ortaya çıkmaktadır. Fakat araştırmacılar tasnifin Hâkim es-Semerkindî'ye nispet edilme ihtimalinin bulunduğunu da belirtmişlerdir. İlgili ihtimal için bk. Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 136-137; Adem Arıkan, "es-Sevâdü'l-Azam'ın Farklı Nüshaları ve Müellifleri Üzerine", *Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*, ed. Süleyman Gezer (Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2019), 25-26.

bir şekilde ortaya çıkarılabilir.²⁸⁴ Zira hâlihazırda *Hayât-ı Ebedî*'deki tasnif ve sıralama ne *es-Sevâdü'l-a'zam*'la ne de yine bu gelenek içerisinde değerlendirilen *Heftâd u Seh Mille* ile uyusmaktadır.

Ortaya konulan eserlerin ısrarlı bir şekilde benzerlerinin veya eserdeki tasnifin gelenekte uyumlu olduğu bir örneğinin aranmasının gerekçesi ise -özellikle incelenen dönemde- tasniflerin genellikle bu minvâlde ortaya çıkmasıdır. Bu dönemdeki müellifler, fırka tasniflerini bir anda ortaya çıkarmamakta belirli kaynaklar üzerinden oluşturmaktadır. Dolayısıyla eldeki kaynaklarda *Hayât-ı Ebedî*'deki fırkalarla uyuşan bir tasnif görünmüyorsa bu, muhtemelen Lütî Paşa'nın *es-Sevâdü'l-a'zam* türünde kaleme alınmış başka bir fırka tasnifinden faydalandığına işaret etmektedir.

2.1.1.7. *Zübdetü'l-mesâil*

Mezhepler tarihi söz konusu olduğunda Paşa'nın ele alınacak diğer eseri Arapça olarak kaleme aldığı *Zübdetü'l-mesâil*'dir.²⁸⁵ İlk bölümde işaret edildiği üzere 25 bâbdan oluşan eserin 23. bâbı ilmin fazileti ile Ehl-i sünnet ve Ehl-i hevâ'ya ayrılmıştır. İncelendiğinde aynı müellifin elinden çıktığı anlaşılan *Hayât-ı Ebedî* ile *Zübde*, sadece yazıldıkları dil bakımından farklılaşan metinler değildir. İkisinin içerik ve yöntem itibarıyla da farklılaştıkları görülmektedir. Fakat öncesinde müelliflerinin aynı olduğunu düşündüren benzerliklere işaret etmek daha yerinde olacaktır. *Hayât-ı Ebedî*'deki gibi *Zübde*'de de mesele Ehl-i sünnet'in özellikleriyle başlatılmış ve bu çerçevede on haslet sayılmıştır. Kabul edildiğinde kişiyi Ehl-i sünnet'ten kılan bu on nitelik, iki eserde de aynıdır.²⁸⁶ Fırkaların zikrine geçerken hem *Hayât-ı Ebedî*'de hem de *Zübde*'de Ehl-i sünnet'ten ayrılan altı adet fırkanın bulunduğu bildirilmiş ve her birinin de on ikiye ayrılmasıyla Ehl-i bid'at'ın 72 fırkaya ulaştığı söylenmiştir ki bu da hadiste ifade edilen sayıya muvafık bir durumdur. Devamında da her iki eser, fırkaları sırayla saymaya başlamış ve fırkaların, sahip oldukları itikatları nedeniyle helâk olduklarını belirtmiştir.

²⁸⁴ Arıkan, “es-Sevâdü'l-Azam'ın Farklı Nüshaları ve Müellifleri Üzerine”, 23-36. Ancak bu, söz konusu meseleye hasredilmiş ayrı bir çalışmanın konusu olabilir.

²⁸⁵ Çalışmada *Zübdetü'l-mesâil* ismi ile eserin yalnızca ilgili bölümü kastedilmiştir.

²⁸⁶ Eserlerdeki mezkûr on haslet kısaca ifade edilirse: i) İmanda şüpheye düşmemek, ii) Beş vakit namazı cemaatle kılmak, iii) Namazı iyi kötü herkesin arkasında kılmak, iv) Hayr ve şerrin Allah'tan geldiğine inanmak, v) Mest üzerine meshi caiz görmek, vi) Sultana hurûc etmemek, vii) Ashâbı tâzim etmek, viii) Ehl-i kible'den kimseyi tekfir etmemek, ix) Ehl-i kible'den olan kimsenin cenaze namazını kılmak, x) Birliğin/cemaatin hak, ayrılığın ise yanlış olduğunu bilmek. bk. Lütî Paşa, *Zübdetü'l-mesâil* (Beyazıt, 8909), 171a-172a; Lütî Paşa, *Hayât-ı Ebedî* (Ali Emiri, 257/2), 5a-5b. Ufak bir değişiklik olarak; hasletler aynı olmakla birlikte iki eserdeki sıralamaları farklıdır.

Buradan hareketle eserlerde ortaya konan fırka tasnifinin ana yapısının aynı olduğu söylenebilir. Farklılık içerikte ortaya çıkmaktadır. *Hayât-ı Ebedî*'de Ehl-i sünnet'in özelliklerinden tek cümleyle bahsedilirken *Zübde*'de bunlar izah edilmekte, sonrasında Allah'ın sıfatları, rû'yetullah, mürtebib-i kebîre, ahiret halleri gibi akâide/kelâma dair meselelere kısaca değinilmektedir. Bu itibarla *Zübde*, *Hayât-ı Ebedî*'ye nispetle daha hacimli bir metindir. Öte yandan *Zübde*'de müellif yararlandığı kaynakları da belirtmiştir. İlgili fasılda Paşa'nın atıf yaptığı kaynaklar; *Mużmerât*²⁸⁷, *Mücme'u'l-havâdiş ve'n-nevâzil ve'l-vâkı'ât*,²⁸⁸ *Keşfü'l-gıtâ' 'an hakâiki't-tevhîd ve 'akâidi'l-muvahhidîn*²⁸⁹ ve Birgivî'nin de *eş-Şarîkatü'l-Muhammediyye*'de sıkça alıntı yaptığı *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*'dir.²⁹⁰ Müellif mezkûr kaynakları fırka tasnifine geçmeden zikretmektedir. Bunların dışında bir de tasnif içerisinde dört yerde atıfta bulunduğu *ed-Dürrü'l-manzûm* adında bir eser kullanmıştır. Şîî fırkalardan Hattâbiyye, Muğîriyye, Hişâmiyye ile Hâriciyye altında zikredilen Mükremiyye fırkalarından bahsederken müellif bu kaynağa atıfta bulunmaktadır.²⁹¹ *Hayât-ı Ebedî*'de ise kullanılan kaynaklardan bahsedilmemiştir. İki metin arasındaki asıl farklılık fırkalar özelinde görülmektedir. Nitekim *Hayât-ı Ebedî*'de veya *Zübde*'de diğerinde olmayan otuz sekiz fırka bulunmaktadır.²⁹² Zikredilen toplam fırka sayısının 72 olduğu göz önüne

²⁸⁷ Lütfi Paşa, *Zübdetü'l-mesâil* (Beyazıt, 8909), 171a. Bu eser Yusuf b. Ömer es-Sûfî ya da Türkler arasında tanındığı isimle Nebîre-i Ömer'in (ö. 9/15. yüzyıl) yazdığı *Câmi'u'l-mużmerât ve'l-müşkilât* olmalıdır. Zira *Zübde*'deki alıntı takip edildiğinde *Tatarhâniyye*'de de aynı alıntının yine aynı esere nispetle yapıldığı görülmekte ve *Tatarhâniyye*'nin kaynakları arasında da bu isimde bir tek Kudûrî'nin muhtasarının şerhi olan *Câmi'u'l-mużmerât* bulunmaktadır. *Tatarhâniyye*'nin kaynakları için bk. Tuğba Demirkan, *Fetâvâ-yı Tatarhâniyye'nin Fıkıh Tarihindeki Yeri (Aile Hukuku Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 33-57.

²⁸⁸ Lütfi Paşa, *Zübdetü'l-mesâil* (Beyazıt, 8909), 1771b, 172b. Paşa'nın alıntı yaptığı bu telif Ahmed b. Mûsâ b. el-Keşşî'nin (ö. 6/12. yüzyıl) kaleme aldığı *Mecmû'u'n-nevâzil ve'l-havâdiş ve'l-vâkı'ât* tır. Eser yakın zamanda bir doktora tezi vesilesiyle tahkik edilmiştir. bk. Abdumalik Tychibaev, *Ahmed b. Mûsâ el-Keşşî'nin Mecmû'u'l-Hevâdis ve'n-Nevâzil ve'l-Vâkıât Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).

²⁸⁹ Lütfi Paşa, *Zübdetü'l-mesâil* (Beyazıt, 8909), 172b. Eser Yemenli âlim İbnü'l-Ehdel'e (ö. 855/1451) aittir.

²⁹⁰ Lütfi Paşa, *Zübdetü'l-mesâil* (Beyazıt, 8909), 171a, 172a-173a.

²⁹¹ Lütfi Paşa, *Hayât-ı Ebedî* (Ali Emiri, 257/2), 176a, 178a, 179a. Bibliyografik kaynaklar tarandığında *ed-Dürrü'l-manzûm* şeklinde isimlendirilen pek çok eser bulunmuştur. Her ne kadar bu isimdeki teliflere müracaat edilmiş olsa da Lütfi Paşa'nın kullandığı kaynağın hangisi olduğu tespit edilememiştir.

²⁹² *Hayât-ı Ebedî*'de olup *Zübde*'de olmayan veya *Zübde*'de bulunup *Hayât-ı Ebedî*'de bulunmayan toplam 76 fırka vardır. Bunların tek tek zikredilmesi çalışmayı gereksiz uzatacağından iki metin arasındaki farklı fırkalara burada yer verilmemiştir. Fakat ikisi arasında ortak olarak zikredilen otuz dört fırkadan aynı görüşü taşıyanlara işaret edilebilir. Burada anlatılmak istenen, bir müellifin yazdığı bu iki eserde aynı isimle anılan fırkalara her zaman benzer görüşlerin nispet edilmediği, fırka isimleri aynı olsa da görüşlerin farklılaşabildiğidir. Buradan hareketle her iki metinde hem isim hem de fikir

alındığında bu oldukça büyük bir farklılıktır. Dolayısıyla Lutfi Paşa'nın her iki eseri yazarken farklı kaynaklardan faydalandığı söylenebilir.

Firkaları sıralayarak ele almaları itibarıyla Lutfi Paşa'nın telif ettiği *Zübde* ile *Hayât-ı Ebedî*'nin tasnif metotlarının aynı olduğu ifade edilmişti. Fakat ilginç bir şekilde eserlerdeki tasnif metodu aynı olsa da firkaların sıralanışları oldukça farklıdır. *Zübde*, Arapçaya göre alfabetik biçimde sıralanırken *Hayât-ı Ebedî*'de bu tarz bir sıra takip edilmemiş, firkalar dağınık bir şekilde verilmiştir. Buna ilâveten *Zübde*'deki içeriğin daha detaylı olduğu da göz önüne alındığında *Zübde*'nin, *Hayât-ı Ebedî*'nin geliştirilmiş hali olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle Lutfi Paşa, *Zübde*'yi *Hayât-ı Ebedî*'den sonra kaleme almıştır. Bu nedenle de Lutfi Paşa'nın mezhepler tarihçiliğinden bahsedilecek olduğunda *Hayât-ı Ebedî*/*Fırak-ı dâlle* yerine *Zübde*'nin esas alınması daha isabetli olacaktır.

Zübde'deki tasnife gelindiğinde ilginç bir şekilde Lutfi Paşa, başlangıçta Doğu Hanefî geleneğe uygun olarak firkaların altı olduğunu ve bunlardan da on ikişer firkanın ayrılmasıyla cehenneme girecek 72 bid'at firkanın bulunduğunu belirtmesine karşın, tasnifine Eş'arî gelenekteki firkaları almıştır. Eser, Osmanlı dönemindeki Eş'arî fırak geleneğinin temel metinlerinden Âmidî'nin *Ebkârü'l-efkâr*'ıyla karşılaştırıldığında²⁹³ firkaların çoğunun buradan alındığı görülmektedir. Lutfi Paşa'nın Doğu Hanefî geleneğin altında ele alınmasının nedeni de takip ettiği tasnif metodunun bu gelenekle uyumlu ve irtibatlı olmasıdır. Yoksa o, tasnifinde Eş'arî gelenekteki firkaları yine bu gelenekteki metinlerden faydalanarak ele almıştır.

Zübde ile *Ebkâr* arasındaki ilişkiyi biraz açmak gerekirse; Lutfi Paşa, firkaların isimlendirilmesinde ve görüşlerinde Âmidî'den istifade etmiştir. Öyle ki birçok firkanın görüşleri *Ebkâr*'daki ifadelerin aynıyla verilmiştir. Bununla beraber *Ebkâr*'da görüşler ayrıntılı bir şekilde verilirken ve fırka içerisindeki görüş ayrılıklarına işaret edilirken *Zübde*'de daha muhtasar bir tavır benimsenmekte ve firkanın temel görüşüyle iktifa

olarak aynı/benzer şekilde belirtilmiş firkaları söylemek gerekirse bunlar: Kaderiyye, Haşebiyye, Cehmiyye, Cübbâiyye, Şümâmiyye, Nuşayriyye, Nazzâmiyye, Haiîyye, Hârişîyye, Haţţâbiyye, Halefiyye, Zürâriyye, Sebe'iyye, Süleymâniyye, Şu'aybiyye, Şeybâniyye, 'Înâniyye, Dırâriyye, Mükremiyye, Manşûriyye, Meymûniyye ve Neccâriyye'dir.

²⁹³ Osmanlı âlimlerince sıklıkla kullanılıp tekrar edilen Âmidî tasnifi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Kadir Gömbeyaz, "Fırak Literatürüne Dolaylı Ancak Etkili Bir Katkı: Âmidî Tasnifini Meşhur Eden Müttekellim Adudüddin el-İcî", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-İcî*, ed. Eşref Altaş (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 409-428.

edilmektedir. Fırkaların hangi üst başlıkta yer aldığını belirtmeyen Paşa, *Hayât-ı Ebedî*'nin aksine, Âmidî'deki gibi fırka kurucularını da zikretmektedir. Ancak Lütî Paşa'nın faydalandığı tek kaynak *Ebkâr* değildir. Zira *Zübde*'de bazı fırkalara nispet edilen görüşlere *Ebkâr*'da rastlanmamaktadır. Mesela bunun örneklerinden biri Hâzimiyye fırkasıdır. Paşa'nın bu fırka için zikrettiği görüş *Ebkâr*'da bulunmamakta fakat Eş'arî gelenekteki klasik eserlerden Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihâl*'inde bulunmaktadır. *Zübde*'de Hâzimiyye gibi görüşü *Ebkâr*'da bulunmayıp *Milel*'de bulunan on üç fırka vardır.²⁹⁴ Zaman zaman bu görüşler ifade biçimi noktasında da uyuşmaktadır. Âmidî'de olmayan fırkaların Şehristânî'de olmasından hareketle müellifin yalnızca Şehristânî'yi takip etme ihtimali söz konusu olduğunda bunun geçersiz olduğu söylenebilir. Zira fırkaların görüşleri noktasında *Zübde*'nin esas itibariyle uyumlu olduğu metin *Ebkâr*'dır. Bununla beraber Sebeiyye fırkası bu ihtimale cevap olarak verilebilir. Nitekim *Zübde*'de Sebeiyye'ye dair belirtilen görüşler *Ebkâr*'daki ifadelerin aynısıyla verilirken *Milel*'de daha farklı bir tasarruf söz konusudur.²⁹⁵ Dolayısıyla Paşa'nın hem *Ebkâr*'ı hem de *Milel*'i ya da bu iki eseri birlikte kullanmış bir eseri takip ettiği söylenebilir. Ancak burada ifade edilmelidir ki bu iki eserde *Zübde*'deki fırkaların tamamı geçmemektedir. Örneğin Kaderiyye, Kerrâmiyye, Mu'tezile, Nuşayriyye ve Necedât gibi fırkaların görüşlerinin kaynağı ne *Ebkâr*'da ne de *Milel*'de bulunmaktadır. Buradan, Paşa'nın *Ebkâr* ve *Milel* dışında da kaynağı bulunmakla birlikte tasnifini esas itibariyle bu iki eseri merkeze alarak oluşturduğu ya da yukarıda ifade edildiği üzere bu tasnifleri kendinde toplayan başka bir metne başvurduğu sonucuna ulaşılabilir. Nihâî olarak Lütî Paşa, Doğu Hanefî tasnif metodunun pek yaygın olmayan biçimini Eş'arî içerikle birleştirmek suretiyle özgün bir tasnifte bulunmuştur. Onun bu özgünlüğü de kendinden yaklaşık iki yüzyıl sonra Hüseyin el-Erzurûmî (ö. 1159/1746) tarafından takip edilmiştir.²⁹⁶

²⁹⁴ Bu fırkalar şunlardır: Nazzâmiyye, Hişâmiyye, Sâlihîyye, Mu'ammeriyye, Muğîriyye, Şeytâniyye (Nu'mâniyye), Yezîdiyye, Şu'aybiyye, Hâzimiyye, Halefiyye, Ma'bediyye, Şeybâniyye ve Mürchie.

²⁹⁵ Lütî Paşa, *Zübdetü'l-mesâil* (Beyazıt, 8909), 176b; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 5/53; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 1/177.

²⁹⁶ Hüseyin el-Erzurûmî, *el-Münciye 'ani'l-haṭai'l-vâkı' beyne'n-nâciye ve gayri'n-nâciye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1043), 22b-29b. Yapılan araştırmalar Hüseyin el-Erzurûmî'nin, tasnifini Âmidî'den hareketle oluşturduğunu belirtse de durum böyle değildir. Bu iki eser arasındaki ilişki ise ayrı bir çalışmanın konusudur.

2.1.2. Eş‘arî Geleneği

İslâm düşüncesinde mezhepler tarihi yazıcılığı söz konusu olduğunda temelde iki gelenek bulunmaktadır. Bunlardan biri önceki başlıkta üzerinde durulan Doğu Hanefî fırak geleneği, diğeri de bu bölümde ele alınacak Eş‘arî fırak geleneğidir. Bu geleneğin isimlendirilmesinde ve kapsamına giren müellif ile eserleri noktasında farklı kanaatler ileri sürülmüştür. Konuyla alakalı en erken çalışmalardan birine imza atan Lewinstein, geleneği “Standart Fırak Geleneği” ya da “Mu‘tezilî-Eş‘arî Fırka Yazıcılığı” şeklinde isimlendirmiştir. Geleneğin yalnızca “Eş‘arî” şeklinde isimlendirmesini de Eş‘arî yazıcılığın ancak Mu‘tezilî fırak metinleri ortaya çıktıktan sonra oluştuğu gerekçesiyle yanlış bulmuş ve bu şekilde bir isimlendirmede bulunmanın zor olduğunu belirtmiştir.²⁹⁷ Bu bağlamda Lewinstein “Standart Fırak Geleneği’nin, varlığını Mu‘tezile’ye borçlu olduğunu söylemektedir.²⁹⁸

Tasniflere dair ayrıntılı bir çalışma yapan Gömbeyaz, Lewinstein’ın ortaya koyduğu gelenek tasnifini genel hatlarıyla kabul etmektedir. Ancak o, Lewinstein’ın Mu‘tezilî-Eş‘arî şeklinde de isimlendirdiği geleneğe, isimdeki her iki mezhebin ayrı birer gelenek olduğunu belirterek itiraz etmekte ve yeni gelenek önerilerinde bulunmaktadır.²⁹⁹ Bu minvâlde Lewinstein geleneğin kaynakları olarak hem Mu‘tezilî hem de Eş‘arî eserleri zikrederken³⁰⁰ Gömbeyaz ikisini ayırmış ve Eş‘arî geleneği de *Maḳâlât*’tan değil Abdülkâhir el-Bağdâdî’nin *el-Milel ve’n-nihâl*’i ile *el-Farḳ beyne’l-fırak*’ından başlatmıştır.³⁰¹

Doğu Hanefî gelenekte olduğu gibi Eş‘arî fırak yazıcılığında da 73 fırka hadisi merkeze alınmış ve müellifler tasniflerini bu sayı çerçevesinde oluşturmuşlardır. Fakat bu gelenekte dikkat çeken husus, fırak yazarlarının kendilerinden önceki tasnifleri tekrarlamak yerine üst veya alt fırkaların; isimlerinde, sıralamalarında, sayılarında ve yerlerinde farklı yaklaşım benimsemeleri, yeni bir tasnif oluşturmaya çalışmalarıdır. Bu tavır da gelenekte “Bağdâdî”, “Şehristânî”, “Âmidî” ve “Fahreddîn er-Râzî” şeklinde

²⁹⁷ Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography*, 8.

²⁹⁸ Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography*, 14.

²⁹⁹ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 142.

³⁰⁰ Lewinstein’ın Mu‘tezilî-Eş‘arî fırak geleneğinin kaynakları olarak zikrettiği eserler için bk. Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography*, 8-33.

³⁰¹ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 143.

dört farklı tasnif biçiminin ortaya çıkmasına yol açmıştır.³⁰² İncelenen dönemdeki tespit edilen eserlerde mezkûr tasnif ekollerinden ilk üçünün izleri görüldüğü için bunlara çok kısa bir şekilde temas etmekte fayda var.

Eş‘arî fırak geleneğinin önemli ismi Bağdâdî, eserini meydana getirirken, Eş‘arî’nin yapmaya çalıştığı tarzda, var olan fırkaların görüşlerini olduğu gibi aktarma çabasıyla hareket etmemiştir. Bilakis hadiste belirtilmiş kurtuluşa erecek fırkanın diğer gruplara karşı üstünlüğünü ve bid‘at fırkaların görüşlerinin yanlışlığını ispat etmeyi amaçlamıştır.³⁰³ Şehristânî’ye gelindiğinde o, fırkalara Bağdâdî’nin aksine daha tarafsız bir şekilde yaklaşmış ve olabildiğince onları kötülemek ve eleştirmekten kaçınmıştır.³⁰⁴ Kitabı telif ederken Şehristânî’nin sahip olduğu bu ve benzeri yaklaşımlar, eseri yalnızca Eş‘arî fırak geleneğinin değil tüm mezhepler tarihi yazıcılığının zirvesine yerleştirmiştir.³⁰⁵ Fakat Şehristânî böylesi bir şöhrete sahip olsa da ortaya koyduğu tasnif kendinden sonrakilerce benimsenmemiştir. Dikkat çekici olan ise fırak yazarlarının malzeme noktasına Şehristânî’ye başvurmalarına karşın onun tasnifini kullanmamalarıdır. Bu bilinçli bir tercihtir. Bu itibarla Şehristânî’nin *Milel*’i mezhepler tarihi yazıcılığında zirve bir eser olsa da ardından gelenler yeni fırka tasnif denemelerinde bulunmaya devam etmişlerdir.³⁰⁶ Bu şekilde yeni tasnif oluşturmaya çalışan müellifler, Eş‘arî fırak geleneğine katkı sunmuş ve onun zenginleşmesini sağlamıştır. Buradan hareketle de Eş‘arî fırka yazıcılığının birbirini tekrarlayan Doğu Hanefî yazıcılığına göre daha çeşitli ve özgün olduğu söylenebilir.³⁰⁷

Şehristânî’den sonra yeni tasnif denemelerinde bulunan isimlerden biri Âmidî’dir. O, Bağdâdî’de on bir ve Şehristânî’de altı olan ana fırkaların sayısını sekiz olarak belirlemiştir. Osmanlı döneminde yaygın biçimde kullanılan tasnif de Âmidî’ye aittir.³⁰⁸

³⁰² Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 143, 146, 161, 169.

³⁰³ Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography*, 17, 19; W. Montgomery Watt, *The Formative Period of Islamic Thought* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1973), 2.

³⁰⁴ Mehmet Dalkılıç, “Abdülkerîm eş-Şehristânî’nin İslam Mezheplerini Tasnif Metodu”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2008), 144, 154.

³⁰⁵ Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography*, 19.

³⁰⁶ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 151. Bu durumun muhtemel nedenleri için bk. Kadir Gömbeyaz, “İtikâdî Fırka Tasnifçiliğinde Âmidî’nin Yeri”, *Uluslararası Seyfuddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ahmet Erkol vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 296-297.

³⁰⁷ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 161.

³⁰⁸ Osman Aydın’ın bu hususta Râzî’yi göstermesi pek isabetli görünmemektedir. Nitekim ileride görüleceği üzere Osmanlı döneminde Eş‘arî fırak geleneğindeki fırka tasnifleri, ekseriyetle Âmidî’yi,

Fakat tasnifin tanınırlığı Âmidî üzerinden değil, İcî ve şârihleri üzerinden olmuştur. Daha açık bir ifadeyle, Âmidî'nin *Ebkâr*'da ortaya koyduğu tasnif, İcî tarafından *Mevâkıf* isimli eserde özet bir şekilde aktarılmış, akabinde Âmidî'den ihtisar üzere alıntılanan bu metin şârihler tarafından zenginleştirilmiş, *Mevâkıf* ve şerhlerinin yaygınlığı nedeniyle de tasnif, İcî ile Cürcânî üzerinden meşhur olmuştur.³⁰⁹ Tasnifin sahip olduğu bu şöhet Eş'arî gelenekteki yeni tasnif deneme çabalarının bırakılmasına ve Âmidî'deki tasnifin tekrarıyla iktifa edilmesine neden olmuştur. Dikkat çekici hususlardan biri ise Hanefî Mâtürîdî kimliğe sahip Osmanlı âlimlerinin bu mezhep mensuplarınca ortaya konan tasniften ziyade Eş'arî çizgide üretilen tasnifi kabul etmeleri ve kullanmalarıdır. Bunun muhtemelen Osmanlı dönemindeki Eş'arî anlayışın ağırlıklı olarak kabul görmesinden veya Osmanlı medreselerinde sıkça okutulan kelâm kitaplarından birinin *Şerhu'l-mevâkıf* olmasından kaynaklandığı düşünülebilir.³¹⁰ Gömbeyaz tasnifin kendinden sonra ulaştığı kabul edilirliliğin çokluğundan hareketle bir "Âmidî fırka tasnif geleneği"nin mevcûdiyetine de işaret etmiştir.³¹¹ Bu başlık çerçevesinde ele alınacak eserler incelendiğinde eserlerin çoğunun, Âmidî'deki tasnif ve içerikle uyumlu olması Gömbeyaz'ın bu iddiasını destekler niteliktedir.

İlk bölümde görüldüğü üzere, 15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı müellifleri tarafından Eş'arî fırak geleneği takip edilerek beş fırka tasnifinin yapıldığı tespit edilmiştir. Doğu Hanefî geleneği ile karşılaştırıldığında, Eş'arî tasnifinde nispet probleminin pek fazla olmadığı görülmektedir. Doğu Hanefî gelenekte tespit edilen sekiz tasniften yalnızca üçünün nispeti kesinken Eş'arî gelenekte bu sayı daha fazladır. Nitekim Kemalpaşazâde'ye nispet edilen fırak risalesi hariç tutulursa -ki ilerde görüleceği üzere bu risale 72 fırkayı içermediğinden tam bir tasnif hüviyetine de sahip değildir- hiçbir eserin, müellifine aidiyeti noktasında bir soru işareti bulunmamaktadır. Bu itibarla Eş'arî fırka tasnifini içeren eserlerin müelliflerine nispeti, Doğu Hanefî geleneği tasnifinde bulunan eserlere göre daha kesindir. Bu iddia ancak ilgili yüzyıllarda bulunan yeni tasniflerle değer kazanabilir. Zira öncesinde söylendiği gibi tespit edilen tasnifler bu yüzyıllarda kaleme alınanların tamamı olmadığından söz konusu durum, tespit edilen

bazen de Şehristânî'yi takip etmiştir. bk. Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı* (Ankara: Hititkitap Yayınevi, 2008), 68, 73.

³⁰⁹ Gömbeyaz, "Fırak Literatürüne Dolaylı Ancak Etkili Bir Katkı", 415-417.

³¹⁰ Gömbeyaz, "İtikadî Fırka Tasnifçiliğinde Âmidî'nin Yeri", 294.

³¹¹ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikadî Fırka Tasnifleri*, 168.

eserlerin bu şekilde denk gelmesinden de kaynaklanmış olabilir. Bu durumun nedenlerinden biri olarak Kemalpaşazâde ve Birgivî gibi âlimlerin şöhreti gösterilebilir. Zira geçmişte meşhur isimlere yanlışlıkla eser nispet etmek yaygın bir durumdu. Hem sıkı birer Hanefî olan hem de heretik fırkalara karşı sertliği bilinen bu müelliflere Doğu Hanefî geleneğinden tasnifler nispet edilmiş olabilir. Fakat ihtimaller bir kenara bırakıldığında kesin olan, bu başlık altında incelenecek tasniflerin otantikliği hakkında aksi bir durumun olmadığıdır.

Eş‘arî fırka tasnifinin özellikleri anlatılırken bu geleneğin daha dinamik ve çeşitli olduğu belirtilmişti. Çoğunlukla geçmiş dönemdeki eserler merkeze alınarak ortaya konulan tespitin, bu dönemde de geçerliliğini koruduğu söylenebilir. Zira ele alınan beş tasniften üçü farklı içeriğe ve yapıya sahiptir. Doğu Hanefî geleneğinde olduğu gibi yine kronolojik bir sıra takip edildiğinde Mehmed Şah Fenârî ile başlamak gerekir.

2.1.2.1. *Enmûzecü’l-‘Ulûm*

Şah Fenârî, *Enmûzecü’l-‘Ulûm*’da “Âmidî tasnifini” takip etmektedir. Fakat onun takibi, içerikten ziyade tasnif biçiminde olmuştur. Daha açık bir ifadeyle Fenârî, Âmidî’deki tasnifi şablon olarak kullanmış ama genellikle fırkalarla ilgili bilgi vermemiştir. Metne, Âmidî’den farklı olarak,³¹² belirlediği sekiz ana fırkanın temel görüşleriyle başlayan Fenârî’nin, bu kısımda Âmidî’den faydalandığı görülmektedir. Nitekim Mürchie’ye dair belirttiği görüşler dışında diğer fırkalardaki fikirler *Ebkâr*’la benzemektedir. Devamında alt fırkalara geçen Fenârî, bunlara dair yalnızca yirmi bir tanesinin görüşü hakkında bilgi vermiş diğerlerinin ise nispet edildikleri isimleri vermekle yetinmiştir. Müellifin Âmidî’den hareketle aktardığı görüşler de genellikle çok kısa bir şekilde verilmiştir. Bu itibarla metnin oldukça veciz bir tasnif örneği olduğu belirtilebilir. Zaten tasnifin bir ilimler tasnifi eserinde verildiği göz önüne alındığında bunun normal bir durum olduğu anlaşılır.

Metindeki dikkat çekici hususlardan biri normalde çok kısa bir tasnif sunan Şah Fenârî’nin, Âmidî’nin uzunca anlattığı İsmâ‘iliyye’yi³¹³ uzun bir şekilde anlatmasıdır.

³¹² Nitekim Âmidî ana fırkaların görüşlerini tasnife başlamadan değil, tasnifte o ana fırkanın sırası geldiğinde vermektedir. bk. Âmidî, *Ebkârü’l-efkâr*, 5/37-106.

³¹³ Âmidî, *Ebkârü’l-efkâr*, 5/61-70.

Öyle ki bölümde en çok yer İsmâ'iliyye anlatımına ayrılmıştır.³¹⁴ Bunun nedeni müellifin ya Âmidî'yi takipteki sadakatinden ya da onun da İsmâ'iliyye'ye karşı sahip olduğu eleştirel tavırdan olmalıdır. Fenârî'yi diğer Âmidî takipçilerinden ayıran bir başka husus onun, Âmidî'nin Hâricî fırkaları tasnifinde yaptığı hatalı sayımı düzeltmesidir. Söz gelimi Âmidî, anlatımını tamamladıktan sonra “böylece Hâricî fırkaların sayısı 20 olmuştur” demektedir.³¹⁵ Fakat tasnif incelendiğinde bu sayının aşıldığı fark edilmektedir. Zira Hâricilikteki İbâziyye, ‘Acârîde ve Se‘âlîbe gibi ana fırkalar çıkarılsa bile sayı 22 olmaktadır. “Âmidî tasnifini” ihtisar ederek alıntıl原因an İcî, bu ifadeyi düzeltmeden aktarmıştır.³¹⁶ Burada Fenârî söz konusu hatalı sayımı düzeltmiş görünmektedir.³¹⁷ Bu durum, Fenârî'nin tasnifi bizzat Âmidî'den değil İcî şârihlerinden Kirmânî veya Cürcânî'den aldığına göstergesi de olabilir. Nitekim Âmidî'deki bu duruma onlar şerhlerinde işaret etmiş ve Kirmânî durumu Âmidî lehine kurtarmaya çalışmış,³¹⁸ Cürcânî ise müellifin hata yaptığını ve aslında olması gerekenin 22 fırka olduğunu belirtmiştir.³¹⁹

Son olarak Şah Fenârî'nin tasnifi, Âmidî'ninki ile karşılaştırıldığında aralarında bazı küçük farklılıklar olduğu görülmektedir.³²⁰ Ama tasnife etkisi az olan bu farklılıklar dışında iki metin uyumlu olduğundan Fenârî'nin Âmidî'yi takip ettiği söylenebilir. Bunun göstergelerinden bir diğeri de Nâciye fırkasının temel görüşlerinin aktarıldığı kısımdır.³²¹ Nitekim Fenârî burada Âmidî'de zikredilen görüşlerin³²² hepsini almıştır. Fakat *Enmûzec*'deki Nâciye bölümü, Cürcânî'nin kaleme aldığı *Şerhu'l-mevâkıf* la

³¹⁴ Esasında mezhepler tarihindeki temel metinlerle kıyaslandığında kısa kalan bu anlatım Fenârî, fırkalara dair bir yahut en fazla iki-üç cümle belirttiği için dikkat çekmektedir. bk. Fenârî, *Enmûzecü'l-'Ulûm* (Hüsrev Paşa, 482), 203b-204a.

³¹⁵ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 5/84.

³¹⁶ İcî, *el-Mevâkıf*, 427.

³¹⁷ Fenârî, *Enmûzecü'l-'Ulûm* (Hüsrev Paşa, 482), 204b.

³¹⁸ Şemsüddin Muhammed el-Kirmânî, *el-Kevâşif şerhu'l-Mevâkıf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1684), 287a-287b.

³¹⁹ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/800-801.

³²⁰ Söz konusu küçük farklılara işaret etmek gerekirse bunlar; Mu'tezile'deki Esvâriyye ve Bişriyye fırkalarının yerlerinin farklı olması ile Gulat fırkalardan Bedâiyye'nin *Enmûzec*'de bulunmamasıdır. Bir de İbâziyye altındaki dördüncü fırkayı Fenârî'nin isim zikretmeden “dördüncü” şeklinde vermesidir.

³²¹ Zikri geçtiği üzere, *Enmûzec*'in Şehid Ali Paşa koleksiyonundaki iki nüshası dışında diğer nüshalarda Nâciye fırkasının görüşlerinin olduğu yer eksiktir. Fenârî'nin Nâciye'nin görüşlerini tam bir şekilde aktardığı yerler için bk. Mehmed Şâh Fenârî, *Enmûzecü'l-'Ulûm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2781), 162b-163a; Mehmed Şâh Fenârî, *Enmûzecü'l-'Ulûm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2782), 191a-191b.

³²² Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 5/96-97.

karşılaştırıldığında asıl benzerliğin bu eserle olduğu görülmektedir. Nitekim Fenârî'nin Nâciye bölümünün sonundaki birkaç cümlesi dışında metnin tamamı *Şerhu'l-mevâkıf* la aynıdır.³²³ Buradan harekete Şah Fenârî, eserinde kullandığı “Âmidî tasnifini” muhtemelen Âmidî yerine Cürcânî'den almıştır.

2.1.2.2. *Risâle fî 'akâidi'l-fırakı'n-nâciye*

İncelenen dönemdeki tüm eserler arasında en orijinal metinlerden biri Kirmastî'nin *Risâle fî 'akâidi'l-fırakı'n-nâciye*'sidir.³²⁴ Çünkü ele alınan metinlerdeki tasnifler fırka merkezli iken *el-Fırakı'n-nâciye*, konu merkezlidir. Esasında müellif eserde bir fırka tasnifi yapmamıştır. Fakat o kitabını, Âmidî tasnifindeki neredeyse her fırkayı içerecek şekilde telif etmiştir.³²⁵ Sırayla gidildiğinde öncelikle *el-Fırakı'n-nâciye*'nin bir kelâm kitabı olduğunu ifade etmek gerekir. Kirmastî bilgi bahisleriyle başlattığı eserini, ilahiyyât, nübüvvât ve sem'îyyât bahisleriyle devam ettirmekte ve imâmet mevzuuyla da hitama erdirmektedir. Müellif *mesele mesele* ele aldığı başlıkların altında o konuyla alakalı olarak fırkaların ortaya koyduğu görüşlere yer vermiştir. Çalışmada da Kirmastî'nin zikrettiği bu fırkalardan hareketle bir tasnif oluşturulmuştur. Bu imkânı sağlayan hususlardan biri, müellifin fırkanın ait olduğu ana fırkayı her seferinde belirtmesidir. Nitekim o, eğer bir fırka ismi zikredecekse ait olduğu üst fırkayı belirttikten sonra görüşüne yer vermektedir. Dolayısıyla müellif açıkça bir tasnifte bulunmasa da zihninde belirgin bir tasnif olmalıdır ki metnini bu şekilde kaleme alabilsin. Eserde takip edilen yöntemden dolayı Eş'arî'nin *Maqâlât*'ındaki dağınık ve sistematik olmayan yapı³²⁶ burada da görülmekte ve aynı fırka farklı yerlerde müteaddit defalar zikredilmekte; fırkanın görüşüne toplu bir şekilde ulaşılamamaktadır. Bu bağlamda *el-Fırakı'n-nâciye*'nin, kullandığı yöntem itibariyle *Maqâlât*'taki “İnsanların dakîku'l-kelâm konusundaki ihtilafları” şeklinde isimlendirilen ikinci bölümüne benzediği ifade edilebilir.³²⁷ Fırkalardan ayrı olarak müellif, pek çok isme de eserinde yer vermiş ve onların görüşlerini aktarmıştır.³²⁸ *el-Fırakı'n-nâciye*'nin sahip olduğu bu

³²³ *Şerhu'l-mevâkıf*'taki ilgili kısım için bk. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/810-811.

³²⁴ Esere çalışma içerisinde *el-Fırakı'n-nâciye* şeklinde atıfta bulunulacaktır.

³²⁵ Âmidî'nin *Ebkâr*'ında olup *el-Fırakı'n-nâciye*'de olmayan fırkalar; Mu'tezile'den Hişâmiyye, Şâlihîyye ve Behşemiyye; Şî'a'dan Bedâiyye; Neccâriyye'den de Burgûşiyye, Za'ferânîyye ve Müstedrike'dir.

³²⁶ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 58.

³²⁷ Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 428-833.

³²⁸ Bu isimlere ilgili başlık altında yer verilmiştir.

özelliklerden hareketle onun tam bir mezhepler tarihi eseri olduğunu söylemek de zordur. Aslında o, daha çok bir kelâm kitabıdır. Fakat diğer kelâm eserleriyle karşılaştırıldığında mezhepler tarihi tarafı ağır basmaktadır. Zira kelâm kitapları bu kadar çok bid'at fırkasına dair görüş belirtmemektedir. Ancak daha önemlisi müellifin yararlandığı kaynaklar eseri mezhepler tarihi alanına yaklaştırmaktadır. Nitekim Kirmastî'nin *el-Fırakı'n-nâciye*'de atıf yaptığı iki isim Şehristânî³²⁹ ve Âmidî'dir.³³⁰ Buradan hareketle onun, mezhepler tarihi eserlerinden hareketle kelâm yöntemine uyarak bir eser telif ettiği söylenebilir.

Dönemde tespit edilen konu merkezli tek eser olan *el-Fırakı'n-nâciye*, kaynakları üzerinden değerlendirildiğinde -yukarıda ifade edildiği üzere- onun Şehristânî ve Âmidî'den faydalandığı görülmektedir. Müellifin fırkalara nispet ettiği görüşler de ya sadece Âmidî'den, ya sadece Şehristânî'den, ya da ikisindeki bilgilerin toplamından oluşturulmuştur.³³¹ Bu meyanda onun tek bir metni esas alıp onu olduğu gibi aktarma şeklinde bir tavır takınmadığı söylenebilir.

Kirmastî ortaya koyduğu eser ile dönemin fırka yazıcılığından farklılaşmıştır. Zira kelâmî konuları meseleler ekseninde işlemek yerine görüşler üzerinden açıklamıştır. Bununla beraber o, yalnızca İslâmî fırkalarla yetinmemiş, Ehl-i kitap'tan olsun veya olmasın diğer dinlerin görüşlerine de zaman zaman yer vermiştir. Müellifin görüşlerini zikrettiği bir diğer grup filozoflardır. Bu itibarla eserin İslâmî fırkalara hasredilmediği, bir şekilde milel-nihal özelliği taşıdığı görülmektedir. Ayrıca bazen müellif zikrettiği fırkalara cevaplar da vermektedir. Dikkat çekici olan ise cevap verdiği fırkaların çoğunlukla İslâm dışı gruplar olmasıdır.

2.1.2.3. *İhtilâfât-ı fırak-ı İslâmiyye ve beyân-i mesâil-i kelâmiyye*

Bu dönemde Şah Fenârî ve Kirmastî dışında Âmidî tasnifini kullanan bir başka isim Yakub b. Abdüllatif'tir. İlk iki müellifin Âmidî tasnifini kullanmalarına karşın

³²⁹ Gezgiç, *Risale fî Akaidi'l-Firaki'n-Naciye Adlı Eserinin Tahkiki*, 8.

³³⁰ Gezgiç, *Risale fî Akaidi'l-Firaki'n-Naciye Adlı Eserinin Tahkiki*, 6, 8, 23, 37, 46.

³³¹ Tüm tasnifteki durumu belirtmek uzun olacağından burada Mu'tezile fırkasındaki kaynak kullanımının belirtilmesiyle yetinilecektir: Sadece Şehristânî'den istifade edilen fırkalar; Vâsiliyye ve Ka'biyye'dir. Sadece Âmidî'den yararlanılan fırkalar; Nazzâmiyye, İskâfiyye, Ca'feriyye, Hâdşiyye, Hayyâtîyye, Câhızıyye, Cübbâiyye, Esvâriyye ve Bîşriyye'dir. Müellifin ikisini birden kullandığı fırkalar ise Hüzeyliyye, Murdâriyye ve Şümâmiyye'dir. Son olarak Âmidî'de olup *el-Fırakı'n-nâciye*'de zikri geçmeyen fırkalar da Behşemiyye, Hişâmiyye ve Sâlihîyye'dir. Görüldüğü üzere Kirmastî'nin Âmidî kullanımının daha yoğun olduğu anlaşılmaktadır.

birbirlerinden farklılaştığı gibi Yakub b. Abdüllatif de onlardan ayrı bir yöntem takip etmiştir. Bidâyeten Yakub b. Abdüllatif'in eserinin hem bir milel-nihal hem de bir kelâm kitabı olduğu belirtilmelidir. Nitekim o, altı bölüme ayırdığı telifinin ilk bölümünü İslâm fırkaları ile gayri İslâmî din ve gruplara, kalanlarını da kelâmî bahislere ayırmıştır. Dolayısıyla *İslam'da Fırkalar* adıyla kataloglara kaydedilmiş bu eser,³³² iki ilmin de muhtevâsını yahut meselelerini içermektedir. Fakat çalışma kapsamında kitabın konuyla alakalı ilk bölümü esas alınacaktır. Bu bölümde müellif, fırkalar bahsine geçmeden evvel Müslümanlar arasında vuku bulan ihtilafları ele almaktadır. O, birinci bölümün öncesinde de insanların sınıflandırılmasından, İslâm toplumundaki ilk fitne hadisesinden, ictihad meselelerinden, hadis ve rey ehlinde bahsetmektedir. Bu konu ve meseleler göz önüne alındığında eserin yöntem ve tertip itibariyle Şehristânî'ye benzediği görülmektedir. Nitekim o da eserinin başlangıcında bazı "mukaddime"leri ele almış ve Yakub b. Abdüllatif'in değindiği meseleleri işlemiştir. Fakat bunların sıralamasında birtakım farklılıklar olmuştur. Yakub'un girişte anlattığı ictihad usûlü ile hadis ve rey ehli, Şehristânî'de İslâm fırkalarının sayımından sonra diğer din ve grupların zikrinden önce geçmektedir. Ancak eserin tertibi ve içeriğindeki Şehristânî etkisi, kalan bölümlerde kendini göstermemektedir. Nitekim müellif ikinci bölüm itibariyle yönünü kelâma dönmüş ve bu ilmin konularını işlemeye koyulmuştur. Zaten kendisi de eserin bu durumu hakkında meâlen "ilk bölümü ihtilaflara ayırmışken kalan bölümleri meşhur olan tertibe muhâlif bir biçimde işledim" demektedir.³³³ Müellif burada fırkalara ayırdığı ilk bölümü ve tertibini, yararlandığı eserlerden hareketle oluşturduğunu fakat geri kalan bölümlerde bu şekilde bir tasarrufta bulunmayıp kendi tertibini uyguladığını ifade etmektedir. Yakub b. Abdüllatif'in "bâkî bâblar meşhur olan tertibe muhâlif olmak tarîkiyle vaz' edip"³³⁴ ifadesinin peşine düşüldüğünde eserdeki şemanın İcî'nin *Mevâkıf*'indeki ve dolayısıyla da Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'indeki

³³² Müellif eserine bir isim vermediği için kitap kataloglara bu şekilde kaydedilmiştir. Eserin Yazma Eserler Kurumu Başkanlığınca yayımlanan halinde *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı* başlığı tercih edilmiştir. Fakat başlıklarımadaki çağrışımın oldukça yeni olduğu ve eserin yazıldığı dönemi tam anlamıyla yansıtmadığı düşünülmektedir. Bu nedenle kitabın mukaddimesinden hareketle başlıklarımadırma noktasında tasarrufa gidilmiş ve eserin ismi *İhtilâfât-ı fırak-ı İslâmiyye ve beyân-i mesâil-i kelâmiyye* şeklinde belirlenmiştir. Çalışmanın devamında da atıfta kolaylık adına eserden bahsedilirken *İhtilâfât* kısaltması kullanılmıştır.

³³³ Ya'kûb b. Abdüllatif, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 74.

³³⁴ Ya'kûb b. Abdüllatif, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 74.

tasnifin ters yüz edilmiş hali gibi durduğu görülmektedir. Yakub *İhtilâfât*'ta milel-nihal bölümü sonrasında sırayla ilahiyyât, ahiret halleri, cevherler, arazlar ve umûr-ı âmme başlıklarını ele almaktadır. *Mevâkıf*'ta da Îcî; mukaddimeler, umûr-ı âmme, arazlar, cevherler, ilahiyyât ve sem'îyyât şeklinde bir sıra takip etmiştir. *Mevâkıf*'taki başlıklar tersinden okunduğunda -ilahiyâtla sem'îyyâtın yeri değiştirildiğinde- *İhtilâfât*'taki tertip ortaya çıkmış olmaktadır. İşaret edilen bu durum, müellifin özgün bir tertip deneme çabasında olduğunu göstermektedir.

İhtilâfât, incelenen yüzyıllarda mezhepler tarihi alanında Lütî Paşa'nın *Hayât-ı Ebedî*'sinden sonra telif edilmiş ikinci Türkçe eserdir. Bu da kitaba önem kazandıran niteliklerden biridir. Hatta konuyla alakalı olarak ilk bölümde Bulut'un, eserin milel-nihal türünde Türkçe yazılmış ilk metin olabileceği ifadesine yer verilmişti. Çalışmada tespit edilen müellif ve telifler göz önüne alındığında, Bulut'un ihtimal dâhilinde zikrettiği bu görüş şu an için doğru görünmektedir. Buradan hareketle Türkçe fırak yazıcılığının da incelenen dönemde başladığı söylenebilir. Bunun izleri ve sonraki eserlere etkisi ise ayrıca incelemeye değerdir. Söz gelimi bu minvâlde Mehmed Emin Şîrvânî'nin Türkçe yazdığı *Tercümânü'l-ümem* zikredilebilir. Fığlalı, Şîrvânî'nin eseriyle alakalı olarak Türkçede benzerine tesadüf etmediğini belirtse de³³⁵ bugün durumun böyle olmadığı bilinmektedir.

Dili ve faydalandığı kaynağı itibariyle mevzubahis eserin tercüme olup olmadığı meselesine dair birkaç hususa işaret etmekte fayda var. *İhtilâfât*'ın birinci bölümünün hem yapı hem de içerik anlamında Şehristânî'nin *Milel*'i ile sahip olduğu benzerliklere değinilmişti. Buna ilâveten Yakub b. Abdülatif eserinin baş tarafında Ehl-i hevâ'dan bazılarının birtakım hallerini “lisân-ı Türkî ile terceme” ettiğini ifade etmiştir.³³⁶ Müellifin “lisân-ı Türkî ile terceme” ettim demesi, okuyucuya kitabın tercüme bir eser olup olmadığını sorgulatmaktadır. Fakat buradaki tercüme bugün anlaşıldığı anlamda bir metnin birebir tercümesi değildir. Zira -ileride zikredileceği üzere- eserin ilk bölümünde, Şehristânî'de olmayıp yalnızca Âmidî'de bulunan görüşler yer almaktadır. Öte taraftan eserdeki tasnif Şehristânî'dekiyle de uyuşmamaktadır. Dolayısıyla söz konusu tercüme, muhtemelen, Şehristânî ve Âmidî gibi fırak müelliflerinden hareketle

³³⁵ Ethem Ruhi Fığlalı, “İbn Sadru'd-din eş-Şîrvânî ve İtikâdî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risalesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1981), 276.

³³⁶ Ya'kûb b. Abdülatif, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 74.

eserlerdeki görüşleri Türkçe olarak aktarmaktır. Başka bir deyişle Yakub b. Abdüllatif, fırkaların hallerini *terceme* ettim derken fırak yahut milel-nihal türü eserlerdeki bilgileri Türkçe ifade etmeyi kastetmiş olmalıdır. Aslında bu da müellifin yaşadığı dönemde, eseri özgün kılacak bir vasıftır. Bu bağlamda metindeki *tercûme* kelimesinin eserin özgünlüğüne zarar veren bir anlam ifade etmediği belirtilebilir.

Yakub'un *İhtilâfât*'ındaki kaynakları söz konusu olduğunda onun Eş'arî fırak geleneğindeki müelliflerden istifade ettiği görülmektedir. İsmen belirtmese de bu isimlerin başında Âmidî ve Şehristânî gelmektedir. O, mezhepler tarihine ayırdığı bölümünün yapısını Şehristânî'den, tasnif biçimini de Âmidî'den almıştır. İçeriğini ise ikisini birden kullanarak oluşturmuştur. Kaynakların tespiti fırkalara nispet edilen görüşler üzerinden izlenebilmektedir. Müellif bazı fırkalarda sadece Âmidî'deki görüşlerden yararlanmış, bazılarında da yalnızca Şehristânî'yi kullanmıştır. Bununla beraber ikisini birden kullandığı fırkalar da bulunmaktadır. Meselâ Yakub'un Hâricîlerin sayısı ile ilgili hatalı kullanımı takip etmesi onun Âmidî'yi kullandığını gösterirken, Hüzeyliyye veya Nazzâmiyye fırkalarında sıralı bir şekilde belirttiği görüşler Şehristânî'den faydalandığını ortaya koymaktadır.³³⁷ *İhtilâfât*'ın birinci bölümünü araştırma konusu yapan Amine Çelik, eserin ilgili kısmında müellifin kullandığı kaynaklarını tespit etmiştir.³³⁸ Dolayısıyla araştırmacının ulaştığı bulgulara burada ayrıca yer vermeye ihtiyaç yoktur. Fakat Çelik'in Yakub'un Şehristânî, Âmidî, İcî ve Cürcânî'nin her birinden yararlandığı sonucuna ulaştığı söylenebilir.³³⁹ Müellifin eserdeki tasnifine gelindiğinde onun, Âmidî'deki tasnifi aynıyla kullandığı görülmektedir. Tasnifteki dikkat çeken hususlardan biri fırkaların alt kollarıyla birlikte topluca zikredilmesidir.³⁴⁰ Ele alınan bazı tasniflerde bu tarzın örneklerine denk gelinse de Yakub'un kaynaklarında böyle bir kullanım bulunmamaktadır. Bazı müelliflerin fırkalara dair söyledikleri ifadelerin o fırkanın karakteristiği gibi görüldüğüne değinilmiş ve tasniflerde müelliflerin fırkalar hakkındaki kullanımlarına örnekler verilmişti. Bu bağlamda Yakub da fırkanın görüşünü açıklamadan önce fırkanın ismini

³³⁷ Ya'kûb b. Abdüllatif, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 96, 116-118.

³³⁸ Çelik, *Bir Osmanlı Müellifi Olarak Ya'kûb b. Abdüllatif'in İlmî Şahsiyeti ve İslam Mezheplerine Bakışı*, 76-97.

³³⁹ Çelik, *Bir Osmanlı Müellifi Olarak Ya'kûb b. Abdüllatif'in İlmî Şahsiyeti ve İslam Mezheplerine Bakışı*, 42-43, 96-97.

³⁴⁰ Ya'kûb b. Abdüllatif, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 96-97.

verip “zâhib oldukları ahkâmıdan bazısı oldur ki” ifadesini kullanmaktadır. Söz konusu ifadelerin önemi, müellifi meçhul eserlerin tespitinde ya da kaynağı belirsiz tasniflerin anlaşılmasında önem arz etmektedir. Nihâî olarak Yakub’un bu eseri, Şehristânî ile Âmidî’yi mezceden bir eserdir.

İhtilâfât’ın, kendinden sonraki tasniflere etki eden bir özelliğe sahip olduğu da ayrıca belirtilmelidir. Nitekim eser muhtemelen Nûh b. Mustafa (ö. 1070/1660) tarafından kullanılmıştır. Nûh’un kaleme aldığı *Tercüme-i Milel ve Nihal*, isminden de anlaşıldığı üzere Şehristânî’nin *el-Milel ve’l-nihal*’inin tercümesidir. Ancak eser incelendiğinde Şehristânî ile benzerliklerinin çok da fazla olmadığı görülmektedir. Nitekim fırkalar *Milel*’deki gibi bir tasnife tâbi tutulmamış, mukaddime kısımları ve fırka açıklamaları eksik kalmıştır. Her ne kadar müellif ve eserle alakalı karşılaştırmalı bir çalışma hazırlayan araştırmacı³⁴¹ değinmemiş olsa da Nûh’un *Tercüme-i Milel*’indeki tasnif Âmidî tasnifidir. Yakub’un da Âmidî tasnifini takip ettiği, Şehristânî’den içerik itibarıyla faydalandığı ve eserini Türkçe kaleme aldığı düşünüldüğünde her iki metnin içerik itibarıyla benzerlikler taşıdığı söylenebilir. Bu husus, yeni çalışmalara konu olabilecek türden bir mesele olsa da incelenen dönemdeki tasniflerin nasıl takip ettikleri gelenekten etkilenmişlerse sonraki tasnifleri de belli bir düzeyde etkilediklerini göstermektedir.

2.1.2.4. *Tebyînü’l-Mehârim*

Eş‘arî fırak geleneği çerçevesinde tasnifte bulunan bir diğer isim Yusuf Sinânüddîn el-Amâsî’dir. O *Tebyînü’l-mehârim* başlıklı eserinin 57. bâbını İslâm mezheplerine ayırmıştır. Üç fasıldan müteşekkil bölümün ilk faslına müellif, kitabın bütününe olduğu üzere, konuyla alakalı ayetlerin ve hadislerin serdedilmesiyle başlamaktadır. Fırkalaşma, bid‘at ihdas etme ve cemaate uyma meselelerine dair pek çok hadis zikreden Amâsî, bu fasılda konuya ilişkin getirdiği ayet ve hadisleri açıklamaktadır. Söz konusu hadislerden biri 73 fırka hadisi olup müellif bunu iki farklı yerde zikretmiştir. İkinci zikredişinde hadisin izahına girişmiş ve açıklamasını Ferrâ el-Begavî’nin

³⁴¹ Doğan Kaplan, “Nûh b. Mustafa’nın Şehristânî’nin *el-Milel ve’n-Nihal* Eserinin Türkçe Tercümesi Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2019), 256-318.

Meşâbiḥu's-sünne'sine şerh yazan Tûrpüşti'den (ö. 600/1203) hareketle yapmıştır.³⁴² Yusuf Sinânüddîn'in 73 fırka hadisine ilişkin hadis şerhlerinden istifade edişi şimdiye kadarki incelenen metinlerde görülmüş bir tavır değildi. Nitekim metinlerde müellifler hadisi zikrediyorlarsa genellikle bununla yetinip fırkaların sayımına geçmektedirler. Amâsî'nin ilk fasılda zikrettiği ayet, hadis ve rivayetlerin çoğu Birgivi'ye nispet edilen *Dâmiğa*'da da fırkalar bahsine geçmeden önce görülmektedir.³⁴³ Bu fasılda en dikkat çeken husus, müellifin müminleri Ehl-i sünnet ve'l-cemaât olarak isimlendirilen fırka-i nâciyeye çağırırken kurtuluşa eren fırkayı nasıl tanımladığında görülmektedir. Amâsî burada fırka-i nâciye olarak itikâdî fırkalar yerine amelî fırkaları zikrederek kurtuluşa eren fırkanın Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezhepleri olduğunu söylemektedir. Bu dört fırkadan ayrılan ise mübtedi' olup cehennemdedir.³⁴⁴ Aslında söz konusu ifade bir sonraki fasılda batıl fırkalardan bahsedecek müellif için ilginç bir durumdur. Zira fırak yazarları kurtuluşa erecek fırka konusunda amelî değil itikâdî boyutu olan Eş'arî ve bazen de Mâtürîdî mezheplerini öne çıkartmışlardır. Amâsî'deki tavrın bir örneği de sonraki yüzyılda yaşamış Derviş Ahmed'in (ö. 1040/1630 yk.) *Mir'atü'l-'akâid* isimli eserinde görülmektedir. O yedi bâba ayırdığı eserinin son bölümünde Ehl-i sünnet'in kim olduğuyla alakalı olarak bunların itikatta bir, fûrûda altı olduğu belirtmiş ve kurtuluşa erenleri İmâm Ebû Hanîfe, İmâm Şâfiî, İmâm Mâlik, İmâm Hanbel, Süfyânî ve Sevrî şeklinde açıklamıştır.³⁴⁵

İkinci fasılda fırka tasnifine geçen Yusuf Sinânüddîn burada fırkaları ve -Şîa hariç- ana fırkaların temel inançlarını zikretmekle yetinmiş, alt fırkaların görüşlerine yer vermemiştir. Bu tavrının gerekçesini de eserini ihtisar üzere kaleme aldığını belirterek açıklamış ve fırkalar hakkında ayrıntılı bilgi isteyenleri Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-*

³⁴² Amâsî, *Tebyînü'l-meḥârim*, 2011, 329. Müellifin Tûrpüşti'den faydalandığı yer için bk. Fazlullah b. Hasan b. Hüseyin et-Tûrpüşti, *el-Müeyesser fî şerhi Meşâbiḥi's-sünne*, thk. Abdülhamid Hindâvî (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2008), 1/91-92.

³⁴³ Birgivi, *Dâmiğatü'l-mübtedi'in ve kâşifetü buḥlâni'l-mulḥidîn*, 49-112; Arâbî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'in ve kâşifetü buḥlâni'l-mulḥidîn: dirâse ve tahkik min evveli'l-kitâb ilâ kavlihî: "ve emmâ şevâbü'l-'amel bi's-sünne"*, 187-336.

³⁴⁴ Amâsî, *Tebyînü'l-meḥârim*, 2011, 326.

³⁴⁵ Derviş Ahmed, *Mir'atü'l-'akâid* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 1514), 54a-54b. Müellif ve eseriyle alakalı bir yüksek lisans tezi de hazırlanmıştır. bk. Ümmügülsün Memiş, *Derviş Ahmet'in Mir'atu'l-Akaid İsimli Eseri ve İman, Allah'ın Sıfatları ve Kulların Fiilleri Konularındaki Görüşlerinin Neseî ve Sabunî'nin Görüşleriyle Karşılaştırılması* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

Nihâl'ine yönlendirmiştir.³⁴⁶ Amâsî'nin ortaya koyduğu tasnife bakıldığında ise onun kendine özgü bir tasnifte bulunduğu görülmektedir. Çünkü Eş'arî gelenekteki tasnifler arasında *Tebyîn*'dekine benzer bir kullanıma rastlanmamaktadır. Müellifin ancak belli fırkalarda belli isimleri takip ettiği söylenebilir. Mesela Hâvâric fırkasında Kirmânî (ö. 525/1131) ve Geylânî'nin (ö. 561/1166), Şî'a'da Râzî'nin, Cebriyye ve Mürcie'de ise Şehristânî'nin izleri bulunmaktadır. Ana fırkaların altı olarak belirlenmesinde de yine Şehristânî etkisi görülürken Müşebbihe fırkasının herhangi bir tasnifle benzerliği kurulamamıştır. Dolayısıyla Amâsî'nin seleflerinden farklı bir tasnif kullandığı söylenebilir. Müellifin tâbi olduğu gelenek söz konusu olduğunda bunun Eş'arî fırak geleneği olduğu söylenebilir. Zira tasnifte Doğu Hanefî geleneğindeki fırkalara yer verilmeyip Eş'arî gelenekteki fırkalar kullanılmıştır.

Tebyîn'deki 57. bâbın üç fasla ayrıldığı ifade edilmişti. Amâsî ilk fasılda konuyla alakalı ayet, hadis ve selef âlimlerinin görüşlerini, ikinci fasılda İslâm fırkalarının zikri ile onların durumlarını ve üçüncü fasılda da tekfirinde hilâfın bulunmadığı, başka bir deyişle küfürlerinde icmânın olduğu görüşleri ve mezhepleri ele almıştır. Râfîzîlerin, Bâtıniyye'nin, İbâhıyye'nin ve âlemin kıdemi ile bekâsını iddia edenlerin vb. küfürlerinde şüphenin bulunmadığı ifade edilen bölümde asıl dikkat çeken mesele Yusuf Sinânüddîn'in yeni bir grup zikretmesidir. O küfürle itham ettiği gruplar arasında ruhların tenâsühünü ve bunun sonsuza kadar varlıklar arasında devam edeceğini söyleyen bir taifeye yer vermiştir. Görüşün nispet edildiği grubun Rum beldesinde/Anadolu'da çok bulunduğunu ve bunlara Türkçe "Simâvûn/Simâven" denildiğini ifade etmektedir.³⁴⁷ Amâsî'nin belirttiği bu taife Şeyh Bedreddin ve takipçileri olmalıdır. Nitekim Şeyh Bedreddin'in, Simavna kadısı oğlu yahut Bedreddin Simâvî şeklinde meşhur olduğu ilk bölümde belirtilmişti. Buradaki Simâvun/Simâvîler kelimesi de muhtemelen Şeyh Bedreddin'e tâbi olanları ifade etmektedir. Ayrıca 16. yüzyıldaki bazı kaynaklar incelendiğinde Bedreddin ve takipçileri için bu tarz bir kullanımın olduğu görülmektedir. Nitekim Osmanlı şeyhülislâmı Ebussuûd (ö. 982/1574), Simâvîlerin aleyhine verdiği fetvalarda bu grup için "Semâvenli tâifesi"

³⁴⁶ Amâsî, *Tebyînü'l-meḥârim*, 2011, 333.

³⁴⁷ Amâsî, *Tebyînü'l-meḥârim*, 2011, 334.

ifadesini kullanmıştır.³⁴⁸ Yine bu yüzyılda yaşamış önemli mutasavvıflardan Nûreddinzâde (ö. 981/1574) ile şeyhi Sofyalı Bâlî (ö. 960/1553) bu gruba işaret etmek için “Simâv taifesi” kullanımını tercih etmişlerdir.³⁴⁹ Konuyla alakalı olarak Ahmet Yaşar Ocak da Aziz Mahmud Hüdâyî’ye ait bir layihada “Simâvenîler”den bahsedildiğini belirtmektedir.³⁵⁰ Bu itibarla Amâsî’nin ifadesi Şeyh Bedreddin takipçilerini ifade etmelidir. Bedreddin’in telif ettiği *Vâridât*’taki³⁵¹ ve Nûreddinzâde’nin yazdığı *Vâridât* reddiyesindeki³⁵² görüşler incelendiğinde ise Yusuf Sinânüddîn’in bu taife için zikrettiği fikirlere açıkça rastlanmamıştır. Bedreddin için söylenen tenâsüh fikri; onun ruha, haşre ve ahirete dair görüşlerinin bir uzantısı olarak nispet edilmiş olmalıdır. Nitekim Nûreddinzâde de bu düşünceden hareketle Bedreddin’in tenâsüh görüşünü savunduğunu iddia etmiştir.³⁵³

Amâsî metnin devamında da dönemindeki yoldan çıkmış fırkalar hakkında görüşlerini belirtmeye devam etmektedir. O, içinde bulunduğu zamanda Râfîzîlerin, Melâhîde’nin, Zenâdîka’nın, Kâlenderiyye şeklinde isimlendirilen taifenin, Hülûliyye’nin, İbâhiyye’nin ve Tenâsühîyye’nin çok fazla bulunduğunu söylemektedir.³⁵⁴ Burada müellifin hem Şîî hem de -ağırlıklı olarak- tasavvuf gruplarını saydığı görülmektedir. Zikredilen fırkalardan bazıları Ömer Neseî’nin tasavvuf gruplarını on ikiye ayırdığı *Mezâhibü’l-mutaşavvıfa*’sında³⁵⁵ ve ondaki grupları aynıyla alan *Dâmiğa*’da bulunmaktadır.³⁵⁶ Râzî’nin *İ’tikâdât*’ındaki sûfilerin halleri bölümünde de Amâsî’nin

³⁴⁸ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972), 193.

³⁴⁹ Mehmet Tabakoğlu, *Nureddinzade, Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 93; Oğuzhan Şahin, “Sofyalı Bâlî’nin Dört Şeyhe Dair İstihbârî Bir Mektubu”, *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi* 4/8 (2018), 55, 57; Andreas Tietze, “Sheykh Bâlî Efendi’s-Report on The Followers of Sheykh Bedreddin”, *Osmanlı Araştırmaları* 7-8 (1988), 115-122.

³⁵⁰ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler: 15-17 Yüzyıllar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 230.

³⁵¹ Ali Kozan, *Şeyh Bedreddin: Hayatı, İsyan Hadisesi ve Vâridât’ın Metin Kritiği* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 1-39.

³⁵² Tabakoğlu, *Nureddinzade, Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 102-168.

³⁵³ Tabakoğlu, *Nureddinzade, Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, 126.

³⁵⁴ Amâsî, *Tebyînü’l-meârim*, 2011, 335.

³⁵⁵ Ömer Neseî, “Kitabün fi Mezahibi’l-Mutasavvıfa”, çev. Süleyman Uludağ, *Diyanet İlmî Dergi* 18/3 (1979), 167-173; Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Ta’arruf*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 261-267.

³⁵⁶ Birgîvî, *Dâmiğatü’l-mübtedî’in ve kâşifetü buhlâni’l-mülhidîn*, 55; Arâbî, *Dâmiğatü’l-mübtedî’in ve kâşifetü buhlâni’l-mulhidîn: dirâse ve tahkîk min evveli’l-kitâb ilâ kavlihî: “ve emmâ sevâbü’l-‘amel bi’s-sünne”*, 218.

zikrettiği Hülûliyye ile İbâhiyye grubu yer almaktadır.³⁵⁷ Kalenderîler ise o dönemde varlığı bilinen ve Sünnî çevrelerce hoş karşılanmayan bir başka sûfî gruptur.³⁵⁸ Amâsî'nin *Tebyîn*'de ifade ettiği bu türden görüşler de hesaba katılırsa incelenen dönemdeki bazı tasniflerde sûfî grupların reddine dair izler daha belirgin hale gelmektedir.

Yukarıdaki grupları zikrettikten sonra müellif bölgesel olarak fırkaların bulundukları yere işaret etmiştir. Bu meyanda Amâsî, Şîa'dan Zeydiyye fırkasının çoğunlukla Arap diyarında bulunduğunu söylemiş, Kaderiyye ile Hâricîlerin de Basra'da çokça olduğunu belirtmiştir.³⁵⁹ Yusuf Sinânüddîn'in *Tebyîn*'de sunduğu fırka tasnifi zayıf olsa da tasnifle bağlantılı olarak dönemine dair bu türden bilgiler aktarması oldukça önemlidir.

2.1.2.5. *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle*

Bu başlıkta ele alınacak son tasnif -kaynaklarda olmasa da nüshalarda- Kemalpaşazâde'ye nispet edilen ve *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle* adıyla tahkiki yapılan risaledeki tasniftir.³⁶⁰ Eş'arî gelenekte müellife nispeti şüpheli olan tek metin de budur. Tasnifin Eş'arî geleneğe aidiyeti ise bu gelenekten birtakım izler taşımasındandır. Belirlenen ana fırkaların altıdan fazla olması, Neccâriyye, Müşebbihe yahut Kerrâmiyye fırkalarının ana fırka olarak belirtilmesi ve fırkaların görüşlerinde Eş'arî kaynakların etkisinin görülmesi sözü edilen izlerdendir. Risalenin Eş'arî gelenek içerisine yerleştirilmesi bu bağlamda tercih edilmiştir. Tercihle bulunmanın gerekçesi ise risalede müellifin tam bir tasnifte bulunmamasıdır. Bu “tam bir tasnif” ifadesinden kasıt, gelenekte olduğu üzere bid'at yahut dalâlette oldukları iddia edilen 72 fırkayı belirli bir yöntem çerçevesinde zikretmek yahut ele almaktır. Eldeki risale ise bu anlama sahip olmayıp içerik ve sistematik noktasında bazı sıkıntıları muhtevidir. Sözü edilen duruma işaret etmek için metne göz atmak gerekirse, risale bidâyette Sofistler, Dehriyye, Heyûlâ ashabı, tabiat ehli ve filozoflar şeklinde beş grup zikretmektedir. Bunlardan üçü tek cümleyle tanıtıldıktan sonra İslâm mezheplerinden, Ehl-i kitap gruplarından ve gayri dinî fırkalardan bazıları, benimsedikleri düşünceler birkaç

³⁵⁷ Fahreddin er-Râzî, *İ'tikâdâtü fırakı'l-Müslimîn ve'l-müşrikîn*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 72-75.

³⁵⁸ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 101-118.

³⁵⁹ Amâsî, *Tebyînü'l-me'hârim*, 2011, 335-336.

³⁶⁰ İbn Kemal, “*Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle*”, 163-192.

kelimeyle ifade edilerek sayılmaktadır.³⁶¹ Müellifin birbirleriyle irtibat kurmadan dağınık bir şekilde söylediği bu gruplara, Şehristânî'de milel ve nihâl fırkaları içerisinde rastlanmaktadır. Devamında -yedisi hariç- zikrettiği gruplardan cizye alınıp alınmayacağı hususunda bilgi vermektedir. Bu şekildeki bir girişten sonra müellif dalâlettteki fırkaların sayımına geçmektedir. Metindeki sıkıntı da kendini burada göstermektedir. Çünkü üç farklı aşamada söylenen fırka isimleri, birbirini tutmamaktadır. Daha açık bir şekilde ifade edilirse, müellif ilk başta ana fırkaları belirlemiş, akabinde ana fırkaların alt gruplarını zikretmiş ve sonrasında da bu alt grupların görüşlerini vermiştir. Fakat o ya ana fırkalarda zikrettiğini alt fırkalarda zikretmemiş ya ana fırkaları sayarken söylemediği fırkaları alt fırkalarda söylemiş ya da alt fırkalarda takip ettiği sırayı görüşleri açıklarken izlememiştir.³⁶² Bununla beraber alt fırkaları sayarken zikrettiği bazı fırkalara da görüşler kısmında hiç değinmemiştir.³⁶³ Dolayısıyla yaklaşık 24 fırkanın zikredildiği bu tasnif, kendi içinde tutarsızlık içermektedir.

Risalede dikkat çeken hususlardan biri Bâtıniyye üzerine yapılan vurgudur. Müellif, milel ve nihâl gruplarını sayarken zikrettiği Bâtıniyye hakkında “bunlardan en şerlisi/kötüsü ve en çok küfre gireni” demiştir.³⁶⁴ Bu fırka metnin son kısmında da özellikle ele alınmıştır. Fakat burada Bâtıniyye'ye Hülûliyye fırkası eşlik etmekte ve ikisi de mürted hükmünde olduğundan ya tövbe etmeleri ya da öldürülmeleri gerektiği

³⁶¹ İbn Kemal, “Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle”, 165-171. Müellifin burada saydığı fırkalar sırayla: Cehmiyye, Münecime, Seneviyye, Mecûsiyye, Mübâhiyye, Berâhime, Hint Berâhimesi, Sâbiyye, Hülûliyye, Tenâsüh ehli, Yahudiler, Hristiyanlar, Sâmiriyye, Putperestler, İneğe tapanlar, Mûtecebbire ve Bâtıniyye'dir.

³⁶² Tasnife dair yapılan bu tasviri, metindeki örnekleri üzerinden açıklamak uygun olacaktır. Mesela müellif ana fırkalarda Kaderiyye fırkasını sayarken alt fırkaları sıralarken bundan bahsetmiyor. Ya da ana fırkaların sayımında Neccâriyye'den sonra Müşebbihe'yi zikretmiş ama alt fırkalarda Kerrâmiyye yazmıştır. Zaten metinde Kerrâmiyye, Müşebbihe ve Mücessime ayrı ayrı verilmiştir. Alt fırkalara gelindiğinde sayım yaparken zikredilmeyen Cenâhiyye görüşler açıklanırken Gâliyye altına yerleştiriliyor. Yahut Gûrâbiyye fırkası alt fırkalardan bahsedilirken Gâliyye altındayken, görüşler kısmında İmâmiyye altına konuyor. Ayrıca alt fırkalarda Nazzâmiyye diye bir fırkadan bahsetmezken görüşler faslında Kaderiyye'ye nispet etmese de onun altında böyle bir fırka zikrediyor. Yine Kaderiyye'den sonra Ebü'l-Hüzeyl ve Muammer'den isim olarak bahsediyor. Ancak Muammer'e yanlış görüş nispet ediyor.

³⁶³ Müellifin alt fırkaları sayarken belirttiği ancak görüşler kısmında zikretmediği fırkalar şunlardır: Şufriyye, 'Acârîde, Meymûniyye, Şu'aybiyye, Şaltıyye, Haşîşiyye, Za'ferâniyye ve Zûrbâkıkiyye. Yazarın tasnifte toplamda belirttiği fırka sayısı düşünüldüğü zikretmedikleri, tasnifteki fırkaların üçte biri etmektedir.

³⁶⁴ İbn Kemal, “Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle”, 170-171.

belirtilmektedir.³⁶⁵ Devamında İbâhîyye hakkında da kafir ve mürted hükmü verilmiştir. Müellif sona yaklaştığında ise kimin Sünnî, kimin bid'atçı olacağını belirleyen Ehl-i sünnet'in ilkelerini zikretmektedir.³⁶⁶ Eş'arî fırak geleneğindeki bazı metinlerde rastlanan Bâtıniyye vurgusu bu risalede de görülmektedir. Fakat bu vurgunun dönemsel bir durumdan mı yoksa geleneksel bir takipten mi kaynaklandığı müellifin kimliği tespit edilemediğinden belirlenememektedir. Risale eğer incelenen dönemde kaleme alınmış ise Amâsî'de görüldüğü üzere buradaki tekfir söylemlerinin muhatabının dönemin sûfî ve Şîî grupları olduğu söylenebilir. Ama Bâtıniyye'den bahsederken 9. yüzyılda yaşamış Bâbek el-Hürremî'nin (ö. 223/838) takipçilerine işaret eden Bâbekiyye'yi³⁶⁷ Bâtıniyye hükmünde değerlendirmesi³⁶⁸ eserin güncel fırkalara işaret etmediğinin de göstergesi olabilir. Nihâî olarak risaledeki tasnif, düzen ve tertip noktasında eksiktir. Ama metin incelendiğinde bu eksikliğin gerekçesi olarak müellifin fırka tasnifini pek önemsemediği ve tasniften ziyade risalenin sonunda zikredeceği Bâtıniyye meselesini ele alma isteği gösterilebilir.

2.2. Müellifine ve Telif Türüne Göre

Mezhepler tarihine dair oluşturulan literatürü pek çok açıdan değerlendirmek mümkündür. Buna bölüm başında tablo üzerinden işaret edilmişti. Buna göre literatür; kullanılan metot üzerinden, fırkaların dizimi üzerinden, kapsamı üzerinden, faydalandığı kaynak üzerinden vs. değerlendirilebilir. Bu ve benzeri hususların değerlendirilmesi “tasnifine göre” başlığında bütüncül bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Buradaki başlık ise iki farklı iddianın tartışmasını yapmak için vazedilmiştir. “Müellifine göre” başlığında müelliflerin ilmî ve meslekî kimliklerinin ortaya koydukları tasnife etkisinin olup olmadığı tartışılmış; “telif türüne göre”de ise tasniflerin bulunduğu eserlerden hareketle Osmanlı döneminde bir mezhepler tarihi yazıcılığının mevcûdiyeti sorgulanmıştır.

³⁶⁵ İbn Kemal, “Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle”, 188-190.

³⁶⁶ İbn Kemal, “Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle”, 191.

³⁶⁷ Hakkı Dursun Yıldız, “Bâbek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/376.

³⁶⁸ İbn Kemal, “Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle”, 190.

2.2.1. Müellifine Göre

Müelliflerin ilmî kimliklerine geçmeden, bu ifadeyle neyin kastedildiğine ve bugün ile geçmişin sahip olduğu farklı bilim algısına kısaca işaret etmek gerekir. Bugün için akademik çalışmalar belirli bir alanda uzmanlaşmayı gerektirmektedir. Kişi, farklı bilim dallarını birlikte kuşatamayacağından tek bir alanla sınırlandırılmıştır. Fakat geçmiş dönemde -en azından İslâm medeniyetinde- bu türden bir bilim anlayışı bulunmuyordu.³⁶⁹ Âlimlerden İslâmî ilimlerin her birine dair belirli bir düzeyde de olsa bilgi sahibi olmaları beklenirdi. Bu beklentinin bir sonucu olarak da onlar, farklı ilim dallarında telifler verebilmişlerdir. Ancak farklı alanlarda telif vermeleri bu kimseleri belirli bir ilimle özdeşleştirmenin önünde engel olmamıştır. Müellifin o ilme dair yoğunlaşan eserleri bunun nedenlerindendir. Örneğin Bâkılânî'nin fıkıhçı bir kimliği bulunsada o genellikle kelâmcı olarak tanınmaktadır. Başlık da bu yaygın kabulü esas almakta ve müelliflerin ilmî kimliklerini buradan hareketle incelemektedir.

13. yüzyıla gelinceye dek Eş'arî fırak geleneğinin ilk ve mütekâmil eserlerini veren müellifler; Bağdâdî, İsferyânî, Şehristânî, Râzî, İbn Ebü'd-Dem ve Âmidî'dir. İbn Ebü'd-Dem hariç mezkûr isimlerin tamamı bir şekilde kelâmî kimliğe sahip yahut kelâmî birikimleriyle meşhur olan kimselerdir. Doğu Hanefî geleneğine söz konusu olduğunda ise belirlenen yüzyıla değin eser veren müellifler; Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî, Ebû Şekûr es-Sâlimî, Ömer Nesefî, İbnü'l-Cevzî ve Osman el-İrâkî el-Kirmânî'dir. Bu isimlerden kelâmî yönü olduğu bilinenler yalnızca Sâlimî ile Ömer Nesefî'dir. Buradan hareketle Eş'arî fırak geleneğinin daha çok mütekellimler elinde şekillendiği görülürken Doğu Hanefî geleneğinde böyle bir durum söz konusu değildir. Doğu Hanefî geleneğindeki müelliflerin Eş'arî geleneğindikiler kadar meşhur olmaması ise Eş'arî ile Mâtürîdî mezheplerinin kendi dinamiklerinden kaynaklanmaktadır. Bu durum yalnızca mezhepler tarihiyle sınırlı olmayıp kelâm ilminde de aynı şekilde Eş'arî mütekellimlerin şöhreti Mâtürîdîlerden fazladır.³⁷⁰ Burada dikkat çeken asıl husus, Doğu Hanefî geleneğinde eser verenlerin sûfî bir meşrebe sahip olmalarıdır. Nitekim

³⁶⁹ Bugünkü “Batılı” bilim ile İslâm’daki bilim hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tahsin Görgün, “İslam Bilim Tarihi Nasıl Anlaşılabilir: Yöntem Üzerine Bazı Düşünceler”, *Millî Mecmûa* 21 (2021), 6-27.

³⁷⁰ Bu durumun nedenleri için bk. Mehmet Kalaycı, “Eş'arî'nin İkmali Mâtürîdî'nin İhmali: İki İmamın Gelenekleri İçerisindeki Konumlarına Dair Bağlamsal Bir Analiz”, *Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâtürîdî*, haz. Ahmet Kartal (İstanbul: Doğu Araştırmaları Merkezi, 2014), 133-144.

geleneğin bugüne ulaşan ilk örneğinin sahibi Ebû Mutî‘‘in tasavvufî bir yönünün olduğu ifade edilmektedir.³⁷¹ Ebû Mutî‘‘den sonra geleneğin erken örneklerinden Ebû Şekûr es-Sâlimî‘de de sûfî bir meşrebin bulunduğu belirtilmiştir.³⁷² Geleneğe takip edilen isimlerden Osman el-İrâkî ise zaten tasnifini *el-Kenzü‘l-hafl* isimindeki tasavvuf eserinin sonunda vermiştir.³⁷³ Bu meyanda Doğu Hanefî geleneğindeki erken örneklerin müelliflerinin sûfî bir yönlerinin olması dikkate değerdir. Fakat sadece ilk dönemde değil sonraki dönemde de sûfî temayüle sahip âlimler Doğu Hanefî geleneğine uygun tasnifte bulunmuşlardır. Derviş Ahmed ile Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî buna örnek olarak verilebilir.³⁷⁴ Hayatı hakkında fazla malûmat bulunmadığından Derviş Ahmed‘in tasavvufî yönü lakabındaki “derviş” kelimesine dayandırılrsa da Gümüşhânevî, Nakşibendî-Hâlidî şeyhlerindendir.³⁷⁵

İncelenen yüzyıllarda tasnifte bulunduğu emin olunan müellifler Mehmed Şah Fenârî, Kirmastî, Sinobî, Lutfî Paşa, Yakub b. Abdüllatif ve Yusuf Sinânüddîn el-Amâsî‘dir. İlk bölümde ifade edildiği üzere, mezkûr isimlerin hayatlarına dair bilgiler oldukça sınırlı olduğundan ve eserlerinin tespiti tam bir şekilde yapılamadığından ilmî kimliklerine dair konuşmak zor bir hal almaktadır. Nitekim pek çok müellifin biyografisi eldeki sınırlı malûmattan hareketle oluşturulmuştur. Müelliflerin meslekî kimliklerine gelindiğinde de durum farklı değildir. Her ne kadar söz konusu isimlerin müderris, vâiz veya sâbık vezîriâzam oldukları bilinse de bir çıkarımda bulunabilmek için bunlar yeterli değildir. Bu noktada müelliflerin ilmî yahut meslekî kimliklerinin, oluşturdukları tasnifi bir şekilde etkilediği kanaatinde olduğu ifade edilmelidir.

³⁷¹ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 336-337; Salih Çift, “İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri Tarafından İhmal Edilen Bir Zühd Hareketi: Kerrâmiyye”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 450-452; Mehmet Saffet Sarıkaya, “Erken Dönem Hanefî Geleneğinde Bir Zâhid: Ebû Mutî Mekhûl en-Nesefî (318/930) ve Kitâbu‘l-Lü‘lû‘iyyât‘ı”, *IV. Uluslararası Şeyh Şa‘bân-ı Velî Sempozyumu: Hanefîlik-Mâturîdîlik*, ed. Cengiz Çuhadar vd. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2017), 1/480-481.

³⁷² Ömer Sadıker, *Ebû Şekûr es-Sâlimî‘nin Kelam Anlayışı* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 47; U. Murat Kılavuz, “Yeni Bir Neşri Vesilesiyle Ebû Şekûr es-Sâlimî‘nin et-Temhîd‘ine Dair Notlar”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 38 (2017), 247.

³⁷³ Salim, *el-Kenzu‘l-Hafl fî İhtiyârâtı‘s-Safl Adlı Kitabının 115. Babı*, 3; Eski, “Bir Mezhepler Tarihi Kaynağı Olarak Fıraku‘l-Müfterika”, 147-148.

³⁷⁴ Derviş Ahmed *Mir‘atü‘l-‘akâid*‘te, Gümüşhânevî de *Câmi‘u‘l-mütûn*‘da Doğu Hanefî geleneğine uygun tasnifte bulunmuşlardır. Gümüşhânevî‘nin tasnifi hakkında daha detaylı bilgi için bk. Kıyasettin Koçoğlu, “Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî‘nin İslam Mezheplerine Bakışı”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/3 (2010), 109-144.

³⁷⁵ İrfan Gündüz, “Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/276.

Nitekim ortaya koydukları tasnifi tasavvufun reddi için kullandıklarını hissettiren iki isim Sinobî ve Amâsî'dir ve ikisi de vâizlik mesleğindedir. Yahut eserlerinde Eş'arî tasnifini takip edenler müderrislik vazifesindedir. Fakat denildiği üzere bu türden bir çıkarımda bulunmak ancak daha fazla bulguyla desteklendiğinde anlam kazanır. Bu itibarla Osmanlı mezhepler tarihi yazıcılığı ancak bir bütün olarak çalışıldığında bu iddianın doğruluğu yahut yanlışlığı görülecektir.

2.2.2. Telif Türüne Göre

Osmanlı mezhepler tarihi yazıcılığı dendiğinde, kastedilenin ne olduğu izah edilmelidir. Söz konusu ifade bu dönemde, Osmanlı âlimlerinin elinde şekillenen bir mezhepler tarihi yazıcılığının varlığına işaret etmektedir. Ancak bidâyeten mevcûdiyeti kabul edilen bu yazıcılığın varlığı sorgulanmalıdır. Çünkü ilk bakışta incelenen dönemde ortaya konan ürünlerin geçmiş dönemdekilerin bir tekrarı olduğu ve bunun ötesinde fırkalara ilişkin müstakil çalışmaların yapılmadığı görülmektedir. Eğer durum böyleyse Osmanlı mezhepler tarihi yazıcılığı kullanımı, “Osmanlıda İslâm mezhepleri tarihi yazıcılığı”na tahvil edilmelidir. Bu dönemde husûsî bir mezhepler tarihi yazıcılığının varlığı ise ortaya konulan ürünler üzerinden tartışılabilir ki bu da “telif türüne göre” başlığını oluşturmaktadır.

15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı müelliflerince ortaya konulan tasniflere bakıldığında bunların, müstakil bir fırak metninden ziyade farklı ilim dallarına ait eserlerde yer aldığı görülmektedir. Bu da zikredilen mezhepler tarihi yazıcılığı sorununu doğurmaktadır. Çünkü bir ilmin literatürü, ancak ait olduğu disiplin içerisinde oluşturulur ve geliştirilir. Söz konusu durumun mezhepler tarihi için de geçerli olup olmadığı ise bu başlıkta incelenecek hususlardandır. Fakat Osmanlıdaki mezhep yazıcılığına geçmeden önce klasik dönemdeki yazıcılığı ortaya koymak gerekmektedir. Zira -varlığından emin olunan- yazıcılığın, geçmiş dönemdeki keyfiyeti bilinmeden incelenen dönemdeki mevcûdiyeti sorgulanamaz.³⁷⁶ Bu noktada, başvuru klasik kaynakların³⁷⁷ seçiminde

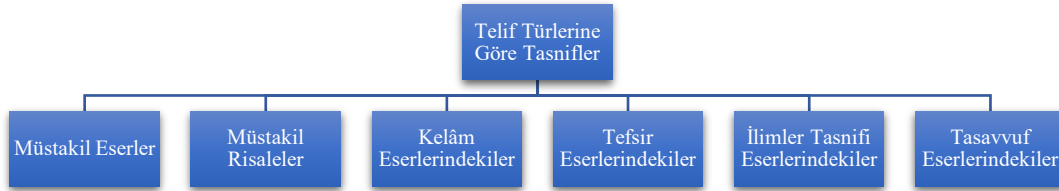
³⁷⁶ “Mezhepler tarihi yazıcılığı” esasında çok geniş bir anlamı ifade etmektedir. Bu kavramın içeriğini ve kapsamını belirlemek ise tezin sınırlarını aşmaktadır. Ancak çalışmada “yazıcılık” ile kastedilenin ne olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Giriş’te de belirtildiği gibi, bu başlıkta yazıcılık dendiğinde, içerikten veya yöntemden bağımsız, salt eserler üzerinden ilerleyen bir kurgu takip edilmiştir. Çünkü içerik ve yöneme bir önceki başlıkta tasniflerden hareketle işaret edilmişti. Burada, incelenen dönemle geçmiş arasındaki benzerlik veya farklılığın eserler bağlamında da görülme ihtimali söz

uygulanan sınırlamanın gerekçesini de belirtmekte fayda var. Osmanlı dönemindeki fırak yazarlarının takip ettikleri gelenekler Eş‘arî ve Doğu Hanefî geleneği ile sınırlı olduğundan geçmiş dönemdeki yazıcılık noktasında da Şii, Haricî yahut Mu‘tezilî metinler yerine bu iki gelenekteki eserler tercih edilmiştir.

Mezhepler tarihi literatürünün fırak örnekleri arasında Eş‘arî gelenekte; Eş‘arî’nin *Maḳâlât*’ı, Bağdâdî’nin *el-Milel*’i ile *el-Farḳ*’ı, İsferyânî’nin *et-Tebşîr*’i, Şehristânî’nin *el-Milel*’i, Râzî’nin *Ḥadâîḳu’l-envâr*’ı, *İ’tikâdât*’ı ve *Riyâḍu’l-mûniḳa*’sı, İbn Ebü’d-Dem’in *el-Fırâḳu’l-İslâmiyye*’si, Âmidî’nin *Ebkâr*’ı, Âmülî’nin *Nefâisü’l-fünûn*’u ve İcî’nin *el-Mevâḳıf*’ı sayılabilir.³⁷⁸

Mezhepler tarihi eserlerinin Doğu Hanefî geleneğindeki örnekleri arasında ise Ebû Mutî‘’nin *er-Red*’i, Ebû Şekûr es-Sâlimî’nin *et-Temhîd*’i, Ömer Neseî’nin *et-Teyşîr*’i, İbnü’l-Cevzî’nin *Telbîs*’i, Irâkî’nin *Müfterîḳa*’sı, Mahmûd Tâhir Gazâlî’nin *Ma‘rifetü’l-meḳâhib*’i, İbnü’s-Serrâc’ın *Teḳirâtü’l-meḳâhib*’i ve Bâbertî’nin *Fırâḳı’d-dâlle*’si gösterilebilir.

Zikredilen eserleri yerleştirmek üzere şu şekilde bir kategori ihdâs edilebilir:

Şekil 3: Fırka Tasniflerinin Yer Aldığı Telif Türlerine İlişkin Kategori

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

konusu olduğundan telif türleri esas alınmıştır. Bu çerçevede incelenen dönemde görülen fırka anlatımları, geçmiş dönemdekine benzer telif türleri üzerinden mi aktarılmış yoksa bazı eserlerin bölümlerine hapsedilmiş olarak mı kalmış sorusuna cevap aranmıştır. Böylece Osmanlı dönemindeki mezhepler tarihi anlatımlarının yer aldığı metinler ile geçmiş dönemdeki teliflerin türleri arasında bir benzerliğin olup olmadığı; buradan da içerik ve yöntem itibarıyla -taklit veya özgün oluşu fark etmeksizin- incelenen dönemde mevcut olan yazıcılığın telif edilen eserler üzerinden de varlığı ortaya çıkmış olacaktır.

³⁷⁷ “Klasik kaynak” ifadesi, konuyla alakalı yapılan modern çalışmalardan alınmıştır ve bununla mezhepler tarihi alanında meşhur olmuş eserler kastedilmiştir. İlgili eserler için bk. Osman Aydın vd., *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, ed. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018); Mustafa Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları: İçerik ve Özellikleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019).

³⁷⁸ Gömbeyaz Eş‘arî ile Râzî’yi (*Ḥadâîḳ* hariç) Eş‘arî gelenek içerisinde görmemektedir. bk. Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 142, 169, 173. Gömbeyaz’ın sunduğu gerekçeler kabul edilmekle birlikte eserler, müelliflerinin Eş‘arî kimliklerinden dolayı bir arada verilmiştir.

Mezhepler tarihinin temel eserleri genellikle müstakil olarak telif edilmiştir. Eş‘arî geleneğe Bağdâdî’nin *el-Farq*’ı, İsferyînî’nin *et-Tebşîr*’i, Şehristânî’nin *el-Milel*’i ve İbn Ebü’d-Dem’in *el-Fıraku’l-İslâmiyye*’si mezhepler tarihinin müstakil eserlerindendir. Doğu Hanefî’de ise müstakil olarak bir tek Mekhûl en-Nesefî’nin *er-Red*’i bulunmaktadır. Zikredilenler dışında diğer geleneklerden Eş‘arî ve Ka‘bî’nin *Maḳâlât*’ı, Nevbahtî’nin *Fıraku’ş-Şî‘a*’sı, Malâtî’nin *et-Tenbîh*’i ve İbn Hazm’ın *el-Faṣl*’ı da aynı şekilde alanın temel metinlerindendir.³⁷⁹ Müelliflerin, ortaya koydukları bu müstakil yazımlardan hareketle klasik dönemde bir mezhepler tarihi yazıcılığının var olduğu sonucuna ulaşılabilir. Zira literatür kapsamlı bir biçimde ortaya konulursa mezhepler tarihine dair müstakil olarak telif edilen eser sayısının oldukça fazla olduğu görülür. Fakat dikkat çekici bir biçimde, Doğu Hanefî geleneğinin 13-14. yüzyıl öncesi literatüründe bu türden yazılmış telif türü çok azdır. Bu geleneğin erken dönem metinlerinde fırkalara ilişkin bilgiler ve tasnifler ya eserlerin bir bölümünde ya da müstakil risalelerde verilmiştir. Bu bağlamda Doğu Hanefî fırak geleneğinin Eş‘arî geleneğe nispetle az tanınırlığı alana dair müstakil eserlerinin sayısının az olmasından da kaynaklanmış olabilir.

İhdâs edilen kategorideki ikinci telif türü müstakil risalelerdi. Zikredilen kaynaklardaki müstakil risalelere geçildiğinde denilebilir ki; Doğu Hanefî geleneği nasıl müstakil eser konusunda zayıfsa, burada da Eş‘arî geleneği öyledir. Nitekim Eş‘arî geleneğe fırka tasnifi için müstakil risale yazımına pek rastlanmamaktadır. Buna karşın Doğu Hanefî geleneğinde Mahmûd Tâhir’in *Ma‘rifetü’l-mezâhib*’i, Serrâc’ın *Tezkire*’si, hatalı bir şekilde Mâtürîdî’ye nispet edilen *Beyânü gürûhi ehli’ḍ-ḍalâl* ve Bâbertî’nin *el-Fıraku’ḍ-ḍâlle*’si müstakil risale olarak telif edilmiştir. Ayrıca yine bu geleneğe eserlerdeki fırka tasnifleri müstakil olarak risale şeklinde istinsah edilmiştir.³⁸⁰ Bu itibarla Doğu Hanefî fırak yazıcılığında risale kullanımı daha yaygındır.

³⁷⁹ Bu dönemin literatürüne dair genel düzeyde bilgi için bk. Hellmut Ritter, “Philologika: III - Muhammedanische Häresiographen”, *Der Islam* 18 (1929), 34-55. Ayrıca van Ess’in konuya ilişkin çalışması alanın başvuru kitaplarından biridir. bk. Josef van Ess, *Der Eine und das Andere: Beobachtungen an Islamischen Häresiographischen Texten* (Berlin: Walter de Gruyter, 2011), 1/327-738, 2/739-900.

³⁸⁰ Eş‘arî geleneğe bunun örneklerinden biri Râzî’nin *İ’tikâdât*’ıdır. *İ’tikâdâtü fırakı’l-Müslimîn ve’l-Müşrikîn* adıyla tanınan risale esasında müellifin *Tahşîlü’l-hakḳ* isimli eserinin ikinci bölümüdür. Risalenin müstakil neşri için bk. Râzî, *İ’tikâdâtü fırakı’l-Müslimîn ve’l-müşrikîn*, 38-94.

Klasik dönemde farklı ilim dallarına ait eserlerde yer alan fırka tasnifleri ise genelde kelâm eserlerinde verilmiştir. Âmidî'nin *Ebkâr*'ı, İcî'nin *Mevâkıf*ı ve Mâtürîdîlerden Sâlimî'nin *et-Temhîd*'i³⁸¹ bunun örneklerindendir. Fırka anlatımları kelâm eserlerinden başka, Ebû Hafs Ömer en-Nesefî'nin yaptığı üzere tefsir eserlerinde de geçmiştir. Ömer Nesefî'nin Ebû Mutî''den hareketle oluşturduğu tasnif, sonraki yıllarda müstakil olarak istinsah edilmiştir. Fırak anlatımının bir tefsir eserinde geçtiği bilgisine de bu müstakil risaleden ulaşılmaktadır. Nitekim *Beyânü'l-mezâhib* şeklinde isimlendirilen risalede fırka tasnifinin, Necmeddin Ebû Cafer en-Nesefî'nin tefsirinden alındığı belirtilmiştir.³⁸² Gömbeyaz tasnifin alındığı tefsir eserinin *et-Teysîr fî't-tefsîr* olduğu belirtmiştir.³⁸³ Fakat yapılan inceleme sonucunda *Teysîr*'de *Beyânü'l-mezâhib*'deki metne denk gelinmemiştir.³⁸⁴ Bu nedenle tasnifin alındığı tefsir eseri muhtemelen Nesefî'nin *el-Ekme'lü'l-aṭvel*'i³⁸⁵ veya Farsça yazdığı *Tefsîr-i Nesefî*³⁸⁶ olmalıdır. Nihâî olarak risaledeki bilgi doğru kabul edildiğinde fırka tasnifinin bir tefsir eserinde geçtiği söylenebilir.

Kelâm ve tefsirden başka Râzî'nin *Hadâiku'l-envâr*'ı³⁸⁷ ve Âmülî'nin (ö. 753/1352 [?]) *Nefâisü'l-fünûn*'u³⁸⁸ gibi ilimler tasnifi eserlerinde geçen fırka tasnifleri de vardır. Son olarak fırka anlatımlarının tasavvuf türü eserlerde de geçtiği ifade edilebilir. Osman el-İrakî'nin *el-Fıraku'l-müfterika* adıyla tanınmış risalesi *el-Kenzü'l-hafî* isimli tasavvuf

³⁸¹ Ebû Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd* (İstanbul: Ragıp Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 726), 155a-178b.

³⁸² Necmeddin Ömer en-Nesefî, *Risâle fî beyâni'l-fırak ve'l-mezâhib* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 5436), 46b.

³⁸³ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 116. Ayrıca o, konuyla alakalı olarak *Beyânü'l-mezâhib* isimli risalenin Türkiye kütüphanelerinde pek çok nüshasının bulunmasından hareketle risaledeki tasnifin, Osmanlı âlimlerince büyük kabul gördüğünü de söylemiştir.

³⁸⁴ Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî, *et-Teysîr fî't-tefsîr*, thk. Mahir Edîb Habbûş (İstanbul-Beyrut: Dârü'l-Lübâb, 2019), c. 1-15.

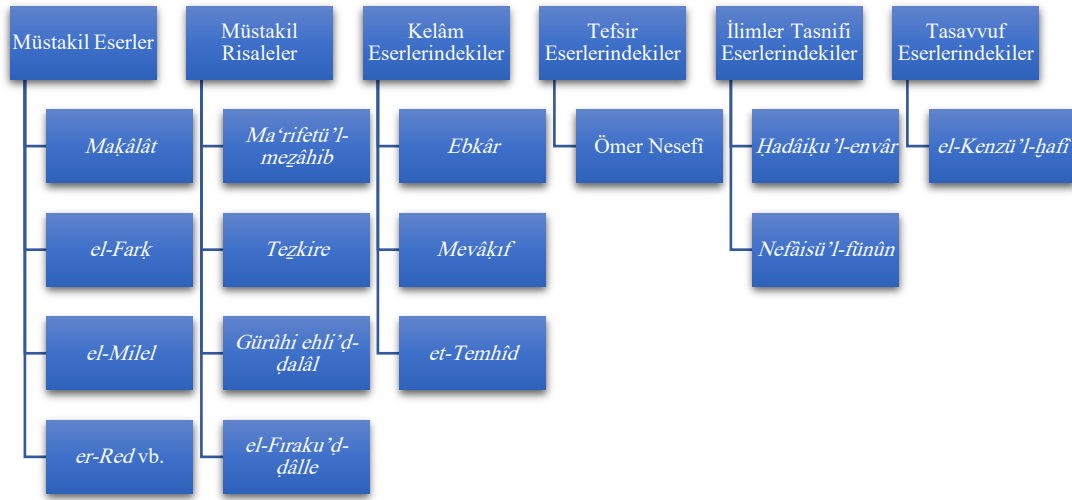
³⁸⁵ Eserin parça parça Ezher Üniversitesi'nde tez olarak hazırlandığı belirtilmiştir. bk. Necmeddin Ömer en-Nesefî, *et-Teysîr fî't-tefsîr*, ed. Muhammed Coşkun vd., çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 11.

³⁸⁶ Ömer b. Muhammed en-Nesefî, *Tefsîr-i Nesefî*, thk. Azîzullah Cüveynî (Tahran: İntişârât-ı Surûş, 1367).

³⁸⁷ Fahreddin er-Râzî, *Hadâiku'l-envâr fî haḳâiki'l-esrâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1759), 168a-169b; Fahreddin er-Râzî, *Hadâiku'l-envâr fî haḳâiki'l-esrâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 1131), 153a-155a; Fahreddin er-Râzî, *Hadâiku'l-envâr fî haḳâiki'l-esrâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2559), 96b-97b. Râzî Farsça kaleme aldığı bu eserinde altmış ilimden bahsetmiş ve 54. ilim olarak “ilmü maḳâlâti ehli'l-âlem”i zikretmiştir. Bu ilim altında hem İslâm mezheplerinden hem de İslâm dışı din ve gruplardan bahsetmiştir.

³⁸⁸ Şemseddin Muhammed b. Mahmûd el-Âmülî, *Nefâisü'l-fünûn fî 'arâisi'l-uyûn*, thk. Mirza Ebu'l-Hasan Şârânî - Seyyid İbrahim Meyancî (Tahran: İntişârât-ı İslâmiyye, 1961), 2/264-287.

eserinde geçmektedir. Zikredilenlere ilâveten Sadruşşerîa'nın (ö. 747/1346) fıkıh eseri *Şerhu'l-Vikâye*'de³⁸⁹ ve Cürcânî'nin terimler sözlüğü *Ta'rifât*'ta³⁹⁰ yalnızca ana fırkaların yer aldığı Doğu Hanefî geleneğine uygun bir tasnif verilmiştir. İbn Fûrek'in Nîşâbur'da etkili bir mezhep olan Kerrâmiyye'nin görüşlerine cevap vermek ve onları reddetmek için yazdığı³⁹¹ *Müşkilü'l-hadîs*'te de Ehl-i bid'at olarak beş fırka zikredilmiştir.³⁹² Fakat aktardıkları bilgi ve verdikleri tasnif çok kısa olduğu için *Vikâye*, *Ta'rifât*, *Müşkilü'l-hadîs* vb. kitapları bu başlıkta ele almaya gerek yoktur. Anlatılanlardan hareketle belirlenen temel eserler üzerinden klasik dönemdeki mezhepler tarihi yazıcılığının telif türüne dair şu şekilde bir tablo oluşturulabilir:

Şekil 4: Klasik Dönem Mezhepler Tarihi Eserlerinin, Oluşturulan Telif Türleri Kategorisindeki Yerleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Osmanlı öncesi döneme bakıldığında mezhepler tarihi yazıcılığının farklı telif türleri üzerinden ilerlediği görülmektedir. Fakat literatüre yön veren yahut literatürün temelini oluşturan metinler, müstakil olarak telif edilmiş eserlerdedir. Risale türündeki telifler ise alana yeni bir şey katmaktan ziyade müellifin tâbi olduğu gelenekteki bir metnin özeti

³⁸⁹ Ubeydullah b. Mes'ûd el-Mahbûbî Sadruşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye* (Amman: Merkezü Envâri'l-'Ulemâ li'd-Dirâsât, 2020), 3/142-143.

³⁹⁰ Seyyid Şerîf Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 1983), "Ehlü'l-ehvâ", 57.

³⁹¹ Jan Thiele, "Kurtuba ile Nîşâbur Arasında: Eş'arîliğin Zuhuru ve Yekpareleşmesi (IV.-V./X.-XI. Yüzyıllar)", çev. U. Murat Kılavuz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 314.

³⁹² Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadîs ve beyânüh*, thk. Musa Muhammed Ali (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985), 38-39.

konumundadır. Bununla beraber farklı ilim dallarına ait eserlerde *Ebkâr* ve *el-Kenzü'l-hafl*'de olduğu üzere yeni fırka tasnif denemeleri de görülmektedir. Klasik dönem mezhepler tarihi yazıcılığı Eş'arî ve Doğu Hanefî gelenek üzerinden genel hatlarıyla ortaya konulduktan sonra incelenen döneme gelindiğinde, klasik mezhepler tarihi yazıcılığına benzer bir yazıcılığın bu dönemde de devam ettiği görülmektedir. Zira tespit edilen on üç metin de ihdâs edilen bu kategori içerisine yerleşebilmektedir.

Müellifler üzerinden yapılan değerlendirmede nispetler önemli bir konuma sahipken burada teliflerin kendisi mercek altına alındığı için nispet noktasında hassas davranılmamıştır. Eserlerin her birinin farklı bir müellif tarafından -incelenen dönemde olmasa da en azından yakın yüzyıllarda- yazıldığı fıkriinden hareketle hepsi kullanılmıştır. Geçmiş dönemle mukayesenin daha rahat yapılabilmesi adına ilk kısımdaki gibi müstakil eserlerden başlamak uygun olacaktır. Ele alınan eserler arasında müstakil olarak değerlendirilebilecek iki eser bulunmaktadır. Bunlardan biri Lütî Paşa'nın *Hayât-ı Ebedî*'si, diğeri de Birgivî'ye nispet edilen *Dâmiğa*'dır. Bu iki eser, geçmiş dönemdeki fırak eserleriyle karşılaştırıldığında aralarında içerik anlamında farklılık olduğu görülmektedir. Amaç benzerdir; hepsi Ehl-i sünnet dışı grupları reddetmektedir. Fakat mezhepler tarihinin fırak metni olarak değerlendirdiği ve alanda klasikleştiği kabul edilen metinler, fırkaların ayrıntılı bir anlatımını vermektedir. İncelenen dönemde müstakil bir mezhepler tarihi/fırak eseri olarak gösterilen eserler ise bu şekilde değildir. Zira *Dâmiğa*'da müellif, kendisine ulaşan tasnifi bir faslın altında vermiş, geri kalan fasıllarda hadis ve rivayetler üzerinden nasihatten, sünnete sarılmaktan ve bid'atlerden uzak durmaktan bahsetmiştir. Bununla beraber yine diğer fasıllarda farklı görüş sahiplerine ve tasavvuf gruplarının yanlışlığına yer vermiştir. *Hayât-ı Ebedî*'de ise ilk fasılda fırkalar anlatılmış, akabinde küfrü gerektiren durum ve sözler üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla incelenen yüzyıllarda içeriği ve yöntemiyle klasik dönemdeki gibi müstakil bir mezhepler tarihi eseri bulunmamaktadır. Ancak bu durum, eserlerin mezhepler tarihi eseri olarak değerlendirilmelerini engellememektedir. Zira hem *Hayât-ı Ebedî* hem de *Dâmiğa*, tasniflendirerek sunmasa da dönemlerindeki heretik grup veya görüşlere dair bilgiler içermektedir.

Çalışmada incelenen müstakil risalelere gelindiğinde fırka anlatımında bulunan dört farklı risale vardır. İlginç bir şekilde hepsinin de müellifine aidiyeti şüphelidir. Söz konusu risaleler Kemalpaşazâde'ye nispet edilen *el-Makâlât*, *Beyânî'l-fırakı 'd-dâlle* ve

muhtemelen nispeti hatalı *Taḫṣīl* ile Birgivi'ye nispet edilen *Tuhfe*'dir. Müstakil risale yazımında geçmişte olduğu gibi bu dönemde de Doğu Hanefî geleneğinin ağırlığı söz konusudur ve Eş'arî geleneğe uygun müstakil bir risale bulunmamaktadır.³⁹³ Bu anlamda eserlerde olduğu gibi risaleler üzerinden de mezhepler tarihi yazıcılığının Osmanlıda devam ettiği görülmektedir.

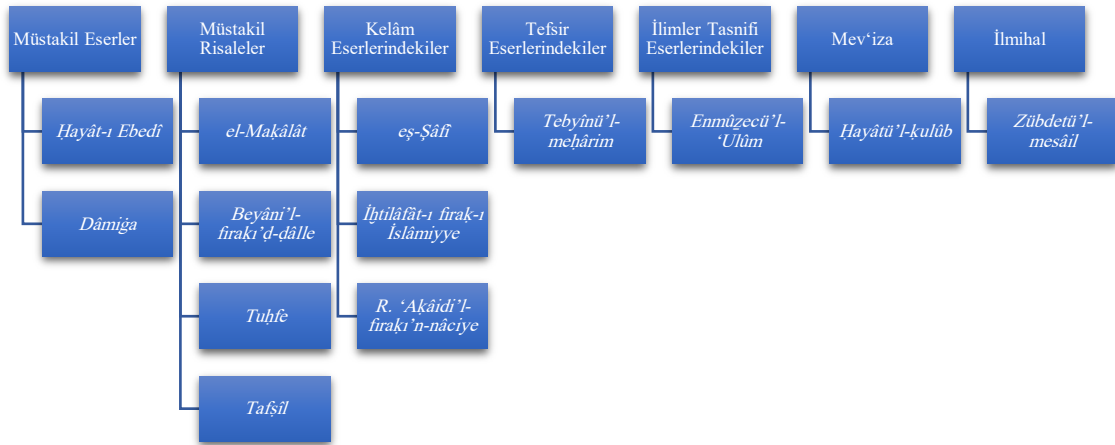
Osmanlı öncesi dönemde fırka tasniflerine sıklıkla rastlanılan ilimlerden biri kelâmıdır. Bu sıklık Osmanlı döneminde de devam etmiş ve ele alınan tasniflerden üçü kelâm eserinde geçmiştir. Bunlar İsrâîl b. Dümruk'e nispet edilen *eş-Şâfi*, Yakub b. Abdüllatif'in *İhtilâfât-ı fırak-ı İslâmiyye ve beyân-i mesâil-i kelâmiyye*'si ve Kirmastî'nin *Risâle fî 'akâidi'l-fırak-ı n-nâciye* isimli kelâm risalesidir. Önceki döneme ilişkin zikredilen kelâm eserlerinde fırka tasnifleri metnin sonunda verilmişti. Burada bunun örneği bir tek *eş-Şâfi*'de görülmektedir. Yakub b. Abdüllatif ise bu teâmülün aksine fırka tasnifini eserinin başında vermiş, sonrasında kelâmî meselelere geçmiştir. Kirmastî de mesele/konu merkezli bir fırak eseri yazmıştır.

Ele alınan tasniflerin bulunduğu bir başka ilim dalı da tefsirdir. Geçmiş dönemde Ömer Nesefî'nin örnekliğini yaptığı bu telif türünün incelenen dönemdeki örneğini Sinânüddîn el-Amâsî vermiştir. O, konulu tefsir şeklinde değerlendirilebilen eseri *Tebyînü'l-meḥârim*'in 57. bâbını mezheplere ayırmıştır. Fırka tasnifine yer veren bir diğer telif geleneği de ilimler tasnifi olup incelenen dönemdeki temsilcisi Şah Fenârî'dir. Şah, *Enmûzecü'l-'Ulûm* eserinde “Maḳâlatü'l-fırak” başlığı altında Eş'arî fırak geleneğinin tasnifini vermiştir. Esasında ilimler tasnifi eserlerinde belli bir fırak geleneğinin tasnifini vermek iki yönden dikkat çekici bir durumdur. Bunlardan biri, tarihte var olup sonrasında kaybolan fırkaların -İslâm'da başka anlayışına sahip gruplar bulunmayacakmışçasına- temel İslâmî fırkalar olarak telakki edilmesidir. Bu, bir ilim olarak vazedilen Maḳâlatü'l-fırak'ın asıl inceleme konusu olan fırkaları ve fırkalardan hareketle oluşturulan tasnifi donuklaştıran bir durumdur. Dolayısıyla fırka anlatımının ilimler tasnifi eserlerinde tarihsel bir anlatı olarak kaldığı söylenebilir. Diğer metinlerde de içerik anlamında tarihsel bir söylem söz konusuysa da aradaki fark, ilimler tasnifinde bir ilim olarak Maḳâlatü'l-fırak'ı baştan bu fırkalarla belirlemek yahut sınırlamaktır.

³⁹³ Kemalpaşazâde'ye nispet edilen *Risâle fî beyâni'l-fırak-ı d-dâlle*, tam bir tasnif şeklinde olmadığı için Eş'arî gelenekten sayılmamıştır.

İkinci dikkat çekici husus da hem Fenârî’de hem de ilimler tasnifi özelinde önceki dönemden örnek olarak gösterilen Râzî ile Âmülî’de ilmin asıl tasnifi olarak Eş’arî geleneğin gösterilmesidir.³⁹⁴ Bu da müellifler nezdinde mezhepler tarihinin kabul edilen yahut yaygınlık kazanan tasnifinin, Eş’arî tasnifi olduğuna işaret etmektedir.

Tespit edilen fırak metinleri arasında oluşturulan kategoriye girmeyen iki eser vardır. Bunlar Sinobî’nin *Hayât*’ı ile Lütî Paşa’nın *Zübde*’sidir. *Hayâtü’l-kulûb*, mev’iza türünde bir eserdir. Her ne kadar vaaz ve nasihate ilişkin telifler genellikle zâhid ve mutasavvıflar tarafından yazılsa da³⁹⁵ eserdeki tasavvuf karşıtlığı onu bu kategoriye koymaya engel teşkil etmektedir.³⁹⁶ *Zübdetü’l-mesâil* ise ilmihal niteliğinde bir eserdir. Bu nitelik de eseri belli bir kategori altına yerleştirmeyi zorlaştırmaktadır. Çünkü tespit edildiği kadarıyla *Zübde*, incelenen döneme kadar ilmihal türünde fırka tasnifi içeren ilk/tek metindir. Bu iki eserden hareketle fırka yazıcılığının kaynaklarında bir genişleme olduğu söylenebilir.

Şekil 5: 15 ve 16. Yüzyıllarda Osmanlıdaki Fırka Tasnifleri ve Yer Aldıkları Eser Türleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

³⁹⁴ İlimler tasnifi literatüründe fırka anlatımları ve tasnifleri, ortaya çıkacak muhtemel sonuçlar itibariyle çalışılabilecek konulardandır.

³⁹⁵ Hasan Cirit, “Vaaz (Literatür)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/407.

³⁹⁶ İbnü'l-Cevzî’nin *Telbîs*’i bu anlamda *Hayât*’a benzermektedir. Aynı şekilde bir başlık altına koymanın güç olduğu *Telbîs*’te de müellif, insanları şeytanın aldatmasına karşı uyarmakta, onlara nasihatte bulunmaktadır.

Zikredilenler göz önüne alındığında, geçmiş dönemde olduğu gibi Osmanlıda da bir mezhepler tarihi yazıcılığının bulunduğu rahatlıkla söylenebilir. Zira bu dönemde müellifler, benzer telif türleri üzerinden fırka yazıcılığını devam ettirmişlerdir. Bu itibarla fırka anlatımlarının küçük hacimli risalelerde veya başka ilim dallarına ait eserlerin bir bölümünde bulunması yazıcılığın olmadığı anlamına gelmemektedir. Çünkü mezhepler tarihinin literatürüne bakıldığında da yazıcılık, bu farklı metinlerdeki anlatımların tümünü ifade etmektedir. Osmanlıda mezhepler tarihi yazıcılığının olmasının yanında bir “Osmanlı mezhepler tarihi yazıcılığının” da var olduğu düşünülmektedir. Başka bir deyişle kendilerine ulaşan tasniflere küçük müdahalelerde bulunan ve böylece Osmanlı müelliflerinin elinde şekillenen bir yazıcılıktan da söz etmek mümkündür. Bu yazıcılığın özellikleri ise yeni çalışmalarla kesinlik kazanacaktır.

SONUÇ

15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı müelliflerince yapılan tasnifler göz önüne alındığında bunların, Doğu Hanefî ve Eş'arî fırak geleneğini takip ettikleri görülmektedir. Bu iki meşhur fırka tasnif geleneğine ilâveten Gömbeyaz'ın zikrettiği Yemen-Sünnî ve Mu'tezilî-Şîî tasnif geleneklerinin örneklerine ise bu yüzyıllarda rastlanmamaktadır. Geleneklerin isimlerindeki mezhep vurgusu, normalde fırak yazarlarının mezhebî aidiyetine işaret etmek için konulmuştur. Fakat Osmanlı dönemindeki âlimlere gelindiğinde bu anlamın ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Zira Hanefî Mâtürîdî anlayışı benimseyen âlimler de Eş'arî tasnifleri kullanmaktadırlar. Dolayısıyla geleneğin isimlendirilmesinde başvuru fırak yazarının mezhebî kimliği, bu yüzyıllardaki tasniflerde bir kriter olmayıp müellifin kullandığı tasnif onu Eş'arî veya Hanefî/Mâtürîdî yapmamaktadır.

Çalışmada söz konusu dönemde yazıldığı düşünülen on üç fırka tasnifi tespit edilmiştir. Ancak incelemeler neticesinde bu tasniflerden altısının müellifine aidiyetinin şüpheli olduğu görülmüştür. Bu nedenle aslında incelenen dönemde yazıldığı tespit edilmiş nispeti kesin yedi tasnif bulunmaktadır. Sözü edilen aidiyeti şüpheli altı tasnifin de üçü Kemalpaşazâde'ye ikisi Birgivî'ye nispet edilmektedir. Nispet sorununun Kemalpaşazâde ve Birgivî'de görülmesinin muhtemel nedeni ise onların büyük şöhretleri ile bid'at fırkalara karşı gösterdikleri mücadeledir. Söz gelimi Kemalpaşazâde, dönemindeki Safevîleri kastederek *Tekfiru'r-Revâfiz* adlı bir risale yazmış ve bu kimselerin katline fetva vermiş bir isimdir. Birgivî de yaşadığı asırda ortaya çıkan bâtil tasavvuf hareketlerine karşıtlığıyla bilinmektedir. Dolayısıyla her ikisinin sahip olduğu bu türden bir bid'at karşıtlığı, bu risalelerin onlara nispet edilmesine neden olmuş olabilir.

Osmanlı döneminde fırak yazıcılığı söz konusu olduğunda nispet önemli bir sorundur. Çünkü kütüphanelerde müellifi meçhul olarak aynı adlarla kaydedilmiş pek çok fırak risalesi vardır. Ayrıca müellifi belirtilmiş nüshaların nispetlerinin yanlış olma durumu da söz konusudur. O nedenle fırka tasniflerine ve mezhepler tarihi yazıcılığına dair yapılacak çalışmaların sıhhati bu nüshaların ortaya çıkarılmasına bağlıdır. Söz gelimi müellifi meçhul olarak kaydedilmiş nüshaların, aslında nispeti kesin risaleler olduğu görülebilmekte yahut Kemalpaşazâde özelinde, ona nispet edilen risalenin kendinden

daha önceki birine ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu itibarla Cumhuriyet dönemine kadarki nispeti kesin tasniflerin ortaya çıkarılması ve bunlardan hareketle müellifi meçhul risalelerin incelenmesi gerekmektedir. Söz konusu inceleme neticesinde aynı tasnif ve içeriğe sahip pek çok metnin ortaya çıkacağı düşünülmektedir. Nitekim çalışma sırasında bu durumun örneklerine rastlanmıştır. Bunun neticesinde müellifi meçhul olanlardan aynı metne sahip olanların belirlenmesi bile bir kazanım olarak yeterlidir.

Çalışmanın alana katkısı literatürün derlenmesi, sorunlarına işaret edilmesi ve değerlendirilmesi dışında Lütü Paşa'nın bu alandaki eserlerinin ortaya çıkarılmasıdır. Paşa'ya dair mezhepler tarihi bağlamındaki araştırmalar, *Fırak-ı dâlle*'si üzerinden yapılmaktaydı. Hatta Paşa'nın mezhepler tarihçiliğini çalışan bir araştırmacı da çalışmasını genellikle bu risale üzerinden oluşturmuştur. Ancak inceleme sonucunda Lütü Paşa'nın biri *Hayât-ı Ebedî*, diğeri *Zübdetü'l-mesâil* adında iki eserinin bulunduğu ve bu eserlerinde fırka tasnifine yer verdiği tespit edilmiştir. Türkçe yazılmış *Fırak-ı dâlle* ise *Hayât-ı Ebedî*'nin ilk faslının müstakil istinsahıdır. İki metin arasındaki içerik karşılaştırıldığında *Zübde*'nin daha zengin ve derli toplu olmasından hareketle onun *Hayât*'tan sonra kaleme alındığı tahmin edilmektedir. Buradan hareketle Paşa'nın mezhepler tarihçiliği çalışılacağına *Zübde*'nin öncelenmesi yerinde olacaktır.

Nispeti şüpheli olanlar dâhil Doğu Hanefî geleneğindeki tasniflere bakıldığında, bunlardan birkaçı hariç hepsi Ebû Mutî'yi takip etmektedir. Bu nedenle Osmanlı dönemi mezhepler tarihi yazıcılığında -Doğu Hanefî gelenek özelinde- müelliflerin Ebû Mutî çizgisinde oldukları söylenebilir. Fakat bu dönemde çoğunluk Ebû Mutî'yi takip etse de Doğu Hanefî gelenekteki üç çizgiden de izler bulunmaktadır. Nitekim Lütü Paşa'nın *Hayât*'ı ve *Zübde*'si, içerikte Eş'arî gelenekten faydalanırken yöntem itibarıyla *es-Sevâdü'l-a'zam* çizgisini takip etmiş, Birgivi'ye nispet edilen *Tuhfe* de Doğu Hanefî geleneğindeki Osman el-İrakî çizgisinin bu dönemdeki tek örneği olmuştur.

Doğu Hanefî geleneğinin erken dönem eserlerinde görülen özellikler, incelenen eserlerde de var olmaya devam etmiştir. Bu itibarla gelenek herhangi bir dönüşüm yahut değişime uğramamıştır. Nitekim aynı miktarda üst ve alt fırka, benzer fırka isimleri ve birbirine yakın fırka görüşleri kullanılmıştır. Doğu Hanefî geleneğindeki bu korumacı yahut tutucu denilebilecek tavır ilginçtir. Zira tasnif, bir müelliften diğere neredeyse aynıyla taşınmaktadır. Fakat çalışmadaki tasniflerin “aynılığı” vurgusu, metinlerin

kaleme alındığı yüzyıl bağlamında da ayrıca değerlendirilmelidir. Zira birkaçı hariç tasniflerde öyle ya da böyle bazı farklılıklar, ekleme yahut çıkartmalar vardır. Eğer bu tavırlar bir katkı olarak değerlendirilecekse tasniflerin aynılığından değil farklılığından bahsetmek gerekir. Fakat genele bakıldığında az olan bu katkılardan dolayı tasniflerin benzerliği üzerine vurgu yapılmaktadır. Aksi halde ne *er-Red*'den alıntılaman Sinobî'nin, ne de Sinobî'den alıntılaman *Dâmiğa*'nın metni birbirleriyle birebir aynıdır. Fırka tasniflerindeki fırka ve grupların, müelliflerin yaşadıkları döneme göre değiştirilmemesi yahut yenilenmemesi ise onların meseleyi tarihsel bir vâkıa olarak gördüklerine işaret ediyor olabilir.

Bu dönemdeki en dikkat çekici tasnif Lütü Paşa'ya aittir. Zira o *Zübde*'de, Doğu Hanefî geleneğinin şablonunu kullanmış ancak içine Eş'arî geleneğinin fırkalarını yerleştirmiştir. Bu itibarla *Zübde*'yi özgün bir tasnif olarak görmek yanlış olmayacaktır. Lütü Paşa'nın kullandığı bu tasnif kendinden sonra Hüseyin el-Erzurûmî isimli bir âlim tarafından bazı küçük değişikliklerle tekrarlanmıştır. Bu itibarla Paşa'nın ortaya koyduğu tasnifle kendinden sonraki fırak müelliflerini etkilediği söylenebilir. Ancak aradaki ilişkiyi ortaya çıkarmak için daha derinlikli araştırmalara ihtiyaç vardır.

İncelenen dönemde oluşturulan tasniflerin sonraki döneme etkisi yalnızca Lütü Paşa'yla sınırlı değildir. Eş'arî fırak geleneğinden Yakub b. Abdüllatif'in *İhtilâfât* isimli eseri de kendinden sonra muhtemelen Nûh b. Mustafa (ö. 1070/1660) tarafından kullanılmıştır. Bu hususun ispatı yeni çalışmalara ihtiyaç duysa da mezkûr benzerlikler, ele alınan dönemdeki tasniflerin takip ettikleri gelenekten etkilendikleri gibi sonraki tasnifleri de belli bir düzeyde etkilediklerini göstermektedir.

Eş'arî fırka yazıcılığına gelindiğinde 15 ve 16. yüzyıllarda yazıldığı tespit edilen beş farklı tasnif incelenmiştir. Kemalpaşazâde hariç nispeti kesin olan bu tasnifler dikkat çekici bir şekilde Âmidî tasnifini takip etmektedir. Şah Fenârî'nin *Enmûzec*'i, Kirmastî'nin *el-Fırakı'n-nâciye*'si ve Yakub b. Abdüllatif'in *İhtilâfât* başlıklı eseri Âmidî'nin *Ebkâr*'da ortaya koyduğu tasnifi kullanmaktadır. Bu itibarla Osmanlı döneminde Eş'arî fırak yazıcılığı söz konusu olduğunda takip edilen tasnif genellikle Âmidî tasnifi olduğu söylenebilir. Doğu Hanefî geleneğinde takip edilen tasnif aynı olduğunda içerik de benzerlik gösterirken; Eş'arî geleneğindeki söz konusu üç eser Âmidî tasnifini takip etse de içerikleri ve biçimleri birbirlerinden farklıdır. Nitekim Şah

Fenârî'nin içerikten ziyade isimler üzerinden sunduğu tasnif Kirmastî'de yerini meseleler üzerinden sunuma bırakmış ve bir fırka tasnifinden ziyade konular ekseninde fırka anlatımı tercih edilmiştir. Akabinde Yakub'un, tasnifini -daha özgün bir şekilde- hem Şehristânî'yi hem de Âmidî'yi kullanarak ortaya koyduğu görülmüştür.

Eş'arî gelenekteki özgün isimlerden bir diğeri de Amâsî'dir. O, saydığı fırkalarla Eş'arî geleneğe intisap etmiş fakat tasnifi itibariyle farklılaşmıştır. Zira *Tebyîn*'de kullandığı tasnifin, aynısına yahut benzerine kendinden önceki bir müellifte rastlanmamıştır. Fakat üst fırkalardan bazılarının kısım kısım benzerleri bulunmaktadır. Buradan hareketle Amâsî'nin, tasnifini farklı fırak eserlerini birlikte kullanarak oluşturduğu ya da tespit edilmemiş başka bir metinden faydalanarak meydana getirdiği söylenebilir. Amâsî ile birlikte Âmidî tasnifini takip etmeyen bir başka metin Kemalpaşazâde'ye nispet edilen *Risâle fî beyânî 'l-fırakı 'd-dâlle*'dir. Fakat bu metin 73 fırkanın tamamını ismen yahut fıkren içeren bir tasnif sunmamaktadır. Ayrıca risalenin sistematiklik noktasında da eksikleri bulunmaktadır.

Tasnif noktasında Doğu Hanefî ile Eş'arî gelenek arasındaki en bariz farklılık özgünlüktür. Doğu Hanefî geleneği daha korumacı ve tek tip bir tasnif yöntemini takip ederken Eş'arî gelenekteki tasnifler daha “yenilikçi” ve orijinaldir. Bu yenilik, bazen aynı tasnifi kullanırken içerik noktasında kendini göstermekte bazen de tasnifin kendisinde belirlemektedir. Esasında Osmanlıdan önce de geleneklerin karakteristiğinden biri olan bu durum, Osmanlı müelliflerinin eserlerinde de devam etmiştir. Bununla beraber şu an için Osmanlı mezhepler tarihi yazıcılığında iki geleneğin birinin diğerine üstünlüğünden söz edecek yeterli veri bulunmamaktadır. Başka bir deyişle, Osmanlı dönemindeki hâkim fırka yazıcılığının tespiti bu çalışmadan hareketle yapılamamaktadır. Zira bu tespit sonraki dönemleri de içeren çalışmalara ihtiyaç duymaktadır. Konu üzerine yapılacak yeni çalışmalarla Osmanlıda hangi geleneğin daha çok takip edildiği de görülmüş olacaktır. Buradan hareketle Osmanlıdaki âlimlerin Eş'arî-Mâtürîdî kimliklerine yahut bu mezheplerle kurdukları ilişkiye dair de belirli kanılara ulaşmak mümkün hale gelecektir. Ayrıca bu dönemde Türkçe tasniflere de yer verildiği belirtilmelidir. Nitekim hem Lütfî Paşa hem de Yakub b. Abdüllatif eserlerini Türkçe kaleme almışlardır. Bu itibarla Türkçe fırak yazıcılığı da bu dönemde başlamıştır.

Fırka tasnifinde bulunan müelliflerin ilmî ve meslekî kimlikleri söz konusu olduğunda bu kimliklerin fırak yazarlarının ortaya koydukları tasnife etki ettiği düşünülmektedir. Nitekim tasnifleri aracılığıyla tasavvufa karşı eleştirilerini ve itirazlarını dile getiren iki isim Sinobî ile Amâsî'dir ve ikisi de vâizlik mesleğindedir. Ayrıca Eş'arî gelenek çerçevesinde fırka tasnifinde bulunan isimlerin de müderris oldukları görülmektedir. Fakat örnekler çok sınırlı olduğu için çalışmadaki bulgulardan hareketle kesin bir sonuca ulaşmak pek mümkün değildir. Dolayısıyla bu iddianın geçerliliği ancak alana dair yeni çalışmalarla teyit edilecektir.

Yeni çalışmalarla kesinlik kazanacak bir başka mesele de Osmanlıdaki mezhepler tarihi yazıcılığıdır. Bidayeten kabul edilmektedir ki Osmanlı öncesi dönemde bir mezhepler tarihi yazıcılığı vardır ve bu geleneğin kendine özgü özellikleri bulunmaktadır. Telif türleri üzerinden işlenen meselede fırak yazarlarının, fırka tasniflerini hem müstakil eser ve risalelerde hem de farklı ilim dallarına ait metinlerde verdikleri görülmüştür. Mezhepler tarihinin temel kaynaklarından fırka tasniflerinin, farklı telif türlerinde geçmesi ise geçmiş dönemde bir mezhepler tarihi yazıcılığının yokluğuna işaret etmemiştir. Buradan hareketle klasik dönemdekine benzer şekilde farklı telif türleri üzerinden devam eden fırka tasnif aktarımının Osmanlıda da devam etmesi bu dönemde de bir mezhepler tarihi yazıcılığının olduğuna işaret etmektedir. Fırka tasniflerinin veya firkalara ilişkin aktarılan bilgilerin aynı olması bu gerçeği değiştirmemektedir. Zira müellifler hem mezhepler tarihine dair müstakil eser ve risalelerde hem de farklı ilim dallarına ait metinlerde, geçmiş dönemde olduğu gibi, fırka tasnifleri yapmaya devam etmişlerdir. Buna ilâveten eserlerdeki firkaların tasnif biçimi aynı olsa da içerik itibarıyla farklılaşan, o dönemki heretik görülen grupları ele alan metinler de bulunmaktadır.

Elde edilen bulgular, Osmanlıdaki mezhepler tarihi yazıcılığının mevcûdiyetinden öte bir Osmanlı mezhepler tarihi yazıcılığının varlığına da işaret etmektedir. Bu iddianın çeşitli yönleri vardır. Öncelikle bu dönemde fırak yazarlarının yeni fırka tasnif denemelerinde bulundukları görülmektedir. Lütî Paşa'nın *Zübde*'si bunun örneklerindendir. Bunun yanında tasniflerin eserlerde bulundukları yerlerde de değişim görülmektedir. Başka bir deyişle müellifler fırka anlatımında takdim ve te'hîrlerde bulunmuşlardır. Yakub'un kelâm eserinin ilk faslına mezhepler tarihi anlatımını yerleştirmesi bu çerçevede değerlendirilebilir. Fırak metninin içeriğinde de bazı

değişikliklere gidilmiştir. Tasnif biçimi ve tasnifteki fırkalar benzer kalsa da müelliflerden bir kısmı, dönemlerindeki heretik grup ve düşüncelere karşı eleştirilerini dile getirmişlerdir. Fırak yazarları bu grup ve düşünceleri husûsî bir fırka tasnifi içerisine yerleştirmese de oluşturdukları metinler ve fikirlere karşı getirdikleri itirazlar, dönemin dinî yapısına işaret etmesi açısından önemlidir. Zikredilenlere ilâveten fırka tasniflerinin yer aldığı telif türü noktasında da bir genişlemenin olduğu görülmektedir. Nitekim bu dönemde ilmihal ve mev'iza türü metinlerde de fırka tasnifleri görülmeye başlanmıştır. Son olarak fırka yazıcılığında kullanılan dil de değişimin görüldüğü alanlardandır. Zira Osmanlıda Arapça haricinde Türkçe fırak metinleri de telif edilmeye başlanmış ve çeşitli eserlerin tercümesi yapılmıştır. Dolayısıyla Osmanlı müellifleri tarafından oluşturulan bir Osmanlı mezhepler tarihi yazıcılığının var olduğundan bahsetmek mümkündür. Gerçekleştirilecek yeni çalışmalarla söz konusu yazıcılığın özellikleri kesinlik kazanacaktır.

Tespit edilen fırka tasniflerini yalnızca, bir telif geleneğine tâbi olan müelliflerin bu çerçevede eser vermesi şeklinde düşünmek yanlış olacaktır. İstisnaları olsa da bu tasniflerin bir amacı ve muhatapları bulunmaktadır. Müellifler, bu muhataplara fırka tasniflerinin içinde değil daha çok tasnif sonrasında işaret etmektedirler. Söz gelimi *Hayât*'ta, *Hayât-ı Ebedî*'de, *Dâmiğa*'da, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'de ve *Tebyîn*'de tasniflerin muhatapları, sûfî gruplar olarak görünmektedir ve müellifler tasavvuf gruplarına, aktardıkları fırka tasnifi sonrasında karşı çıkmaktadırlar. Bu bağlamda fırka tasnifleri bir araç olarak kullanılabilir. Hazırlanan çalışmanın sonraki adımı da tasniflerin bu ve benzer muhataplarını tespit etmektir. Söz konusu muhatap tespiti, incelenen dönemdeki dinî hareketliliğin ve ortaya konulan tasniflerin bilgisine ihtiyaç duymaktadır. Eldeki çalışma, dönemseller olarak tasnifleri tespit etmiş olmakta ve bu tasnifler sayesinde fırak metinlerinin dönemdeki dinî hareketlilikler bağlamında değerlendirilmesine imkân sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

Yazma Eserler

Bâbertî, Ekmeleddîn. *Risâle fî aşhâbi'l-ehvâ ve'l-bida'*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 771, 98a-99a.

Bâbertî, Ekmeleddîn. *Risâle fî beyânî fırakı'd-dâlle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Paşa, 706, 196b-197a.

Bâbertî, Ekmeleddîn. *Risâle fî beyânî fırakı'd-dâlle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, 2851, 55b-57b.

Bâbertî, Ekmeleddîn. *Risâle fî beyânî'l-fırakı'd-dâlle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, 2817, 67b-68a.

Bâbertî, Ekmeleddîn. *Risâle fî beyânî'l-fırakı'd-dâlle*. Ankara: Milli Kütüphane, Afyon Gedik Ahmet Paşa, 18145, 37b-39b.

Bâbertî, Ekmeleddîn. *Risâle fî beyânî'l-mezâhibi'l-bâtıla*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 656, 223a-223b.

Bakkâl, İsmâil b. Hâc Hasan el-. *ed-Dâmiğ li'l-mübtedi'in en-nâşır li'l-mühtedîn en-nâşih li'l-Müslimîn*. Ankara: Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, 720, 1b-779b.

Birgivi, Mehmed b. Pîr Ali el-. *Dâmiğatü'l-mübtedi'in*. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye, Halim Paşa, 33363, 1b-131a.

Birgivi, Mehmed b. Pîr Ali el-. *Dâmiğatü'l-mübtedi'in fî's-sülûki ilâ tarîki'l-müteşerriîn*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Konya İl Halk Ktp., 198/11, 136b-143a.

Birgivi, Mehmed b. Pîr Ali el-. *Tuhfetü'l-Müstersidîn*. Amasya: Amasya Kütüphanesi, 961/1, 1b-8a.

BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Âsafî - Divan-ı Hümayûn Sicillatı Mühimme Defterleri* [A.{DVNSMHM.d}]. No. 33, 56.

BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Âsafî - Divan-ı Hümayûn Sicillatı Mühimme Defterleri* [A.{DVNSMHM.d}]. No. 35, 489.

BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Âsafî - Divan-ı Hümayûn Sicillatı Mühimme Defterleri* [A.{DVNSMHM.d}]. No. 40, 403.

BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Topkapı Arşivi - Topkapı Sarayı Müze Arşivi Defterleri* [TS.MA.d]. No. 722, 4.

- Demrek, Hamîdüddîn İsrâîl b. *el-Hâdî fi'l-fetâvâ*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 2773, 1b-140a.
- Derviş Ahmed. *Mir'atü'l-'akâid*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 1514, 1b-60a.
- Dümrük el-Hanefî, İsrâîl b. *eş-Şâfi fi uşûli'd-dîn*. Mekke: Mektebetü'l-Harâmi'l-Mekkî eş-Şerîf, Akâid, 1359, 1a-107b.
- Ebüssuûd, Muhammed b. Mustafa el-İmâdî. *Ehlü'l-Bid'a'ya Ait Bir Risale*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Paşa, 706, 232b-233a.
- Erzurumi, Hüseyin el-. *el-Münciye 'ani'l-hatai'l-vâkı' beyne'n-nâciye ve gayri'n-nâciye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1043, 16b-39a.
- Fenârî, Mehmed Şâh. *Enmûzecü'l-'Ulûm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 482, 1b-208b.
- Fenârî, Mehmed Şâh. *Enmûzecü'l-'Ulûm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2782, 1b-196b.
- Fenârî, Mehmed Şâh. *Enmûzecü'l-'Ulûm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2781, 1b-167a.
- Fenârî, Mehmed Şâh. *Enmûzecü'l-'Ulûm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2783, 1b-118a.
- Fenârî, Mehmed Şâh. *Enmûzecü'l-'Ulûm*. İstanbul: Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, 897, 1b-172b.
- Fenârî, Mehmed Şâh. *Enmûzecü'l-'Ulûm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3677, 1b-155a.
- İbn Tolun, Şemseddin. *Kitâbü'l-Gurafi'l-'aliyye fi terâcimi müteahhîri'l-Hanefiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1924, 1b-368b.
- Kâmî Efendi, Edirneli Mehmed. *Mehâmmü'l-fukahâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 422, 40b-147a.
- Kemalpaşazâde (Hatalı), Şemseddin Ahmed. *Risâle fi beyâni'l-fırakı'd-dâlle*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi, 1533/7, 116a-116b.
- Kemalpaşazâde (Hatalı), Şemseddin Ahmed. *Risâle fi beyâni'l-fırakı'd-dâlle*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi, 1767/6, 48b-50a.
- Kemalpaşazâde (Hatalı), Şemseddin Ahmed. *Risâle fi beyâni'l-fırakı'd-dâlle*. Amasya: Amasya Kütüphanesi, 1147/2, 34b-38a.

- Kemalpaşazâde (Hatalı), Şemseddin Ahmed. *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle*. Amasya: Amasya Kütüphanesi, 577/2, 86b-89b.
- Kemalpaşazâde (Hatalı), Şemseddin Ahmed. *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle*. Çorum: Hasan Paşa Kütüphanesi, 4711/4, 15a-16a.
- Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed. *Hâzihi risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle İbn Kemâl Paşa*. İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, 4972/21, 104a-106b.
- Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed. *Hâzihi risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle li İbn-i Kemâl el-vezîr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 1028, 297a-298b.
- Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed. *Hâzihi risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle li İbn-i Kemâlpaşazâde*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, 5999/37, 131a-133a.
- Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed. *Hâzihi'r-risâle Fırakı'd-dâlle li İbn Kemâl Paşa*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3796/28, 94b-95a.
- Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed. *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 186/41, 147a-148b.
- Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed. *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1031, 278b-281a.
- Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed. *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, 653/32, 31. Risale.
- Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed. *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, 8046, 101a-103a.
- Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed. *Risâle li İbn Kemâlpaşazâde*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 3711/20, 114b-116a.
- Kirmânî, Şemsüddin Muhammed el-. *el-Kevâşif şerhu'l-Mevâkıf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1684, 2a-291a.
- Kirmastî (Hatalı), Yûsuf b. Hüseyin el-. *Risâle fî Akâ'idî'l-Fırakî'n-Nâciye*. Ankara: Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, 1574/2, 35b-38a.
- Kirmastî, Yûsuf b. Hüseyin el-. *Risâle fî 'akâidi'l-fırakı'n-nâciye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2261, 1b-33a.
- Kirmastî, Yûsuf b. Hüseyin el-. *Risâle fî 'akâidi'l-fırakı'n-nâciye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2306, 1b-45a.
- Lütfî Paşa. *Hayât-ı Ebedî*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, 257/2, 53b-114a.
- Lütfî Paşa. *Hayât-ı Ebedî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 1524, 1a-131a.

- Lütfi Paşa. *Hayât-ı Ebedî*. Konya: Yusuf Ağa Kütüphanesi, 7072/2, 43b-83b.
- Lütfi Paşa. *Risâle fî beyânî aslı'l-îmân ve cevherihî ve şîfâtihî*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3242, 4a-9b.
- Lütfi Paşa. *Risâle-i Fırak-ı dâlle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2195, 109-122b.
- Lütfi Paşa. *Risâle-i Fırak-ı dâlle*. Çorum: Hasan Paşa Kütüphanesi, 1023/2, 23b-40a.
- Lütfi Paşa. *Zübdetü'l-mesâil*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 8909, 1b-215b.
- Lütfi Paşa. *Zübdetü'l-mesâil*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 1985, 1b-239a.
- Lütfi Paşa. *Zübdetü'l-mesâil*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi, 2212/2, 81b-114b (İçerik Farklı).
- Lütfi Paşa. *Zübdetü'l-mesâil*. Ankara: Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, 1813/4, 39b-48b (İçerik Farklı).
- Mutahhar b. Abdurrahman b. Ali. *Risale fî tekfir eş-Şi'at eş-şeni'at el-beşi'at erdebiliye*. İstanbul: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 698, 72a-143a.
- Nesefî, Necmeddin Ömer en-. *Risâle fî beyânî'l-fırak ve'l-mezâhib*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 5436, 46b-47b.
- Nev'î, Yahya b. Pir Ali. *Netâicü'l-Fünûn ve Mehâsinü'l-Mütûn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 4133, 1b-87b.
- Râzî, Fahreddin er-. *Hadâîku'l-envâr fî hakâiki'l-esrâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1759, 1b-183b.
- Râzî, Fahreddin er-. *Hadâîku'l-envâr fî hakâiki'l-esrâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 1131, 1b-168b.
- Râzî, Fahreddin er-. *Hadâîku'l-envâr fî hakâiki'l-esrâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2559, 1b-106a.
- Sâlimî, Ebû Şekûr es-. *et-Temhîd fî beyânî't-tevhîd*. İstanbul: Ragıp Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 726, 1b-178b.
- Siğnâkî, Hüsâmüddîn b. Ali es-. *Dâmiğatü'l-mübtedî'in ve nâşiratü'l-mühtedîn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hz. Halid, 153, 1b-388a.
- Sinobî (Hatalı), Nebî b. Turhân es-. *Hikâye-i menkûle min Netâici'l-fünûn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Giresun Yazmalar, 3574, 128b-131b.
- Sinobî, Nebî b. Turhân es-. *Hayâtü'l-Kulûb*. İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 718, 1b-448a.

- Sînobî, Nebî b. Turhân es-. *Hayâtü'l-Kulûb limâ yezûlü bihi'l-cehli ve'z-zünûb*. Sivas: Ziya Bey Kütüphanesi, Ziya Bey, 1499-15725/5, 104b-125b.
- Sînobî, Nebî b. Turhân es-. *Muhtaşaru hayâti'l-kulûb*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, 877/9, 142b-150a.
- Sinobî, Nebî b. Turhân es-. *Risâle fî beyâni buhlâni mezhebi ba'zî'l-mutaşavvıfa*. Ankara: Milli Kütüphane, Elazığ İl Halk Kütüphanesi, 59/4, 69b-70b.
- Sinobî, Nebî b. Turhân es-. *Risâle fî Hakkı'l-İbn 'Arabî*. Manisa: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Akhisar Zeynelzade, 5835/9, 83a-85a.
- Sinobî, Nebî b. Turhân es-. *Silsiletü'l-Cevâhir*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4627, 106b-144a.
- Şeyh Bedreddin. *Câmi'u'l-fuşûleyn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 119, 1b-473b.
- Şeyh Bedreddin. *et-Teshîl Şerhu Letâifi'l-işârât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 699, 1b-345b.
- Yakub b. Abdüllatîf. *İslam'da Firkalar*. İstanbul: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 854, 1b-292a.
- Yakub b. Abdüllatîf. *Kavâ'idü's-şarf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 1353, 1b-188b.
- Yusuf Sinânüddîn el-Amâsî. *Tebyînü'l-Mehârim*. Manisa: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Akhisar Zeynelzade, 1346, 595.
- eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi, 1344, 1a-65b.
- Risâle fî'l-'akâid ve zikru'l-fırakı'l-mübtedi'a*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Paşa, 685/2, 21b-84a.

Diğer Kaynaklar

- Acar, Hasan. *Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî'nin Kitâbu'r-Red ale'l-Ehvâ ve'l-Bida' İsimli Eserinde Mezhepleri Tasnifi ve Mürcii Makalat Geleneği İçindeki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Afyoncu, Erhan. "Mîr-i Alem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/124-125. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Afyoncu, Erhan. "Müteferrika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/183-185. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Ahmed Efendi, Taşköprülüzâde. *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye: Osmanlı Âlimleri*. ed. Derya Örs. haz. Muhammet Hekimoğlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Ak, Ahmet. "Risâle fî Beyânî Gürûhi Ehli'd-Dalâl ve Makâlâtihim Adlı Eserin Mâturîdî'ye Aidiyeti Meselesi ve Risalede Mezheplerin Tasnifi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2008), 287-310.
- Akman, Mustafa. *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları: İçerik ve Özellikleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Aktaş, Sahip - Agâh, Mustafa. "Yûsuf b. Hüseyin el-Kirmâstî'nin Hayatı ve Eserleri". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2018), 211-250.
- Alak, Musa. *Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Alan, Ercan. "Arşiv Kaynağı Olarak Kadıasker Ruznamçelerinin Medreseler ve Müderrisler Açısından Önemi". *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*. ed. Fuat Aydın vd. 195-207. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019.
- Amâsî, Yusuf Sinânüddîn. *Tahzîrû'l-Müslimîn min mie bâb min ebvâb'l-harâm el-müsemma Tebyînü'l-meârim*. thk. eş-Şerîf Ebi'l-Hasan Abdullah eş-Şebrâvî. Kahire: Dârü'r-Risâle, 2011.
- Amâsî, Yusuf Sinânüddîn. *Tebyînü'l-meârim*. thk. Halid Hasan Hendâvî. 6 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2022.
- Âmidî, Seyfeddin. *Ebkârü'l-efkâr fî usûli'd-dîn*. thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî. 5 Cilt. Kahire: Darü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2. Basım, 1424.
- Âmülî, Şemseddin Muhammed b. Mahmûd. *Nefâisü'l-fünûn fî 'arâisi'l-uyûn*. thk. Mirza Ebu'l-Hasan Şârânî - Seyyid İbrahim Meyancî. 3 Cilt. Tahran: İntişârât-ı İslâmiyye, 1961.
- Arâbî, Sultân b. Ubeyd b. Abdullah. *Dâmiğatü'l-mübtedi'in ve kâşifetü buṭlânî'l-mulḥidîn el-İmâm Mehmed b. Pîr Ali b. İskender el-Birgivi "t. 981": dirâse ve tahkîk min evveli'l-kitâb ilâ kavlihi: "ve emmâ şevâbü'l-'amel bi's-sünne"*. Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Arıkan, Adem. "Birgivi'ye Nispet Edilerek Yayınlanan Dâmiğatu'l-mübtedi'in Adlı Eserde Mezhepler". *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd. 2/71-83. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.
- Arıkan, Adem. "es-Sevâdu'l-Azam'ın Farklı Nüshaları ve Müellifleri Üzerine". *Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*. ed. Süleyman Gezer. 23-36. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2019.

- Arıkan, Adem. “Osmanlı’da İbn Teymiyyeciliği Birgivî Üzerinden İhdas Etmenin İmkânı -Eleştirel Bir Yaklaşım-”. *Osmanlı’da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler*. ed. Osman Demir vd. 471-521. İstanbul: İSAR Yayınları, 2016.
- Arıkan, Rauf. *Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2. Basım., 2013.
- Arslan, Ahmet Turan. “Birgivî Mehmed Efendi”. *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi*. ed. Mehmet Bulut. 2/776-812. İstanbul: İZÜ Yayınları, 2021.
- Arslan, Ahmet Turan. *İmam Birgivî: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.
- Atâyî, Nev‘îzâde. *Hadâ’iku’l-Hakâ’ik fî Tekmileti’ş-Şakâ’ik*. ed. Derya Örs. haz. Suat Donuk. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- Atık, Kayhan. *Lütfî Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Atsız, Hüseyin Nihal. *İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmed Efendi (929-981/1523-1573) Bibliyografyası*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Yayınları, 1966.
- Atsız, Hüseyin Nihal. *İstanbul Kütüphanelerine Göre Dört Bibliyografya: Birgili Mehmed Efendi, Ebussuud Efendi, Mustafa Ali, Kemalpaşa-oğlu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Atsız, Nihal. “Kemalpaşa-oğlu’nun Eserleri”. *Şarkiyat Mecmuası* 6 (1966), 71-112.
- Aydın, Bilgin vd. *Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2006.
- Aydın, Bilgin (ed.). *XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri*. haz. Ercan Alan, Abdurrahman Atçıl. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.
- Aydın, Kemal - Hanağası, Uğur Baran. “Sosyoloji ve Siyasal Araştırmalarda Karşılaştırmalı Yöntem”. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 33 (2017), 57-86.
- Aydınlı, Osman vd. *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. ed. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Aydınlı, Osman. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*. Ankara: Hititkitap Yayınevi, 2008.
- Babinger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. çev. Coşkun Üçok. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Basım, 1992.

- Bahcivan, Seyit. *Mezhepler Tarihi Yazmalarında Aidiyet Problemi: “Usûlu’n-Nihal ve el-Fıraku’l-İslâmiyye” Örneği ve Eserlerin Edisyon Kritiği*. Konya: Adal Ofset, 2007.
- Bahcivan, Seyit. “Mukaddime”. *Hamsu resâil fî l-fırak ve l-mezâhib*. mlf. Şemseddin Ahmed b. Süleyman İbn Kemal. Kahire: Dâru’s-Selâm, 2005.
- Bâlî, Ali b. *el-Ikdu’l-manzûm fî zikri efâzîli’r-Rûm*. ed. Muhammet Hekimoğlu. haz. Suat Donuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Balivet, Michel. *Şeyh Bedreddin: Tasavvuf ve İsyan*. çev. Ela Güntekin. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Basım, 2000.
- Barlak, Muzaffer. “Nebî b. Turhan es-Sinobî’nin Vahdet-i Vücûd Eleştirisi”. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop’ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Cüneyd Aydın vd. 1/223-240. Sinop: Sinop Üniversitesi, 2018.
- Birgivi, Mehmed b. Pîr Ali. *Dâmiğatü’l-mübtedi’in ve kâşifetü buhlânî’l-mülhidîn*. thk. Abdurrahim es-Sâyih - Tevfik Ali Vehbe. Kahire: Dâru’l-Âfâki’l-Arabiyye, 2010.
- Birgivi, Mehmed b. Pîr Ali. *eṭ-Ṭarîkatü’l-Muhammediyye ve’s-sîretü’l-Ahmediyye*. thk. Muhammed Rahmetullah Nâzım en-Nedvî. Şam: Dâru’l-Kalem, 2011.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur*. 3 Cilt. Leiden: Brill, 1938.
- Bulut, Halil İbrahim. “İnceleme”. *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*. mlf. Ya’kûb bin Abdüllatîf. 21-68. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Camgöz, Burcu. *Mecdî Mehmed Efendi Hadâ’iku’s-Şakâ’ik (2-142 Sayfalar Arası), (İnceleme-Çeviri Yazı)*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Cirit, Hasan. “Vaaz (Literatür)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/404-407. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Kitâbü’t-Ta’rifât*. thk. İbrahim el-Ebyârî. Kahire: Dâru’r-Reyyân li’t-Türâs, 1983.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu’l-Mevâkıf (Metin-Çeviri)*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Çelik, Amine. *Bir Osmanlı Müellifi Olarak Ya’kûb b. Abdüllatîf’in İlmî Şahsiyeti ve İslam Mezheplerine Bakışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çifçi, Mehmet Faruk. “Sinoplu Nebî b. Turhân’ın Silsiletü’l-Cevâhir Adlı Eserinin Sarf İlmi Açısından Tahlili”. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop’ta Türk-İslam*

- Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Cüneyd Aydın vd. 2/565-578. Sinop: Sinop Üniversitesi, 2018.
- Çift, Salih. “İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri Tarafından İhmal Edilen Bir Zühhd Hareketi: Kerrâmiyye”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 439-462.
- Çiştî, Abdulhalim b. Abdurrahim. *el-Bizâ‘atü’l-mezcât li-men yu‘âli‘u’l-Mir‘ât fî şerhi‘l-Mişkât*. Multan: Mektebetü İmdâdiyye, ts.
- Dadaş, Mustafa Bülent. *Şeyh Bedreddin’in Teshîl Adlı Kitabının Tahkik ve Tahlili*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Daiber, Hans. *Catalogue of The Arabic Manuscripts in The Daiber Collection Institute of Oriental Culture University of Tokyo*. Tokyo: The Documentation Center for Asian Studies, 1988.
- Dalkılıç, Mehmet. “Abdülkerîm eş-Şehristânî’nin İslam Mezheplerini Tasnif Metodu”. *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2008), 141-155.
- Dalkılıç, Mehmet. “İslam Mezhepleri Bağlamında Balıkesirli İslam Âlimi İmam Birgivî’nin Ehl-i Sünnet Algısı ve Vehhabilik/Selefilikle Suçlanması Günümüze Yansımaları”. *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivî*. ed. Mehmet Bayyigit vd. 2/25-37. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.
- Dânişpejûh, Muhammed Takî. “Dû Risâle-i der bâre-i Heftâd u dû Gürûh”. *Zebân u Edeb-i Fârsî* 79/18 (1345), 247-259.
- Deliçay, Tahsin. “Mehmed Şah Fenârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/529-530. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Demir, Halis - Çatılı, Kemal. “İbn Kemal Üzerine Yapılan İlmi Çalışmalar”. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2019), 151-178.
- Demirci, Osman. *Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi (İznik, Bursa, Edirne, İstanbul)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Demirkan, Tuğba. *Fetâvâ-yı Tatarhâniyye’nin Fıkıh Tarihindeki Yeri (Aile Hukuku Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Dindar, Bilal. “Bedreddin Simâvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/331-334. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Durmuş, Ali. *Osmanlı’da Dinî-Siyasî Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

- Duverger, Maurice. *Metodoloji Açısından Sosyal Bilimlere Giriş*. çev. Ünsal Oskay. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2006.
- Dümrük el-Hanefî, Hamîdüddîn İsrâîl b. eş-Şâfî fî uşûli'd-dîn. thk. Ekrem Muhammed İsmail. Amman: Dâru'n-Nûr, 2021.
- Dündar, Muhammed Mücahid. *Teşekkül Dönemi Kelâm Problemlerine Devrin Siyâsî-Sosyal Hâdiselerinin Etkileri (İman-Amel İlişkisi Bağlamında)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. "el-Fıkhü'l-ebşat". çev. Mustafa Öz. *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*. 43-67. İstanbul: İFAV, 13. Basım, 2017.
- el-Mektebetü's-Şâmile. "Kitâbu Hızânetü't-türâs – Fihrisü Mahtûât". Erişim 28 Mart 2022. <https://shamela.ws/book/5678/48331>
- Eren, Muhammet Emin. *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Eski, Duran. "Bir Mezhepler Tarihi Kaynağı Olarak Fıraku'l-Müfterika". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2018), 147-176.
- Ess, Josef van. *Der Eine und das Andere: Beobachtungen an Islamischen Hâresiographischen Texten*. 2 Cilt. Berlin: Walter de Gruyter, 2011.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn*. çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Fazlıoğlu, İhsan. "İthâf'tan Enmûzec'e Fetih'ten Önce Osmanlı Ülkesi'nde Matematik Bilimler". *Uluslararası Molla Fenari Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa): Bildiriler*. ed. Tevfik Yücedoğru vd. 131-163. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale 'Tezkiretü'l-Mezâhib'". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1975), 99-141.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "İbn Sadru'd-din eş-Şîrvânî ve İtikâdî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risalesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1981), 249-276.
- Genç, Hafzullah. "İbn Arabî'ye Yöneltilen Eleştiriler -Nebi b. Turhan b. Durmuş es-Sinobi ve Risalesi-". *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Cüneyd Aydın vd. 1/241-248. Sinop: Sinop Üniversitesi, 2018.

- Gezgiç, Cemalettin. *Yusuf el-Kirmasti ve "Risale fi Akaidi'l-Firaki'n-Naciye" Adli Eserinin Tahkiki*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. *Sınavna Kadısoğlu Şeyh Bedreddin*. İstanbul: Eti Yayınevi, 1966.
- Gömbeyaz, Kadir. "Bâbertî'ye Nispet Edilen Bir Fırak Risalesi Hakkında Tespitler ve Mülâhazalar". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2012), 7-33.
- Gömbeyaz, Kadir. "Fırak Literatürüne Dolaylı Ancak Etkili Bir Katkı: Âmidî Tasnifini Meşhur Eden Mütekellim Adudüddin el-Îcî". *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-Îcî*. ed. Eşref Altaş. 409-428. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Gömbeyaz, Kadir. *İslam Literatüründe İtikadî Fırka Tasnifleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Gömbeyaz, Kadir. "İtikadî Fırka Tasnifçiliğinde Âmidî'nin Yeri". *Uluslararası Seyfuddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri*. ed. Ahmet Erkol vd. 269-302. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Görgün, Tahsin. "İslam Bilim Tarihi Nasıl Anlaşılabilir: Yöntem Üzerine Bazı Düşünceler". *Millî Mecmûa* 21 (2021), 6-27.
- Gündüz, İrfan. "Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/276-277. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Hafız Halil. *Şeyh Bedreddin Menakıbnamesi*. çev. Mehmet Kanar. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2015.
- Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von. *Büyük Osmanlı Tarihi*. çev. Mehmed Ata. haz. Mümin Çevik, Erol Kılıç. 10 Cilt. İstanbul: Sabah Gazatesi, ts.
- Harman, Vezir - Delen, Halil İbrahim. "Lutfî Paşa'nın İman Risalesi: İnceleme ve Tahkik". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 12/2 (2020), 321-355.
- Hendâvî, Halid Hasan. *Tebyînü'l-mehârim fi'l-Kur'âni'l-Kerîm li-muşannifihî: Sinâniüddîn Yûsuf b. Mûsâ b. Süleymân b. Abdullah el-Amâsî şeyhu'l-Harem el-Mekkî el-müteveffâ sene elf li'l-hicre - dirâse ve tahkîk*. Sudan: Kur'ân-ı Kerim ve İslâmî İlimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000.
- Hoca Sadettin Efendi. *Tacü't-Tevarih*. sad. İsmet Parmaksızoğlu. 5 Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Basım, 1979.
- Imber, C. H. "Luṭfî Paṣṣa". *The Encyclopaedia of Islam*. ed. C. E. Bosworth vd. 5/837-838. Leiden: Brill, 1986.

- Irakî, Ebu Muhammed Osman. *el-Fıraku'l-müfterika beyne ehli'z-zeyğ ve'z-zendeka*. nşr. Yaşar Kutluay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1961.
- Ivanyi, Katharina Anna. *Virtue, Piety and the Law: A Study of Birgivi Mehmed Efendi's al-Tarīqa al-muhammadiyya*. New Jersey: Princeton University, Department of Near Eastern Studies, Doktora Tezi, 2012.
- Ivanyi, Katharina Anna. *Virtue, Piety and the Law: A Study of Birgivi Mehmed Efendi's al-Tarīqa al-muhammadiyya*. Leiden: Brill, 2020.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen. *Müşkilü'l-hadîs ve beyânüh*. thk. Musa Muhammed Ali. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1985.
- İbn Gânim, İzzeddin Abüsselâm b. Ahmed el-Makdisî. *Teflîsü İblîs*. thk. Ebû Üsâme Selim b. İd el-Hilâlî. Cidde: Dâru İbni'l-Cevzî, 1992.
- İbn Kemal, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. “el-Makâlât fî beyâni ehli'l-bida' ve'd-çalâlât”. *Hamsu resâil fî'l-fırağ ve'l-mezâhib*. thk. Seyit Bahcivan. 79-124. Kahire: Dâru's-Selâm, 2005.
- İbn Kemal, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. *Hamsu resâil fî'l-fırağ ve'l-mezâhib*. thk. Seyit Bahcivan. Kahire: Dâru's-Selâm, 2005.
- İbn Kemal, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. “Risâle fî beyâni'l-fırağı'd-çalâle”. *Hamsu resâil fî'l-fırağ ve'l-mezâhib*. thk. Seyit Bahcivan. 163-192. Kahire: Dâru's-Selâm, 2005.
- İbn Kemal, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. “Risâle fî tafşîli'l-fırağı'l-İslâmiyye”. *Hamsu resâil fî'l-fırağ ve'l-mezâhib*. thk. Seyit Bahcivan. 125-161. Kahire: Dâru's-Selâm, 2005.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *Telbîsü İblîs*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1983.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fî aḥbâri men zeheb*. thk. Mahmûd Arnâvût. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1986.
- Îcî, Adudüddin. *el-Mevâkıf fî 'ilmi'l-keîâm*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- İdiz, Ferzende. *Ömer Fânî Efendi ve Tasavvufa Dair Üç Eseri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- İlhan, Avni. “Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi (Tuhfetü'l-Müsterşidîn fî Beyâni Fırakı Mezâhibi'l-Müslimîn)”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 173-215.
- İnal, İbrahim Hakkı. “Hanefî Literatüründe Ebû Hanîfe'nin Mürciîliği Problemi”. *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*. ed. İbrahim Hatiboğlu. 2/225-231. Bursa: Kurav Yayınları, 2005.

- İnanır, Ahmet. *İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- İpşirli, Mehmet. "Lutfi Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/234-236. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- İpşirli, Mehmet. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/327-333. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- İpşirli, Mehmet. "Mülâzemet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/536-537. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- İpşirli, Mehmet. "Şeyhülislâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/91-96. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- İshâkî, Muhammed Abdülmü'tî b. Ebi'l-Feth. *Kitâbü Ahbâri'l-üvel fî men teşarrafê fî Mısır min erbâbi'-düvel*. b.y.: y.y., ts.
- İsmail, Ekrem Muhammed. "Muḳaddime". *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn*. mlf. Hamîdüddîn İsrâîl b. Dümrük. 5-18. Amman: Dâru'n-Nûr, 2021.
- İsmail Paşa, Babanzâde Bağdatlı. *Hediyyetü'l-'ârîfin esmâü'l-müellifin ve âsâru'l-muşannifin*. haz. Kilisli Rıfat Bilge vd. 2 Cilt. İstanbul: Maârif Basımevi, 1955.
- İsmail Paşa, Babanzâde Bağdatlı. *İzâhu'l-meknûn fî'z-zeyli 'alâ Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. haz. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rıfat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1945.
- Kalaycı, Mehmet. "Birgivi Mirasının Toplumsal ve Metinsel Taşıyıcıları: Kadızâdeliler ve Etrafındaki Ulema". *Sah-ı Semân'dan Dârülfünûn'a: Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl*. ed. Hidayet Aydar - Ali Fikri Yavuz. 431-455. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Kalaycı, Mehmet. "Eş'arî'nin İkmali Mâturîdî'nin İhmali: İki İmamın Gelenekleri İçerisindeki Konumlarına Dair Bağlamsal Bir Analiz". *Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâturîdî*. haz. Ahmet Kartal. 133-144. İstanbul: Doğu Araştırmaları Merkezi, 2014.
- Kaplan, Doğan. "Nûh b. Mustafa'nın Şhrestânî'nin el-Milel ve'n-Nihal Eserinin Türkçe Tercümesi Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2019), 256-318.
- Karabulut, Ali Rıza - Karabulut, Ahmet Turan. *Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-'âlem: el-Maḥṭûṭât ve'l-maṭbû'ât*. 6 Cilt. Kayseri: Dâru'l-Akabe, 2001.
- Kâtib Çelebi. *Keşf el-Zunun*. haz. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rıfat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: Maarif Matbaası, 1941.

- Kâtib Çelebi. *Süllemü'l-vüşûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaût. 6 Cilt. İstanbul: Merkezü'l-ebhâs li't-târih ve'l-fünûn ve's-sekâfeti'l-İslâmiyye, 2010.
- Kaya, Eyyüp Said. "Sinan Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/228-229. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kaylı, Ahmet. *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works and Their Dissemination in Manuscript Form*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifin: Terâcimü muşannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2010.
- Kelâbâzî. *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Ta'arruf*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 4. Basım, 2014.
- Kemaleddîn Ahmed b. Hasan b. Sinaneddîn el- Bosnevî. *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-imâm Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Kılavuz, U. Murat. "Yeni Bir Neşri Vesilesiyle Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin et-Temhîd'ine Dair Notlar". *İslam Araştırmaları Dergisi* 38 (2017), 245-255.
- Kiel, Machiel. "Dimetoka". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/305-308. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kissling, H. J. "Badr al-Dîn b. Kâdî Samâwnâ". *The Encyclopaedia of Islam*. ed. H. A. R. Gibb vd. 1/869. Leiden: Brill, 1986.
- Koca, Ferhat. "el-Fetâva't-Tatarhâniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/446-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Koçoğlu, Kıyasettin. "Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin İslam Mezheplerine Bakışı". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/3 (2010), 109-144.
- Kozan, Ali. *Şeyh Bedreddin: Hayatı, İsyan Hadisesi ve Vâridât'ın Metin Kritiği*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Kozan, Ali. *Şeyh Bedreddin ve Düşünce Tarihimizdeki Yeri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Köksal, Asım Cüneyd. "Bir İslâm Âlimi Olarak Lutfi Paşa". *Osmanlı Araştırmaları* 50 (2017), 29-72.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Lutfi Paşa*. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2017.
- Köprülüzâde, Mehmed Fuad. "Lutfi Paşa". *Türkiyat Mecmuası* 1 (1925), 119-150.

- Kufrevî, Kasım. “Birgewî”. *The Encyclopaedia of Islam*. ed. H. A. R. Gibb vd. 1/1235. Leiden: Brill, 1986.
- Kutlu, Sönmez. “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”. *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes’esi - I*. haz. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz. 1/391-440. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2018.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Şeyhülharem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/90-91. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kümillâî, Muhammed Hıfzurrahman b. Muhibburrahman. *el-Büdûru’l-ma’îyye fî terâcimi’l-Ḥanefiyye*. 23 Cilt. Kahire: Dârü’s-Sâlih, 2. Basım, 2018.
- Kütükoğlu, Bekir. “Murad III”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/172-176. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Tarih Araştırmalarında Usûl*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 6. Basım., 1998.
- Latîfî. *Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ*. haz. Rıdvan Canım. PDF: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/60327,latifi-tezkiretus-suara-ve-tabsiratun-nuzamapdf.pdf?0>
- Lekesiz, M. Hulusi. *16. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci (Prütanist) Bir Eleştirisi: Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Leknevî, Abdülhay. *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcimi’l-Ḥanefiyye*. Beyrut: Darü’l-Erkam, 1418.
- Lewinstein, Keith. “Notes on Eastern Ḥanafite Heresiography”. *Journal of The American Oriental Society* 114/4 (1994), 583-598.
- Lewinstein, Keith. *Studies in Islamic Heresiography: The Khawârij in Two Firq Traditions*. New Jersey: Princeton University, Department of Near Eastern Studies, Doktora Tezi, 1989.
- Lütfî Paşa. *Asafnâme*. haz. Ahmet Uğur. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
- Martı, Huriye. *Birgivi Mehmed Efendi: Hayatı, Eserleri ve Fikir Dünyası*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Martı, Huriye. “et-Tarîkatü’l-Muhammediyye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 21 Mart 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/et-tarikatul-muhammediyye>

- Me‘âş, Leyla Muhammed. “el-İmâm Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî (t. 1000/1592) ve Menhecühû fi’t-Tefsîri’l-Mevzû min Hilâli Kitâbihî: ‘Tebyînü’l-Mehârim’”. *Osmanlı Döneminde Tefsir*. ed. Hidayet Aydar vd. 2/171-222. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Me‘âş, Leyla Muhammed. *Tebyînü’l-mehârim li’l-imâm Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî el-vâ‘izi’l-Hanefî (t. 1000/1592): dirâse ve tahkîk*. Cezayir: Oran Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.
- Mehmed Mecdî. *Şakaik-ı Nu‘maniye ve Zeyilleri*. nşr. Abdülkadir Özcan. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Mehmed Tahir, Bursalı. *Osmanlı Müellifleri*. ed. Mustafa Çiçekler. haz. M. A. Yekta Saraç. 3 Cilt. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016.
- Memiş, İbrahim. “Osmanlı Medreselerinde İlim Geleneği ve Edirne Medreseleri”. *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler*. ed. İsmail Narin. 2/503-536. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Memiş, Ümmügülsün. *Derviş Ahmet’in Mir’atu’l-Akaid İsimli Eseri ve İman, Allah’ın Sıfatları ve Kulların Fülleri Konularındaki Görüşlerinin Nesefî ve Sabuni’nin Görüşleriyle Karşılaştırılması*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Molla, Kemal Faruk. “Mehmed Şah Fenâri’nin Enmûzecu’l-Ulûm adlı eserine göre Fetih öncesi dönemde Osmanlılar’da ilim anlayışı ve ilim tasnifi”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 18 (2005), 245-273.
- Mutîurrahmân, Muhammed b. Seyyid Ahmed vd. *Fihrisü mahtûât-i Mektebeti’l-Harâmi’l-Mekkî eş-Şerîf*. 12 Cilt. Riyad: Darü’l-Me’sûr, 2017.
- Mülâyim, Selçuk. “Sinan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/224-227. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed. *et-Teysîr fi’t-Tefsîr*. thk. Mahir Edîb Habbûş. 15 Cilt. İstanbul-Beyrut: Dârü’l-Lübâb, 2019.
- Nesefî, Ebû Mutî‘ Mekhûl b. Fazl. *Kitâbü’r-red ‘alâ ehli’l-bida‘ ve’l-ehvâi’d-dâlle*. thk. Seyit Bahcıvan. Konya: Hikmetevi Yayınları, 2013.
- Nesefî, Necmeddin Ömer. *et-Teysîr fi’t-Tefsîr*. ed. Muhammed Coşkun vd. çev. Muhammed Coşkun. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Nesefî, Ömer. “Kitabün fi Mezahibi’l-Mutasavvıfa”. çev. Süleyman Uludağ. *Diyanet İlmî Dergi* 18/3 (1979), 167-173.
- Nesefî, Ömer b. Muhammed. *Tefsîr-i Nesefî*. thk. Azîzullah Cüveynî. Tahran: İntişârât-ı Surûş, 1367.

- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, 1999.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler: 15-17 Yüzyıllar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. Basım, 2013.
- Omerdić, Muharem. “Traktat O Učenju Islamskih Frakcija Od Muhameda Ibn Pira 'Ali el-Bergilija”. *Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke* 7/11-12 (1985), 19-38.
- Öge, Furkan Ramazan. “16. Yüzyıl Osmanlı Şeyhülişlâmılarından Kemalpaşazâde'ye Dair İlmî-Akademik Literatür ve Değerlendirmesi”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2021), 321-354.
- Öz, Mustafa. “Muammer b. Abbâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/321-323. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özcan, Abdülkadir. “Çuhadar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/381-382. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özcan, Abdülkadir. “Kapıcı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/345-347. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özdemir, Faruk. “Abdülbârî es-Sînôbî'nin Hayâtü'l-Kulûb Adlı Eserinde Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin 'Fıravun İman Üzere Ölmüştür' İddiasına Reddiyesi”. *The Journal of Academic Social Science* 78 (2018), 222-239.
- Özel, Ahmet. “Kirmastî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/67-68. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özel, Recep Orhan. “Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî (1000/1592) ve 'Tebyînü'l-Mehârim' Adlı Eseri”. *Usûl İslam Araştırmaları* 20 (2013), 113-140.
- Özen, Şükrü. “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 249-378.
- Öztürk, Halil. “Ziya Bey Kütüphanesi'ndeki Akâid ve Kelâm Eserleri”. *Edebali İslamiyat Dergisi* 4/1 (2020), 1-39.
- Öztürk, Said. “Kassâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/579-582. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 2. Basım, 1971.
- Râzî, Fahreddin. *İ'tikâdâtü fıraqı'l-Müslimîn ve'l-müşrikîn*. thk. Ali Sâmî en-Neşşâr. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986.
- Reyhâvî, Muhammed b. Süleyman el-Halebî. *Nuḥbetü'l-leâlî li-şerḥi Bed'i'l-emâlî*. İstanbul: Hakikat Kitâbevi, 2021.

- Ritter, Hellmut. "Philologika: III - Muhammedanische Häresiographen". *Der Islam* 18 (1929), 34-55.
- Sadiker, Ömer. *Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin Kelam Anlayışı*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Sadruşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ûd el-Mahbûbî. *Şerhu'l-Vikâye*. 4 Cilt. Amman: Merkezü Envâri'l-'Ulemâ li'd-Dirâsât, 2020.
- Sakkâr, Sâmî. "Muîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/86-87. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Salim, Mohammed Meelad Saeid. *Safiyuddin Ebu Muhammed el-Kirmani'nin "el-Kenzu'l-Hafî fî İhtiyârâtî's-Safî" Adlı Kitabının 115. Babının İnceleme ve Tahkiki*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. "Erken Dönem Hanefî Geleneğinde Bir Zâhid: Ebû Mutî Mekhûl en-Nesefî (318/930) ve Kitâbu'l-Lü'lü'yyât'ı". *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu: Hanefîlik-Mâturîdîlik*. ed. Cengiz Çuhadar vd. 1/469-484. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2017.
- Sarıkaya, Muammer. *Kemal Paşa-zâde'nin Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Sehî Beg. *Heşt Bihişt*. haz. Halûk İpekten vd. PDF: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2017. https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56165,hest-bihistpdf.pdf?0&_tag1=03EE5380B678F1063BF0A9ED54D2FA0DD771F0E5&crefer=91AE99C1D1BC5AE14BF22D16630D2A8CC486C8FEDCC420A64F5B2A0EE94AD142
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2. Basım, 2017.
- Sînobî, Nebî b. Turhân es-. "Risâle fî vahdeti'l-vücûd". *Mecmû'atü resâil fî vahdeti'l-vücûd*. 48-49. İstanbul: Ali Bey Matbaası, 1877.
- Sungurbey, İsmet. "Önsöz". *Simavna Kadıoğlu Şeyh Bedreddin*. mlf. Abdülbâki Gölpınarlı. İstanbul: Eti Yayınevi, 1966.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî*. haz. Nuri Akbayar. 6 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Şahin, Oğuzhan. "Sofyalı Bâlî'nin Dört Şeyhe Dair İstihbârî Bir Mektubu". *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi* 4/8 (2018), 37-64.
- Şehristânî. *el-Milel ve'n-Nihal*. thk. Ahmed Fehmi Muhammed. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1992.

- Şehristânî. *Milel ve Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*. çev. Mustafa Öz. haz. Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Litera Yayıncılık, 5. Basım, 2019.
- Şeyh Bedreddin. *Câmi 'ul-Fusûleyn: Yargılama Usulüne Dair*. ed. Hacı Yunus Apaydın. çev. Hacı Yunus Apaydın vd. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2012.
- Şeyh Bedreddin. *et-Teshîl Şerhu Le'tâîfi'l-işârât*. thk. Mustafa Bülent Dadaş. 3 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Tabakoğlu, Mehmet. *Nureddinzade, Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Tan, Muzaffer. "Geç Dönem Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risale: 'el-Makâlât fî Beyânî Ehli'l-Bida' ve'd-Dalâlât'". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2009), 181-202.
- Tan, Muzaffer. "Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 121-152.
- Taneri, Aydın. "Çaşnigîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/232. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Temîmî, Takıyyüddin b. Abdülkâdir. *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv. 4 Cilt. Riyad: Dârü'r-Rifâî, 1983.
- Thiele, Jan. "Kurtuba ile Nîşâbur Arasında: Eş'arîliğin Zuhuru ve Yekpareleşmesi (IV.-V./X.-XI. Yüzyıllar)". çev. U. Murat Kılavuz. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. ed. Sabine Schmidtke. 309-328. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Tietze, Andreas. "Sheykh Bâlî Efendi's-Report on The Followers of Sheykh Bedreddîn". *Osmanlı Araştırmaları* 7-8 (1988), 115-122.
- Timur, İhsan. *Gaznevî'nin Usûlu'd-Dîn Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Tosh, John. *Tarihin Peşinde: Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*. çev. Özden Arıkan. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Turan, Şerafettin. "Kemalpaşazâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/238-240. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Turan, Şerafettin. "Önsöz". *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter (Tenkidli Transkripsiyon)*. mlf. İbn Kemal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1957.
- Tûrpüşî, Fazlullah b. Hasan b. Hüseyin. *el-Müeyesser fî şerhi Meşâbîhi's-sünne*. thk. Abdülhamid Hindâvî. 4 Cilt. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2. Basım, 2008.

- Tuychibaev, Abdumalik. *Ahmed b. Mûsa el-Keşşî'nin Mecmû'u'l-Hevâdis ve'n-Nevâzil ve'l-Vâkıât Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Türk, Filiz. *İbnü'l-Cevzî'nin Tasavvufa Yönelttiği Eleştiriler ve Bu Eleştirilere Sûfîlerin Cevapları*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Tütüncü, Gülsüm - Ünal, Neslihan. "Karşılaştırmalı Tarih: Doğuşu, Gelişimi, Metodolojisi ve Türkiye'deki Durumu". *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 4/4 (2019), 79-93.
- Uğur, Ahmet. *Mecdî Mehmed Efendi Hadâ'iku's-Şakâ'ik (290-430 Sayfalar Arası), (İnceleme-Çeviri-Yazı)*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Unan, Fahri. "Sahn-ı Semân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/532-534. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. 9 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 7. Basım, 1998.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*. çev. Osman Demir. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Watt, W. Montgomery. *The Formative Period of Islamic Thought*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1973.
- Ya'kûb b. Abdüllatîf. *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*. haz. Halil İbrahim Bulut vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Yetim, Muhammed. "Mehmed Şah Fenârî". *İslam Düşünce Atlası*. ed. İbrahim Halil Üçer. 2/568-569. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 10. Basım., 2016.
- Yıldırım, Alper. *Müstakimzade Süleyman Saadeddin'in Devhatü'l-Meşâyih Osmanlı Şeyhü'l-İslamlarının Biyografileri Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*. Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Yıldırım, Birol. "Nebî b. Turhan es-Sinobî (ö. 936/1530)'nin Tasavvufi Düşünceye Yönelttiği Tenkitler". *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 7/19 (2019), 91-110.

- Yıldırım, Birol - Gülel, Mustafa Sami. “Nebî b. Turhan es-Sinobî’nin Tasavvufî Düşünceye Yönelttiği Tenkitler”. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop’ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Cüneyt Aydın vd. 1/209-222. Sinop: Sinop Üniversitesi, 2018.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Bâbek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/376-377. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yılmaz, Ali Tarık Ziyat. *Mâtürîdî Âlimlerden Sığnâkî’nin (ö. 714/1314) et-Tesdîd fî şerhi’t-Temhîd Adlı Eserinin Tahkiki ve İlâhiyyat Konularının Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Yılmaz, Harun. “Medrese Geleneğinde Yenilik ve Kurumsallaşma: XV. ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Medreseleri”. *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*. ed. Fuat Aydın vd. 327-337. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019.
- Yüksel, Emrullah. “Birgivi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/191-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yüksel, Emrullah. *Les idées religieuses et politiques de Mehmed Al-Birkéwî (929-981/1523-1573)*. Paris: Paris (Sorbonne) Üniversitesi, Doktora Tezi, 1972.
- Ziriklî, Hayreddin. *el-A’lâm: Kâmûsü terâcim li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ mine’l-‘Arab ve’l-müsta’rebîn ve’l-müsteşrikin*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-‘İlmi’l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Furkan Ramazan ÖĞE	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Fakülte	Uluslararası İslam ve Din Bilimleri
Bölümü	İslam ve Din Bilimleri
Makale ve Bildiriler	
1. Öge, Furkan Ramazan. “Mâtürîdî’den Hareketle Nübüvvetin ve Ona Duyulan İhtiyacın Delilleri”. 9. <i>Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi</i>. ed. Burak Yuvalı vd. 3/49-62. İstanbul: İlmi Etütler Derneği, 2021. 2. Öge, Furkan Ramazan. “16. Yüzyıl Osmanlı Şeyhülislâmlarından Kemalpaşazâde’ye Dair İlmî-Akademik Literatür ve Değerlendirmesi”. <i>Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i> 20 (Aralık 2021), 321-354 3. Öge, Furkan Ramazan. “Louis Gardet – Georges Anawati. İslam Teolojisine Giriş: Karşılaştırmalı Teoloji Denemesi”. <i>Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i> 22/41 (2020), 247-253.	